

مرکز تحقیقات رایانگی

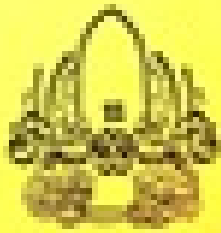
اصفهان

گامی

عظیم صابری

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

مجلس شورای اسلامی ایران
معاونت فرهنگی و اجتماعی
و تعلیمات فراغیاری

۴۵

چشم اندازی به مکتب فلسفی قم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چشم اندازی به مکتب فلسفی قم

نویسنده:

جمعی از نویسندگان

ناشر چاپی:

زائر - آستان مقدس حضرت معصومه علیها السلام

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فہرست

۵	فہرست
۱۴	چشم اندازی به مکتب فلسفی قم
۱۴	مشخصات کتاب
۱۴	اشاره
۱۸	فہرست مطالب
۳۴	مقدمہ کنگرہ
۳۸	تحقیقی درباره زندگی نامہ برخی از فلاسفہ قم
۳۸	مکتب فلسفی قم محمد رضا ایزدپور
۳۸	اشارہ
۴۲	عبدالرزاق لاهیجی قمی (مشہور بہ فیاض)
۴۲	اشارہ
۴۶	اساتید
۴۶	شاگردان
۴۶	تالیفات
۴۸	ابتکارات
۵۰	محمد سعید بن محمد مفید قمی (معروف بہ قاضی سعید قمی)
۵۰	اشارہ
۵۲	اساتید
۵۲	شاگردان
۵۲	تالیفات
۵۴	ابتکارات
۵۶	میرزا حسن لاهیجی قمی
۵۶	اشارہ
۵۷	شاگردان

۵۸	اساتید
۵۸	تألیفات
۶۱	میرزا علی اکبر حکمی یزدی قمی
۶۱	اشاره
۶۲	شاگردان
۶۳	اساتید
۶۴	تألیفات
۶۵	میرزا محمدعلی شاه آبادی
۶۵	اشاره
۶۶	شاگردان
۶۷	اساتید
۶۹	تألیفات
۷۱	میرزا مهدی مدرس آشتیانی
۷۱	اشاره
۷۳	اساتید
۷۵	شاگردان
۷۹	تألیفات
۸۱	سید ابوالحسن رفیعی قزوینی
۸۱	اشاره
۸۳	اساتید
۸۴	شاگردان
۸۷	تألیفات
۹۲	ابتکارات
۹۴	سید محمدحسین طباطبایی
۹۴	اشاره
۹۷	اساتید

۹۸	شاگردان
۹۸	تألیفات
۱۰۲	سید روح الله موسوی خمینی
۱۰۲	اشاره
۱۰۵	شاگردان
۱۰۶	اساتید
۱۰۷	تألیفات
۱۱۱	محمد محقق رشتی
۱۱۱	اشاره
۱۱۲	اساتید
۱۱۳	حسن حسن زاده آملی
۱۱۳	اشاره
۱۱۴	اساتید
۱۱۵	تألیفات
۱۲۲	عبدالله جوادی آملی
۱۲۲	اشاره
۱۲۴	اساتید
۱۲۵	تألیفات
۱۳۱	محمدتقی مصباح یزدی
۱۳۱	اشاره
۱۳۳	اساتید
۱۳۴	تألیفات
۱۴۱	منابع
۱۴۵	فلاسفه بعد از ملاصدرا در قم مهدی منفرد
۱۴۵	مقدمه
۱۵۰	ملا محسن فیض کاشانی

- زندگی نامه ۱۵۰
- استادان ۱۵۰
- شاگردان ۱۵۱
- آثار ۱۵۱
- دیدگاه های فلسفی ۱۵۸
- ملاعبدالرزاق لاهیجی ۱۶۰
- زندگی نامه ۱۶۰
- شاگردان ۱۶۲
- آثار ۱۶۲
- دیدگاه های فلسفی ۱۶۳
- علی قلی بن قرچغای خان ۱۶۷
- زندگی نامه ۱۶۷
- استادان ۱۶۹
- آثار ۱۶۹
- عقاید فلسفی ۱۷۲
- محمد سعیدبن محمد مفید قمی، معروف به قاضی سعید ۱۷۴
- زندگی نامه ۱۷۴
- استادان ۱۷۶
- شاگردان ۱۷۶
- آثار ۱۷۶
- دیدگاه فلسفی ۱۷۸
- محمد حسین قمی ۱۸۶
- صدرالدین قمی ۱۸۷
- زندگی نامه ۱۸۷
- استادان ۱۸۷
- شاگردان ۱۸۷

- ۱۸۸ ----- ملا عبدالله زوزی (متوفای ۱۲۵۷ ه. ق.) -----
- ۱۸۸ ----- زندگی نامه -----
- ۱۸۹ ----- علت مهاجرت به تهران -----
- ۱۹۰ ----- استادان -----
- ۱۹۰ ----- شاگردان -----
- ۱۹۰ ----- آثار -----
- ۱۹۱ ----- نظرات فلسفی -----
- ۱۹۱ ----- شیخ محمد حسن قمی -----
- ۱۹۱ ----- زندگی نامه -----
- ۱۹۲ ----- وفات -----
- ۱۹۳ ----- میرزا سید حسین قمی، معروف به صدرالحفاظ -----
- ۱۹۳ ----- زندگی نامه -----
- ۱۹۳ ----- استادان -----
- ۱۹۴ ----- شیخ علی بن محمد تقی قمی -----
- ۱۹۴ ----- زندگی نامه -----
- ۱۹۴ ----- استادان -----
- ۱۹۴ ----- شاگردان -----
- ۱۹۵ ----- آقا میرزا علی اکبر مدرس حکمی یزدی (قمی) -----
- ۱۹۵ ----- زندگی نامه -----
- ۱۹۶ ----- جامعیت حکیم یزدی -----
- ۱۹۶ ----- زندگی نامه -----
- ۱۹۷ ----- استادان -----
- ۱۹۸ ----- شاگردان -----
- ۱۹۹ ----- آثار -----
- ۲۰۰ ----- میرزا محمود قمی، متخلص به رضوان (۱۲۷۰ - ۱۳۴۶ ه. ق.) -----
- ۲۰۰ ----- زندگی نامه -----

- ۲۰۱ ----- استادان
- ۲۰۲ ----- شاگردان
- ۲۰۲ ----- آثار
- ۲۰۳ ----- شیخ مهدی حکمی قمی (۱۲۸۱ - ۱۳۶۰ ه. ق.)
- ۲۰۳ ----- زندگی نامه
- ۲۰۴ ----- استادان
- ۲۰۴ ----- آثار
- ۲۰۵ ----- وفات
- ۲۰۵ ----- سید حسین بن سید محمود طباطبایی قمی (۱۲۸۲ - ۱۳۶۶ ه. ق.)
- ۲۰۵ ----- زندگی نامه
- ۲۰۶ ----- استادان
- ۲۰۷ ----- آقامیرزا محمدعلی شاه آبادی (۱۲۹۲ - ۱۳۶۹ ه. ق.)
- ۲۰۷ ----- زندگی نامه
- ۲۰۸ ----- شخصیت علمی و عرفانی
- ۲۱۰ ----- استادان
- ۲۱۱ ----- شاگردان
- ۲۱۳ ----- میرزا مهدی آشتیانی (۱۳۰۶ - ۱۳۷۲ ه. ق.)
- ۲۱۳ ----- زندگی نامه
- ۲۱۵ ----- استادان
- ۲۱۵ ----- شاگردان
- ۲۱۹ ----- آثار
- ۲۲۱ ----- حاج سید محمد فاطمی قمی (۱۲۹۴ -)
- ۲۲۱ ----- زندگی نامه
- ۲۲۲ ----- استادان
- ۲۲۳ ----- شاگردان
- ۲۲۳ ----- آثار

۲۲۴	سید ابوالحسن رفیعی قزوینی (۱۳۱۰ - ۱۳۹۵ ه. ق.)
۲۲۴	زندگی نامه
۲۲۵	استادان
۲۲۶	شاگردان
۲۲۷	آثار
۲۲۹	علامه سید محمد حسین طباطبایی قدس سره، (۱۲۸۱ - ۱۳۶۰ ه. ق.)
۲۲۹	زندگی نامه
۲۳۳	استادان
۲۳۴	شاگردان
۲۳۴	آثار
۲۳۷	وفات
۲۳۷	امام خمینی قدس سره
۲۳۸	زندگی نامه و مختصری از فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی و علمی
۲۴۷	منابع
۲۵۰	تاریخ حکمت در شهر قم حوریه عظیمی
۲۵۰	اشاره
۲۵۲	مقدمه
۲۵۲	صدرالمتألهین شیرازی
۲۵۲	زندگی و تحصیلات ملاصدرا
۲۵۴	اقامت در قم
۲۵۷	اهمیت ملاصدرا
۲۵۸	افکار ملاصدرا
۲۶۱	شاگردان و آثار ملاصدرا
۲۶۳	ملاحسن فیض کاشانی
۲۶۳	شرح حال
۲۶۴	اهمیت فیض

- ۲۶۶ شاگردان و آثار فیض
- ۲۶۷ ملا عبدالرزاق لاهیجی
- ۲۶۷ مختصری از زندگی محقق لاهیجی
- ۲۶۹ اهمیت فیاض در تاریخ فلسفه
- ۲۷۱ فیاض؛ فیلسوفی متکلم نما
- ۲۷۲ قاضی سعید قمی
- ۲۷۲ شرح حال قاضی سعید
- ۲۷۲ - آشنایی قاضی سعید با علوم رسمی زمان خویش
- ۲۷۴ مشرب فکری و فلسفی قاضی سعید
- ۲۷۶ آثار قاضی سعید
- ۲۷۶ میرزا حسن لاهیجی
- ۲۷۶ زندگی نامه
- ۲۷۷ جایگاه
- ۲۷۹ آثار
- ۲۸۰ افول حکمت در قم
- ۲۸۰ انتقال حکمت از دیگر مراکز اسلامی به قم
- ۲۸۲ آیه الله میرزا محمد علی شاه آبادی
- ۲۸۲ زندگی نامه
- ۲۸۳ استادان
- ۲۸۴ آقامیرزا مهدی آشتیانی
- ۲۸۴ زندگی نامه
- ۲۸۵ جایگاه
- ۲۸۷ علامه رفیعی قزوینی
- ۲۸۷ زندگی نامه
- ۲۸۷ جایگاه
- ۲۸۹ امام خمینی قدس سره

- ۲۸۹ زندگی نامه
- ۲۹۰ جایگاه
- ۲۹۴ - تدریس علوم عقلی
- ۲۹۵ مشرب فکری
- ۲۹۶ علامه سید محمد حسین طباطبایی
- ۲۹۶ زندگی نامه
- ۲۹۷ تحصیلات
- ۲۹۹ جامع معقول و منقول
- ۳۰۰ برخی دیگر از آثار علامه عبارتند از:
- ۳۰۰ مشکلات تدریس علوم عقلی در قم
- ۳۰۳ علامه حسن حسن زاده آملی
- ۳۰۳ زندگی نامه
- ۳۰۳ تحصیلات
- ۳۰۵ تألیفات و تدریس
- ۳۰۷ فهرست منابع
- ۳۱۰ درباره مرکز

سرشناسه : ایزدپور ، محمدرضا

عنوان و نام پدیدآور : چشم اندازی به مکتب فلسفی قم / محمدرضا ایزدپور، مهدی منفرد، حوریه عظیمی.

مشخصات نشر : قم: آستانه مقدسه قم، انتشارات زائر، 1383.

مشخصات ظاهری : دوازده، 244ص.

فروست : کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه و مکانت فرهنگی قم؛؛ مجموعه آثار شماره 45

شابک : 11000 ریال 964-60401-99-6:

یادداشت : کتابنامه: ص. [242] - 244؛ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع : فیلسوفان اسلامی

موضوع : فلسفه اسلامی

شناسه افزوده : منفرد، مهدی، 1346 -

شناسه افزوده : عظیمی، حوریه، 1355 -

شناسه افزوده : کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانت فرهنگی قم (1383 : قم)

شناسه افزوده : آستانه مقدسه قم. انتشارات زائر

رده بندی کنگره : BBR12/الف 9 چ 5 1383

رده بندی دیویی : 189/1

شماره کتابشناسی ملی : م 83-38138

ص: 1

اشاره

چشم اندازی به

مکتب فلسفی قم

مکتب فلسفی قم - محمدرضا ایزدپور

فلاسفه بعد از ملاصدرا - مهدی منفرد

تاریخ حکمت در شهر قم - حوریه عظیمی

ص: 3

فهرست مطالب

فهرست مطالب

مقدمه کنگره... 1

مکتب فلسفی قم / محمدرضا ایزدپور

89-5

تحقیقی درباره زندگی نامه برخی از فلاسفه قم... 7

عبدالرزاق لاهیجی قمی (مشهور به فیاض)... 9

اساتید... 13

شاگردان... 13

تالیفات... 13

ابتکارات... 14

محمد سعید بن محمد مفید قمی (قاضی سعید قمی)... 16

اساتید... 18

شاگردان... 18

تالیفات... 18

ابتکارات... 19

میرزا حسن لاهیجی قمی... 21

شاگردان... 22

اساتید... 23

تالیفات... 23

میرزا علی اکبر حکمی یزدی قمی... 25

شاگردان... 26

اساتید... 27

تألیفات... 28

میرزا محمدعلی شاه آبادی... 29

شاگردان... 31

اساتید... 32

ص: 5

تألیفات... 32

میرزا مهدی مدرّس آشتیانی... 33

اساتید... 35

شاگردان... 36

تألیفات... 38

سیدابوالحسن رفیعی قزوینی... 39

اساتید... 42

شاگردان... 43

تألیفات... 45

ابتکارات... 47

سید محمدحسین طباطبائی... 50

اساتید... 53

شاگردان... 53

تألیفات... 54

سید روح الله موسوی خمینی... 55

شاگردان... 58

اساتید... 59

تألیفات... 60

محمد محققى رشتى... 62

اساتید... 64

حسن حسن زاده آملی... 64

اساتید... 66

تألیفات... 67

عبدالله جوادی آملی... 73

اساتید... 74

تألیفات... 76

ص: 6

محمدتقی مصباح یزدی... 78

اساتید... 81

تالیفات... 82

منابع... 85

فلاسفه بعد از ملاصدرا در قم / مهدی منفرد

184-89

مقدمه... 91

ملا محسن فیض کاشانی... 94

زندگی نامه... 94

استادان... 94

شاگردان... 95

آثار... 95

دیدگاه های فلسفی... 99

ملا عبدالرزاق لاهیجی... 101

زندگی نامه... 101

شاگردان... 103

آثار... 103

دیدگاه های فلسفی... 104

علی قلی بن قرچغای خان... 108

زندگی نامه... 108

استادان... 110

آثار... 110

عقاید فلسفی... 113

محمد سعید بن محمد مفید قمی، معروف به قاضی سعید... 115

زندگی نامه... 115

ص: 7

استادان... 117

شاگردان... 117

آثار... 117

دیدگاه فلسفی... 119

محمد حسین قمی... 127

صدرالدین قمی... 128

زندگی نامه... 128

استادان... 128

شاگردان... 128

ملا عبدالله زنوزی... 129

زندگی نامه... 129

علت مهاجرت به تهران... 130

استادان... 131

شاگردان... 131

آثار... 131

شیخ محمد حسن قمی... 132

زندگی نامه... 132

وفات... 133

میرزا سید حسین قمی، معروف به صدرالحفاظ... 134

زندگی نامه... 134

استادان... 134

شیخ علی بن محمد تقی قمی ... 135

زندگی نامه ... 135

استادان ... 135

شاگردان ... 135

آقا میرزا علی اکبر مدرس حکمی یزدی (قمی) ... 136

ص: 8

زندگی نامه... 136

جامعیت حکیم یزدی... 137

استادان... 138

شاگردان... 139

آثار... 140

میرزا محمود قمی، متخلص به رضوان... 141

زندگی نامه... 141

استادان... 142

شاگردان... 143

آثار... 143

شیخ مهدی حکمی قمی... 144

زندگی نامه... 144

استادان... 145

آثار... 145

وفات... 146

سید حسین بن سید محمود طباطبایی قمی... 146

زندگی نامه... 146

استادان... 147

آقامیرزا محمدعلی شاه آبادی... 148

زندگی نامه... 148

شخصیت علمی و عرفانی... 149

استادان... 151

شاگردان... 152

میرزا مهدی آشتیانی... 153

زندگی نامه... 153

استادان... 155

ص: 9

شاگردان... 155

آثار... 157

حاج سید محمد فاطمی قمی... 158

زندگی نامه... 158

استادان... 159

شاگردان... 160

آثار... 160

سید ابوالحسن رفیعی قزوینی... 161

زندگی نامه... 161

استادان... 162

شاگردان... 163

آثار... 164

علامه سید محمد حسین طباطبایی قدس سره... 165

زندگی نامه... 165

استادان... 169

شاگردان... 170

آثار... 170

وفات... 172

امام خمینی قدس سره (1281 - 1368 ش)... 173

زندگی نامه و مختصری از فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی و علمی... 173

منابع... 182

تاریخ حکمت در شهر قم / حوریه عظیمی

256-185

مقدمه... 187

صدر المتألهین شیرازی... 187

ص: 10

- زندگی و تحصیلات ملاصدرا... 187
- اقامت در قم... 189
- اهمیت ملاصدرا... 192
- افکار ملاصدرا... 193
- شاگردان و آثار ملاصدرا... 196
- ملا محسن فیض کاشانی... 198
- شرح حال... 198
- اهمیت فیض... 199
- شاگردان و آثار فیض... 201
- ملا عبدالرزاق لاهیجی... 202
- مختصری از زندگی محقق لاهیجی... 202
- اهمیت فیاض در تاریخ فلسفه... 204
- فیاض؛ فیلسوفی متکلم نما... 206
- قاضی سعید قمی... 207
- شرح حال قاضی سعید... 207
- آشنایی قاضی سعید با علوم رسمی زمان خویش... 207
- مشرّب فکری و فلسفی قاضی سعید... 209
- آثار قاضی سعید... 211
- میرزا حسن لاهیجی... 211
- زندگی نامه... 211
- جایگاه... 212

آثار... 214

افول حکمت در قم... 215

انتقال حکمت از دیگر مراکز اسلامی به قم... 215

آیه الله میرزا محمد علی شاه آبادی... 217

زندگی نامه... 217

ص: 11

استادان... 218

آقامیرزا مهدی آشتیانی... 219

زندگی نامه... 219

جایگاه... 220

علامه رفیعی قزوینی... 222

زندگی نامه... 222

جایگاه... 222

امام خمینی قدس سره... 224

زندگی نامه... 224

جایگاه... 225

تدریس علوم عقلی... 229

مشرب فکری... 230

علامه سید محمد حسین طباطبایی... 231

زندگی نامه... 231

تحصیلات... 232

جامع معقول و منقول... 234

برخی دیگر از آثار علامه عبارتند از: ... 235

مشکلات تدریس علوم عقلی در قم... 235

علامه حسن حسن زاده آملی... 238

زندگی نامه... 238

تحصیلات... 238

تألیفات و تدریس ... 240

منابع ... 242

ص: 12

حضرت امام صادق علیه السلام:

«حرم ما اهل بیت علیهم السلام، شهر قم است. آنجا بانویی از فرزندانم به نام فاطمه دفن می شود، بهشت بر هر که او را زیارت کند، واجب می گردد»(1).

قم که به لقب «حرم اهل بیت علیهم السلام» مفتخر گردید، نه تنها به جهت وجود مردمی است که در آن به حسن عبادت و توحید عبادی در قیام و رکوع و سجود شناخته شده اند(2)، و در آرمان شهر اسلامی گرد حضرت مهدی علیه السلام اجتماع کرده و به یاری آن حضرت قیام خواهند نمود، و نه صرفاً به جهت وجود بزرگ ترین حوزه علمی و حدیثی و معرفتی شیعه در آن، بلکه این شهر مفتخر است که چونان صدفی زمینی، گوهر آسمانی و ملکوتی فرزند باب الحوائج الی الله را در بر گرفته و مسجد اولیای الهی گردیده است. اگر در گذشته شهر قم

ص: 1

1-1. سفینة البحار، ج 2، ص 446.

2-2. مستدرک الوسائل، ج 10، ص 206.

بوده، امروزه نیز پرچم دار فرهنگ ناب فقه جعفری علیه السلام و معنویت و عرفان بوده و ضمن تربیت و پرورش یاران امام عصر ارواحنا فداه، زائران حضرتش را با معارف بلند دینی میزبانی می کند. آری، «زبید اگر خاک قم به عرش کند فخر(1)».

قم، شهری است که بر ولایت و مودت اهل بیت علیهم السلام پایه گذاری شده و به همین جهت، پایگاهی برای علویان و شیعیان و دژ تسخیرناپذیری علیه ستمگران بوده است و ائمه علیهم السلام با تعبیراتی خاص و بلند از این شهر یاد کرده اند(2).

از هنگامی که شهر قم مسکن حضرت سستی، فاطمه معصومه علیها السلام گردید، بُعد فرهنگی و معنوی آن در کنار تحولات اجتماعی و سیاسی متحول و شکوفا شد، و از چنان موقعیتی برخوردار شد که جناب حسین بن روح رضوان الله علیه، از نواب اربعه، تأیید محتوای یک کتاب علمی و فقهی را مشروط به نظر مساعد علمای قم نمود(3). وجود حوزه غنی و بزرگ شیعه، در این شهر و دفاع علمی از اسلام راستین به وسیله تألیف کتابها، اعزام مبلغان و زادگاه انقلاب اسلامی بودن و... همه و همه به برکت وجود فرزند رسول خدا، کریمه اهل بیت علیهم السلام در این شهر است.

ص: 2

1-1. دیوان امام خمینی، ص 257.

2-2. بحار الانوار، ج 57، ص 217.

3-3. کتاب الغیبه، شیخ طوسی، ص 240.

از آنجا که سال 1384 ه. ش. با یک هزار و دویست و پنجاهمین سالگرد ولادت آن حضرت، و نیز با پایان تجدید طلاکاری گنبد مطهر - که در زیبایی کم نظیر و بلکه بی نظیر است - مقارن شده، به منظور معرفی بیشتر آن حضرت و تبیین جایگاه ویژه شهر قم در ترویج فرهنگ تشیع، به دستور تولیت عظمای آستانه مقدّسه، حضرت آیه الله مسعودی دام عزه «کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانت فرهنگی قم» شروع به فعالیت نمود. و در چهار موضوع ذیل:

الف. حضرت معصومه علیها السلام و آستانه مقدسه؛

ب. قم و فرهنگ تشیع؛

ج. حوزه علمیه قم؛

د. انقلاب اسلامی در قم،

با محوریت آستانه مقدّسه، دهها جلد کتاب در موضوعات فوق که اکثر آنها جنبه تألیف داشته و برخی دیگر جنبه تراثی دارد و توسط محققان تألیف و تصحیح شده، اهتمام ورزیده است.

آثاری که در محورهای فوق تدوین و نگارش یافته تنها قدم کوچکی است که می تواند نقطه شروعی برای تحقیقات گسترده و عمیقی باشد که سزاوار موضوعات یاد شده است.

عقل گرایی از مشخصات بارز مکتب قم و مکتب اهل بیت علیهم السلام است که گرچه از قدیم در این شهر مقدس سابقه داشته اما در قرن 11 و با ورود صدرالمتألهین به این شهر نقطه عطفی در حکمت

ص: 3

جناب آقای محمدرضا ایزدپور و جناب آقای مهدی منفرد و سرکار خانم حوریه عظیمی به بررسی قم از این زاویه پرداخته و اثر حاضر را

که ضمن سه مقاله تنظیم شده است، پدید آورده اند که از آنان صمیمانه تشکر می کنیم.

همچنین از تولیت آستانه حضرت آیه الله مسعودی، مدیر عامل محترم انتشارات زائر، جناب آقای فقیه میرزایی و مدیریت فرهنگی حجة الاسلام والمسلمین عباسی که تلاش فراوانی در این امر داشته اند، نهایت امتنان و سپاس را داریم.

بر خود لازم می دانم که اذعان و اعتقاد قلبی خود را ابراز دارم که اگر توفیقات خدای متعال و عنایات کریمه اهل بیت علیهم السلام نبود، از برداشتن کوچک ترین قدمی در این راه عاجز و ناتوان بودیم.

و ما توفیقی الا بالله، علیه توکلت و الیه انیب.

احمد عاب-دی

دبیر کنگره

ص: 4

تحقیقی درباره زندگی نامه برخی از فلاسفه قم

مکتب فلسفی قم محمد رضا ایزدپور

اشاره

مکتب فلسفی قم

محمد رضا ایزدپور

ص: 5

نوشتار حاضر که به بررسی اجمالی قسمت هایی از زندگی نامه برخی از چهره های فیلسوف خطّه دانش پرور و دانشمند خیز قم، ام القرای جهان اسلام و پناهگاه عترت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می پردازد هدیه ای است ناچیز به کنگره بزرگداشت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانت فرهنگی قم جای بسی امید است که نگارنده حقیر آن از عنایات و توجّهات آن بانوی گرام و گوهر والا مقام بی بهره نماند.

شکی نیست که از دیرباز تاکنون در تاریخ زرّین و پر بار تشیع و ایران، شخصیت های بزرگی به بلندای آفتاب به درخشش نشسته و با پرتوافشانی معنوی خویش، خورشید عالم علم و معرفت گردیده اند، آنان علیرغم منور نمودن فضای عطر آگین عالم اسلام و جوامع اسلامی، جوامع بشری را نیز از حیات علمی و عملی خویش بهره مند ساخته و با تمام توان، ابعاد عظیم تفکر عمیق اسلامی و نورانیت معارف سعادت آفرین اسلام را به جهانیان معرفی کرده اند.

کهن، مأوی و پناهگاه شمار بسیاری از این ستارگان عالمتاب بوده است، چهره هایی که در این خاک مقدّس و مطهّر دارای جایگاه رفیع تدریس و تعلیم در رشته فلسفه اسلامی و صاحب نظر در این رشته بوده اند به جهت حسن هم جواری با کریمه اهل بیت علیها السلام از درخشش و تألّف خاصی برخوردار گشته اند تا بدانجا که قلم زدن در ابعاد علمی و شخصیتی برخی از آنان کاری بس دشوار و از توان نوشتار حاضر و نگارنده آن خارج می باشد لکن چنانکه گفته اند «آب دریا را اگر نتوان کشید، هم به قدر تشنگی باید چشید» این ناچیز نیز با مراعات اختصار، در این مجال شریف به ترسیم گوشه هایی از زندگی نامه تعدادی از فلاسفه شهر مقدس قم در دوره پس از مرحوم ملاصدرا پرداخته و در ابتدای مقاله این نکته را متذکر می شوم که در این نوشتار کوتاه احصاء تمامی این ستارگان پر فروغ از سوی و احراز ابعاد مختلف زندگی علمی و عملی ایشان از سوی دیگر و به دلیل محدودیت این نوشتار، غیر ممکن خواهد بود.

الهی وفقنا لما تحب و ترضی

محمد رضا ایزدپور

اشاره

عبدالرزاق لاهیجی قمی (مشهور به فیاض)

از ستارگان پر درخشش آسمان معرفت، شخصیتی است که تاکنون قلم های فراوانی در رسای ابعاد مختلف علمی و پیرامون زندگی پر برکت او به رشته تحریر درآمده است هر چند از زمان تولد ایشان اطلاع دقیقی در دست نمی باشد و تنها برخی از مورّخین، شهر لاهیجان را به عنوان مکان تولد وی معرفی کرده اند.

این شخصیت کبیر یکی از پر فروغ ترین چهره های فیلسوف قرن یازدهم هجری پس از استاد بزرگ خویش، مرحوم صدرالمتألّهین محسوب می شود و در فرزندان متأخر، پس از استاد از اُحدی از فلاسفه و حکما کسری نداشته،⁽¹⁾ و گوی سبقت را در نظریات نوین علمی از بسیاری از هم طرازان و هم فکran خود ربوده است، چنانکه از ظاهر برخی از کتب به دست می آید ایشان در سنّ میانسالی در شهر قم و در مدرسه معصومه آن شهر، فلسفه و کلام را تدریس می کرده است.⁽²⁾

ص: 9

1-1. ر.ک: آشتیانی، سید جلال الدین، منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج1، ص311، دانشگاه مشهد، 1351 و بزرگان تنکابن، ص91.

2-2. حلبی علی اصغر، تاریخ فلاسفه ایرانی، ص550 - 549 و روضات الجنات، ج4، ص197/ انتشارات اسماعیلیان قم.

در توصیف شخصیت کم نظیر او یکی از ارباب قلم می گوید «او فاضلی بود متکلم، حکیم و متشّرع، ادیبی بود محقق، پژوهشگری

اندیشمند، دارای انشائی لطیف و دلپذیر، صاحب طبعی بلند در شعر و منطق، اکثر صاحبان تراجم حق او را اداء نکرده و احوالات او را به صورت مبسوط تبیین ننموده اند»⁽¹⁾ دیوان شعر وی که مشتمل بر چندین هزار بیت است در کتابخانه آستان قدس نگه داری می شود.

ملا- عبدالرزاق از بزرگترین محققان عصر خود در حکمت مّشاء و اشراق و از بزرگترین متکلمان در چهار قرن اخیر بلکه یکی از محقق ترین متکلمان در دوره های اسلامی می باشد، او برای فرار از مصیبت ها و مشکلاتی که استاد اعظم وی مرحوم ملاصدار بدانها مبتلا بود در ارائه مشی علمی خویش با احتیاط گام بر می داشت و سعی می کرد که معتقدات خود را از دید نامحرمان و کوتاه نظران پنهان بدارد.

این فیلسوف گرانقدر که از عنوان دامادی ملاصدرا برخوردار بود در حکمت الهی نیز زانوی شاگردی را در مقابل ایشان زده و کتاب مبداء و معاد و قسمتی از أسفار و شواهد در رساله حرکت را در محضر آن استاد قرائت نموده و از روی نسخه اصلی کتاب مبداء و معاد آن را با خط خود به رشته تحریر در آورده است.⁽²⁾

یکی از نکاتی که در بُعد علمی ایشان قابل توجه است این است که

ص: 10

1-1 . موسوی خوانساری، محمدباقر، روضات الجنات، ج 4، ص 196.

2-2 . ر.ک: منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 1، ص 274 - 272.

ایشان در مباحث نظری از مرحوم فیض (داماد دیگر ملاصدرا) عمیق تر و دقیق تر بوده است و بر خلاف تصوّر بعضی که بر این باورند که ایشان در افکار فلسفی، تابع مسلک مشأ است و از افکار

ملاصدرا منفعل و متأثر نشده است، در حقیقت مشی ایشان، مشی اشراق بوده و به مبانی استاد خویش اعتقاد داشته است، بهترین شاهد بر این مدعا، کلام خود ایشان است که در اواخر کتاب گوهر مراد می گوید: «ان طريقة الاشراق هی طريقة الانبياء تدعو الخواص من العالم الى احديّة الوجود و أن طريقة أهل الرأى هی طريقة القاصرين عن نیل سلوك الذات.» و دقیقاً در همین راستا بوده که مرحوم عبدالرزاق شواهد ربوبیّه و مبدأ و معاد ملاصدرا و شرح حکمت اشراق را تدریس می نموده است. (1)

او دارای مطالعات و اطلاعات وسیعی در آثار عرفاء و حکمای اشراق بوده و گاهی که به تناسب وارد مباحث عرفانی و ذوقی می شود با کمال مهارت، آن مباحث را تحریر می کند و آراء و تصرفات حکیمانه خویش را به نمایش می گذارد. (2)

استاد سید جلال الدین آشتیانی در ترسیم شخصیت این حکیم بزرگ می گوید «در بین متأخران و متصدیان بیان معرفت حقایق، حقیر کمتر کسی را سراغ دارد که نظیر ایشان، متعبّد به افکار عرفای صوفیّه و این نحو تسلیم عقاید اهل عرفان باشد با وجود آنکه شخصیت او برای

ص: 11

1-1 . ر.ک: آشتیانی، سید جلال الدین، مقدمه شواهد ربوبیّه، ص 81 - 80.

2-2 . منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 1، ص 203.

همگان روشن است اما از جهاتی نیز قابل مطالعه است و به عقیده حقیر در بین متأخران کم نظیر است و در دقت نظر و تحقیق از راسخان در حکمت و فلسفه است در فلسفه مشاء فیلسوفی راسخ و در کلمات اشراق حکیمی متضلع و در احاطه بر اقوال متکلمین از شخصیت‌های بارز شیعه است. (1)

حکیم لاهیجی بر قسمتی از مباحث طبیعی شرح اشارات علامه طوسی «ره» نیز شرح نوشته و اگر چه منظور ایشان بیان مقاصد شارح محقق اشارات و بر طرف نمودن اشکالات صاحب محاکمات بر خواجه است اما از شرح و توضیح کتاب اشارات دریغ نورزیده و تصمیم ایشان بر این بوده که تمام قسمت های طبیعی و الهی شرح اشارات را حاشیه بزند، هر چند توفیق این کار برای او حاصل نشده است و تنها حاشیه ایشان بر قسمت دوم شرح اشارات (جزء طبیعی کتاب) به رشته تحریر در آمده است این تعلیقات از تحقیقی ترین آثار در حکمت بحثی و فلسفه مشایی می باشد، وی معتقد بود که امثال قطب رازی صاحب محاکمات، از توان درک نکات علمی و رموز کلمات خواجه نصیرالدین طوسی رحمه الله علیه (شارح اشارات) ناتوان است و در همین راستاست که خود تصریح می کند «محاکم از وراء أستاذ حُجِبَ به تقریر مطالب خواجه پرداخته است» (2)

ص: 12

1-1. همان، ج 1، صص 285 و 305.

2-2. همان، ج 1، ص 350.

اساتید

اساتید

دو استاد گرانقدر این فیلسوف بزرگ عبارتند از:

الف: مرحوم صدر المتألهین (1)

ب: مرحوم سید محمد باقر شمس الدین محمد الحسینی استرآبادی

معروف به داماد. (2)

شاگردان

شاگردان

برخی از شاگردان ایشان عبارتند از:

الف: قاضی سعید قمی.

ب: میرزا حسن لاهیجی (پسر ایشان).

ج: ملا محمدباقر (پسر ایشان). (3)

تألیفات

تألیفات

از حکیم لاهیجی تألیفات و آثار بسیاری به جای مانده است اما آمار تمام آنها قابل دسترسی نمی باشد، ما در این مجال، برخی از آنها را بر می شمیریم،

1. گوهر مراد

2. سرمایه ایمان

ص: 13

1-3. امین، سید محسن، اعیان الشیعه، ج7، ص420.

2-1. نعمة عبدالله، فلاسفه شیعه، دارالکتب الاسلامی.

3. شرح تجرید (مشارق الالهام)(1)

4. شوارق الالهام

5. شرح الهياكل في حكمة الاشراف

6. حاشیه ای بر تعلیقات خفزی بر الهیات شرح تجرید

7. حاشیه ای بر اشارات خواجه نصیرالدین طوسی

8. الکلمات الطیبه (داوری بین دو استاد خود درباره اصالت وجود و اصالت ماهیت)

9. ریاض العلماء

10. حاشیه بر تعلیقه ملا عبدالله یزدی بر تهذیب المنطق

11. حاشیه جواهر و أعراض شرح تجرید قوشجی

12. رساله ای در حدوث عالم

13. دیوان شعر (حاوی دوازده هزار بیت)(2)

ابتکارات

ابتکارات

محقق لاهیجی در مباحث عقلی و فلسفی و کلامی نوآوری هایی دارند، در این نوشتار ما دو نمونه از آن ها را بیان می کنیم:

الف: ایشان درباره نحوه علم واجب الوجود می گوید: چون

ص: 14

1-3. شوارق و مشارق، دو اثر متفاوت می باشند نه یک اثر با دو نام متفاوت، ر.ک: روضات الجنات، ج4، ص196 و اعیان الشیعه، ج7، ص470 و ریحانه الادب، ج4، ص62.

2-1. ر.ک: موسوی خوانساری، میرزا محمدباقر، روضات الجنات، ج4، ص197 - 196 و مدرس محمدعلی، ریحانه الادب، ج4، ص362 و امین سید محسن، اعیان الشیعه، ج7، ص471 - 470 و قمی، حاج شیخ عباس، الکنی و الالقاب، ج3، ص30.

واجب الوجود، مجرد است و هر مجردی عالم به ذات، بنابراین واجب الوجود به ذات خود عالم است، از طرف دیگر چون واجب الوجود به ذات خود علم دارد لازمه آن این است که به جمیع موجودات علم داشته باشد، زیرا همه آنها معلول و مخلوق او هستند و علم به علت مستلزم علم به معلول است.

توضیح آنکه، مراد از علم به علت، علم به وجهی است که علت، به همان وجه، علت می باشد و آن وجه، مناسبت خاصی است که بین علت و

معلول موجود است و بخاطر همان مناسبت خاص، معلول از او صادر می شود و علم به مناسبت به ناچار مستلزم علم به طرفین است پس علم به علت، از وجهی که واجب الوجود بخاطر آن وجه، علت معلول خود است عین ذات واجب الوجود است وجهتی زاید بر ذات در واجب الوجود، متحقق نیست، بنابراین وقتی واجب الوجود عالم باشد به ذات خود، و ذات او به ذات های دیگر به منزله علت باشد، این نکته صدق می کند که واجب الوجود عالم است به علت معلول و خود معلول. (1)

ب: وی در جلد اول و دوم شوارق، اشتداد در حرکت جوهری را ابطال نموده و عمده استدلال ایشان در این زمینه «عدم بقاء موضوع در حرکت اشتدادی» می باشد. (2)

وی در کتاب «گوهر مراد» ابراز می کند که دلیل عدم امکان حرکت در مقوله جوهر این است که جوهر، ذاتی جسمیت است و حرکت

ص: 15

1-1 . ر.ک: لاهیجی عبدالرزاق، گزیده گوهر مراد، ص 176.

2-2 . منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 1، ص 291.

در ذاتیات ناممکن است زیرا تمامیت شیء به ذاتیات آن است. (1) سرانجام این حکیم نامدار در تاریخ 1072 هجری قمری در شهر مقدس قم دنیا را بدرود گفت (2) و جنازه مطهر ایشان در قبرستان شیخان قم مدفون گردید. (3)

محمد سعید بن محمد مفید قمی (معروف به قاضی سعید قمی)

اشاره

محمد سعید بن محمد مفید قمی (معروف به قاضی سعید قمی)

قاضی سعید معروف به حکیم کوچک (4) در سال 1049 ه. ق در شهر قم دیده به دنیا گشود و بیشتر عمر با برکت خویش را در شهر قم به تدریس و تعلیم و تعلّم اشتغال داشت او در اوایل امر، حکمیّات را نزد مرحوم عبدالرزاق لاهیجی در شهر قم و مرحوم رجب علی تبریزی در اصفهان قرائت کرد. (5) پس از مراجعت از اصفهان تا پایان عمر شریف خود در شهر قم اقامت نمود، وی شخصیتی جامع و دارای دستی باز در مراتب ولایت و عرفان و از اعظام فضلاء در حکمت، ادب، حدیث و تأویل، مورد تأیید خدای متعال در مسیر استنباط نکات علمی و دقیق و

ص: 16

-
- 1-3. گوهر مراد، چاپ بمبئی، ص 52.
 - 2-4. برخی از مورخین سال وفات را 1051 ه ق ثبت کرده اند به عنوان نمونه ر.ک: روضات الجنات، ج 4، ص 196، مفاخر اسلام، ج 7، ص 30.
 - 3-5. ریحانة الادب، ج 4، ص 363.
 - 4-1. ر.ک: منوچهر صدوقی سها، تاریخ حکما و عرفای متاخر، ص 135/ انتشارات حکمت/ تهران 1381.
 - 5-2. همان، ص 135 و تاریخ فلسفه اسلامی، هانری کرین، ترجمه جواد طباطبایی، ص 488.

اسرار علوم بود در برهه ای از عمر گرانبهای خود در شهر قم، متصدی منصب قضاوت شد که در دیدگاه برخی از مورخین، اعطای این منصب به ایشان شاهی بر قوت علمی و فقهی ایشان می باشد. (1)

بنابر آنچه از متون تاریخی استفاده می شود قاضی سعید دارای اخلاقی نیکو و صفاتی پسندیده و بیشترین گرایش علمی او در مباحث عرفانی و ذوقی بوده است او احادیث اسلامی را ملاک مباحث قرار می داد و مباحث عرفانی را با آنها تطبیق می داد در اکثر علوم خصوصاً حکمت نظری دارای طبعی متین می باشد. (2)

در فلسفه مشاء از شاگردان ملا رجب علی تبریزی بوده و برخی از آثار گران سنگ خویش را تقدیم آن استاد بزرگ نموده و یکی دو اثر از آثار استاد خود را نیز ترجمه کرده است.

رساله اثبات واجب که اندیشمند معاصر سید جلال الدین آشتیانی برای به تصویر کشاندن افکار ملا رجب علی در بُعد حکمت الهی انتخاب کرده است مشتمل بر چند مسئله مهم فلسفی می باشد، در آن رساله و سایر آثار ملا رجب علی نیز میل به مسلک مشاء، نمایان است و شاگردان او نیز به سبک استاد خود، اشتراک معنوی وجود را تقریر و تبیین نموده اند. (3)

ص: 17

1-3 . ر.ک: روضات الجنات، ج4، ص9 و فوائد رضویه، ص627.

2-4 . روضات الجنات، ج4، ص11 و نصرآبادی، محمدطاهر، تذکرة الشعراء، ص241/ انتشارات اساطیر، 1378.

3-1 . منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج1، ص238 - 237.

اساتید

اساتید

- 1 - ملا محسن فیض کاشانی
- 2 - ملا عبدالرزاق لاهیجی
- 3 - ملا رجب علی تبریزی
- 4 - محمد مفید قمی (محمدباقر)، پدر ایشان
- 5 - محمد حسین قمی (برادر بزرگ ایشان)
- 6 - سید ماجد بحرینی

شاگردان

شاگردان

- 1 - کاظم ابن آقاصادق
- 2 - محمد کریم
- 3 - ملاعباس
- 4 - محمد حسن قمی

تألیفات

تألیفات

از این حکیم وارسته آثار متعددی به جای مانده است که برخی از آنها عبارتند از:

- 1 - شرح توحید صدوق (3 جلد)
- 2 - شرح اربعین
- 3 - اربعینات (لکشف أنوار القدسیات)

5- کلید بهشت (طرح نظریه تباین وجود استاد رجب علی تبریزی)

6- اسرارالصنایع در صناعات خمسه منطق

7- شرح حدیث بساط

8- شرح حدیث غمام

9- حقیقة الصلاة

10- اسرار الصلاة

11- حاشیه بر اشارات خواجه نصیرالدین طوسی

12- شرح کافی(1)

ابتکارات

ابتکارات

شاید به سختی بتوان از دیدگاه‌ها و نظریات قاضی سعید، نوآوری خاصی را ارائه کرد هر چند که وی، عالی‌ترین مباحث مربوط به نفس و عقل و نحوه ارتباط بین عقول و نفوس و نحوه تعلق نفوس و اجسام به انضمام نکات لطیفی از افکار صاحب نظران را، پیرامون شرح چهارم میمر اثولوجیا با کمال مهارت تبیین کرده است.(2)

ما در این مجال، برخی از دیدگاه‌های ایشان را به صورت اختصار بیان می‌کنیم:

ص: 19

1-1. ر.ک: الف، شیخ عباس قمی، فوائد رضویّه، ص 628 - 627. ب، ریحانة الادب، ج 4، ص 413 - 412. ج، روضات الجنات، ج 4، ص 10.

2-1. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 3، ص 73، انتشارات دفتر تبلیغات، 1378.

الف: در نظر ایشان نفوس نباتی، حیوانی و انسانی از تجرّد برخوردار هستند زیرا خواص صور مادی در آنها وجود ندارد. (1)

ب: در دیدگاه این حکیم، نحوه ترکیب وجود و ماهیت، انضمامی می باشد بدین سان که وجود در خارج، زاید بر ماهیت محسوب گردیده و حمل وجود بر ماهیت، نظیر حمل أعراض خارجی بر جوهر تلقی می شود. (2)

ج: موضوع فلسفه در نظر ایشان، نه وجود است نه موجود بلکه شیء است و شیء نیز مشترک معنوی است. (3)

د: قاضی سعید نظیر برخی از چهره های متکلم، تسلسل بدون شرط اجتماع در وجود و ترتب را، امری باطل محسوب نموده و می گوید «غیر متناهی بودن سلسله اعداد، مطلقاً محال است خواه مترتب باشند

همانند سلسله علل فاعلیه خواه غیر مترتب، چنانکه برخی آن را در نفوس انسانی پذیرفته اند. (4)

س: در دیدگاه قاضی سعید، چون خدای متعال دارای ماهیت نمی باشد تا با وجود مقایسه شود، نمی توان بر ذات او واجب الوجود را اطلاق نمود و اگر چنین اطلاقی صورت پذیرد تنها مجاز است نه حقیقت. (5)

سرانجام این فیلسوف گرانقدر در سال 1103 هجری قمری در شهر

ص: 20

1-2 . کلید بهشت، ص 106.

2-3 . منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 1، ص 257.

3-4 . همان، ج 2، ص 465.

4-1 . کلید بهشت، ص 54.

5-2 . شرح توحید صدوق، ج 1، ص 383.

مقدس قم به دیدار معبود خویش شتافت(1) و در کنار مرقد حکیم هیدجی در نزدیکی مقبره ابن بابویه رحمه الله علیه جنب مدرسه مرحوم آیت الله العظمی گلپایگانی (روبروی پارک سوم خرداد) به خاک سپرده شد.(2)

میرزا حسن لاهیجی قمی

اشاره

میرزا حسن لاهیجی قمی

شخصیت وارسته، عارف، متکلم و حکیم، میرزا حسن لاهیجی فرزند ملا عبدالرزاق لاهیجی قمی می باشد، سال تولد او به صورت قطعی مشخص نشده است اما بنا بر احتمال 1045 ه. ق و بنا بر نظر برخی از مورخین در شهر مقدس قم بوده است.(3)

حکیمی که بنا بر شهادت تاریخ یکی از نوادر زمان و یکی از اعجوبه های روزگار خویش بوده(4) و با سیر در دریای علوم الهی نکات

ظریف و اسرار پنهان را استخراج و استنباط می کرد هنگامی که بر کرسی تدریس تکیه می زد اندیشمندان را به خاطر نکته سنجی های دقیق خویش خیره و مبهوت می ساخت(5). این حکیم فرزانه در برهه ای از عمر شریف خود که مصادف با دوران پس از رحلت پدر بزرگوار ایشان بود به عتبات عالیات، مسافرت نمود و به محضر مشایخ و اعظم عصر در فقه و حدیث شرفیاب شد تا بدانجا که در فروع فقهی و

ص: 21

1-3. الذریعة، ج6، ص12.

2-4. گنجینه دانشمندان، ج1، ص119.

3-5. ر.ک: افندی اصفهانی، عبدالله، ریاض العلماء، ج3، ص207.

4-6. قزوینی عبدالنبی، تتمیم امل الآمل، ص109، مکتبه آیه الله مرعشی/قم، 1407.

5-1. همان، ص110.

حدیث شناسی به مراتب عالی‌تر دست یافت و سپس به قم مراجعت کرده و به مطالعه، تدریس و تألیف پرداخت، رشد فزاینده علمی ایشان در دیدگاه برخی از اندیشمندان به گونه ای بوده است که از پدر گرانقدر خود نیز سبقت گرفته (1) و تدریس او در رشته حکمت و کلام بوده است.

از کتاب «زواهر الحکم» وی، تسلط فراگیر او بر دریای پهناور مباحث عقلی و فلسفی و مباحث الهی معلوم می شود میرزا حسن به حسب ظاهر دارای مشرب مشایی و همانند پدر از اتباع شیخ الرئیس و شارح افکار ابن سینا و قائل به اصالت و وحدت حقیقت وجود بوده است. (2)

شاگردان

شاگردان

شکی نیست که این حکیم فرزانه شاگردان متعددی را تربیت کرده و از این مسیر خدمات شایانی را به حوزه های علمی و جهان تشیع کرده است اما در کتب تراجم و تاریخ، اسامی همه آنها ضبط نشده است، ما

در این مجال، تنها نام برخی از آنها را بیان می کنیم:

1 - محمد بن صفی الدین

2 - محمدتقی شریف رضوی قمی

3 - میر عبدالرحمن بن کمال الدین

4 - مرتضی بن روح الامین حسینی (3)

ص: 22

1-2. همان، ص 111.

2-3. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 3، ص 17.

3-1. ر.ک: تذکره الشعراء، ص 365 و طبقات اعلام الشیعه، ص 180 - 179 و الذریعه، ج 9، ص 686 و ستارگان حرم، ج 7، ص 54 - 53.

1 - ملا عبدالرزاق لاهیجی قمی

2 - قاضی سعید قمی (احتمالاً)

3 - فیض کاشانی (احتمالاً) (1)

تألیفات

تألیفات

از این حکیم گران مایه، آثار متعددی در زمینه های کلام، فلسفه، حدیث، فقه و عرفان به یادگار مانده است که فهرست آنها عبارتست از:

1 - زواهر الحکم

2 - روایع الکلم و بدایع الحکم

3 - آئینه حکمت

4 - شمع الیقین

5 - اثبات الرجعة

6 - اصول دین

7 - ألفة الفرقة

8 - تألیف المحبّة و تزکیة الصحبة

9 - التقیة

10 - مصابیح الهدی و مفاتیح المنی

11 - جمال الصالحین و السالکین

12 - شرح اشارات

13 - حاشیه وافى

14 - رساله الزکوة الزکاتیه

15 - هدیہ المسافر

16 - تحفة المسافر

17 - رساله فى الغیبة

18 - شرح صحیفه سجادیه

19 - مجمع البحرین

20 - الشجرة المنهیة

21 - دز مکنون

22 - حاشیه بر شوارق الإلهام

23 - ابطال التناسخ

24 - فهرس ابواب قطعة من الوافى

25 - حقیقه النفس (1)

سرانجام این حکیم جامع و مشرّع در سال 1121 ق دنیا را بدرود

ص: 24

1-1 . ر.ک: الف - منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 3، ص 16. ب - مفاخر اسلام، علی دوانی، ج 7، ص 41 - 40، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی / 1375. ج - محمدعلی مدرس، ریحانه الادب، ج 4، ص 363. س - افندی اصفهانی، عبدالله، ریاض العلماء، ج 3، ص 207. ش - قزوینی، عبدالنبی، تتمیم امل الامل، ص 110. ص - جمعی از نویسندگان، ستارگان حرم، ج 7، ص 57 - 55.

گفت و در شهر قم، ابتدای خیابان ارم، روبروی قبرستان شیخان مدفون گردید، مرقد منور ایشان در طی دهه های اخیر در اثر اصلاحات و تعریض معابر، در ابتدای ورودی خیابان چهارمردان و جنب پاساژ کویتی ها واقع شده است.

میرزا علی اکبر حکمی یزدی قمی

اشاره

میرزا علی اکبر حکمی یزدی قمی

فیلسوف عالی مقام، میرزا علی اکبر فرزند میرزا ابوالحسن تاجر اردکانی در سال 1264 ق در شهر یزد دیده به دنیا گشود و تحصیلات مقدماتی، نظیر صرف و نحو و ادبیات را نزد اساتید همان شهر فراگرفت سپس به اصفهان عزیمت کرده و برای مدت چهل سال تمام همه فکر و هم و غم او تحصیل علم بود تا بدانجا که در این مدت طولانی حتی به خود اجازه گردش و تفریح و بازدید از آن شهر را نداد بعد به تهران آمد و در مدرسه شیخ عبدالحسین اقامت کرد، مدت اقامت ایشان در تهران، مشخص نیست در اثنای توقف در تهران از شهر قم همسر خود را انتخاب کرده (1) و همزمان با ورود مرحوم حاج شیخ عبدالکریم حائری به قم در مدرسه خان بر کرسی تدریس نشسته (2) و علوم عقلیه را به شاگردان خود تعلیم می دهد بنابر نظر

برخی از اندیشمندان، میرزا علی اکبر در علوم ریاضی دارای مهارت ویژه و زبانزدی بوده است هر چند که در برخی از علوم

ص: 25

1-1 . حکمی یزدی، میرزا علی اکبر، رسائل حکمی، ص 11/ وزارت ارشاد، 1365.

2-2 . همان، ص 14 - 13.

دیگر نظیر فلسفه، فقه و اصول نیز صاحب نظری توانمند محسوب می شده است(1)

شاگردان

شاگردان

این حکیم بزرگ در حوزه مقدسه قم شاگردان بسیاری را تربیت نموده که هر کدام از آنها دارای شخصیتی بسیار والا و جایگاهی رفیع می باشند، در این مجال نام برخی از آنها را بیان می کنیم:

1 - سید محمدتقی خوانساری

2 - سید احمد خوانساری

3 - سید روح الله خمینی

4 - شیخ محمدعلی بن محمد جعفر قمی

5 - میرزا محمدتقی اشراقی

6 - سید علی یثربی

7 - میرزا خلیل کمره ای

8 - میرزا ابوالحسن شعرانی

9 - سید کاظم عصّار تهرانی

10 - حسن فرید گلپایگانی

11 - میر سیدعلی برقی

12 - سید ابوالحسن رفیعی قزوینی

ص: 26

1- 1. آشتیانی، سید جلال الدین، مقدمه شواهد ربوبیه، ص 105/المركز الجامعی للنشر/ مشهد، 1360.

13 - میرزا ابوالفضل زاهدی قمی

14 - میرزا محمدعلی شاه آبادی

15 - میرزا احمد آشتیانی

16 - حاج آقا حسین قمی طباطبایی

17 - سید علی اکبر برقی

18 - سید شهاب الدین مرعشی نجفی (1)

اساتید

اساتید

1 - میرزا ابوالحسن جلوه

2 - میرزا حسین سبزواری

3 - سید علی حکیم

4 - سید محمدرضا

5 - میرزا ابوالقاسم کلانتری

6 - میرزا محمدحسن آشتیانی

7 - محمدرضا قمشه ای

ص: 27

1-1. ر.ک. الف - خدمات متقابل اسلام و ایران، ص 547. ب. آینه دانشوران، ص 211 - 209 و 718 ج. رسایل حکمیة، ص 23 و 17 و 16. د. در آسمان معرفت، ص 337. س. ستارگان حرم، ج 2، ص 108 - 107. ش. مقدمه شواهد ربوبیة، ص 110. ص. طبقات اعلام الشیعة، قسم چهارم از جزء اول، ص 1608.

8 - آقا علی مدرس زنوری

9 - آخوند ملا محمد کاشی

10 - جهانگیر خان قشقایی

11 - میرزا محمدباقر اصطهباناتی (1)

تألیفات

تألیفات

1 - الرضاعیات

2 - شرح شواهد ربویّه

3 - شرح مکاسب

4 - شرح رسائل

5 - بدایع الاصول

6 - رساله عمادیّه

7 - رسائل حکمیّة

8 - حاشیه بر أسفار

9 - حاشیه بر فصوص

10 - حاشیه بر قوانین (2)

سرانجام این فیلسوف فرزانه پس از 80 سال عمر پر تلاش و باعزت

ص: 28

1- 1. ر.ک: الف. ریحانة الادب، ج6، ص381. ب. خدمات متقابل اسلام و ایران، ص546. ج. مقدمه شواهد ربویّه، ص129. د. طبقات اعلام الشیعه، قسم چهارم از جزء اول، ص1607 - 1608.
2- 2. ر.ک: رسائل حکمیّه، ص22 و آینه دانشوران، ص718.

در سال 1344 ق دار فانی را وداع و در قبرستان شیخان قم در جوار

مرقد منور زکریا بن آدم مدفون گردید.

میرزا محمدعلی شاه آبادی

اشاره

میرزا محمدعلی شاه آبادی

عارف کامل و فیلسوف وارسته میرزا محمدعلی فرزند عالم بزرگوار مرحوم محمدجواد اصفهانی در سال 1292 ق در اصفهان دیده به دنیا گشود و نزد پدر خود و میرزا محمد هاشم چهارسوقی و برادر بزرگ خویش شیخ احمد مجتهد به تحصیل علم پرداخت و پس از آن به تهران عزیمت نمود و در حوزه درس میرزا ابوالحسن جلوه و میرزا حسن آشتیانی و میرزا هاشم گیلانی حاضر شد.

او در راستای تکامل علمی و معنوی خویش در برهه ای از عمر شریف خود، رهسپار نجف اشرف گردیده و از محضر آخوند خراسانی و شیخ الشریعه اصفهانی و اساتید بزرگ دیگر بهره ها برد در مرحله بعد به هم جواری با دو امام همام امام هادی و امام عسکری علیهما السلام در شهر سامرا نائل شد و در آنجا نیز به ادامه تحصیل و تهذیب پرداخت.

میرزا محمدعلی که در این مرحله از زندگی پربار خود، عالمی کامل محسوب می گشت از عراق به طرف ایران و شهر قم هجرت می کند و پس از مدتی اقامت در قم، مجدداً به تهران رفته و در محله شاه آباد سکنی گزیده و در مسجد سراج الملک که مسجد پدر ایشان بوده است اقامه جماعت کرده و به تبیین معارف نورانی اسلام و احکام سعادت

ص: 29

بخش آن می پردازد در سال 1347 ق برای بار دوم به مقصد قم حرکت نموده و در حوزه مقدسه قم بر کرسی تدریس تکیه می زند، در فاصله

هفت یا هشت سالی که در قم به تدریس و تعلیم علوم عقلی و نقلی می پردازد، تربیت نفوس بزرگی نظیر حضرت امام خمینی قدس سره را عهده دار می گردد(1) این استاد فرزانه و ماهر در فلسفه و عرفان علاوه بر أسفار و منظومه، شرح فصوص و مصباح الأُنس را نیز به شاگردان خود تعلیم می داد(2)

در نهایت پس از سالها رنج و تلاش در قم، در سال 1354 ق برای بار سوم به تهران عزیمت کرد، و به مدت پانزده سال در آنجا به تبلیغ احکام و معارف نورانی دین و انجام وظائف دینی خود، مشغول می شوند و سرانجام در روز پنج شنبه سوم ماه صفر 1369 ق به دیدار حق شتافت و در مقبره شیخ ابوالفتوح در حرم عبدالعظیم حسنی مدفون گردید.(3)

شاگردان

شاگردان

1 - سید روح الله خمینی

2 - سید شهاب الدین مرعشی نجفی

ص: 30

-
- 1-1 . ر.ک: الف. آینه دانشوران، ص 185 - 184. ب. طبقات اعلام الشیعه، قسم چهارم از جزء اول، ص 1370. ج. در آسمان معرفت، ص 337. د. زندگانی حکیم جهانگیرخان قشقایی، ص 136 - 135.
- 2-2 . مقدمه شواهد ربوبیه، ص 111.
- 3-3 . طبقات اعلام الشیعه، ص 1370.

3 - آخوند ملاعلی همدانی

4 - سید موسی مازندرانی

5 - شهاب الدین ملایری

6 - شیخ راضی

7 - میرزا حسن یزدی

8 - میرزا خلیل کمره ای

9 - میرسید حسن احمدی

10 - میرزا هاشم آملی

11 - سیدعلی بهشتی

12 - سیدمصطفی صفایی خوانساری

13 - پروفیسور عبدالجواد فلاطوری

14 - دکتر ابوالقاسم گرجی

15 - آیت الله حق شناس

16 - شیخ علی محدث زاده

17 - سیدرضا بهاء الدینی(1)

اساتید

اساتید

1 - میرزا محمد حسن آشتیانی

2 - آخوند ملا محمد کاظم خراسانی (صاحب کفایه)

3 - شیخ فضل الله نوری

1-1 . ر.ک: فصلنامه تاریخ و فرهنگ معاصر، پاییز 1371، صص 190 - 189.

- 4- میرزا عبدالرزاق سرتیپ
- 5- شیخ الشریعه اصفهانی
- 6- میرزا حسین خلیلی
- 7- میرزا محمدتقی شیرازی (میرزای کوچک)
- 8- میرزا محمد هاشم چهارسوقی
- 9- میرزا ابوالحسن جلوه
- 10- میرزا هاشم گیلانی اشکوری
- 11- محمد جواد اصفهانی (پدر ایشان)
- 12- شیخ احمد مجتهد بیدآبادی (برادر بزرگ ایشان) [\(1\)](#)

تألیفات

تألیفات

- 1- القرآن و العترة
- 2- الايمان و الرجعة
- 3- الانسان و الفطرة
- 4- شذرات المعارف
- 5- مرام الاسلام
- 6- حاشية الكفايه
- 7- منازل السالكين
- 8- العقل و الجهل

1-1 . ر.ک: آینه دانشوران، ص 184، و مقدمه شواهد ربویّه، ص 111، و طبقات اعلام الشیعه، ص 1370 و عارف کامل، مقدمه کتاب،
قسمت اساتید مرحوم شاه آبادی.

9 - مفتاح السعادة في احكام العبادۃ

10 - رساله ای در نبوت خاصه

11 - رشحات البحار

12 - رساله شرکت مخمس

13 - حاشیه ای بر رساله نجاه العباد صاحب جواهر رحمه الله

علیه. (1)

میرزا مهدی مدرّس آشتیانی

اشاره

میرزا مهدی مدرّس آشتیانی

میرزا مهدی فرزند مرحوم میرزا جعفر معروف به آقامیرزا کوچک (2)، در ذی‌قعدة 1306 ق در تهران دیده به دنیا گشود او از حیث مادر به میرزا محمدحسن آشتیانی منسوب است، بدین سان که مادر گرامی او فرزند آن بزرگوار می باشد، او که در سنین طفولیت از هوش سرشاری برخوردار بود در پنج سالگی توفیق تلاوت آیات کلام الله مجید را پیدا نمود، با وجود آن که سنّ او بسیار کم بود به تحصیل علوم ادبی نقلی و عقلی پرداخته و در محدوده این علوم تا سن پانزده سالگی موفق به کسب اجازه از تعدادی اساتید می شود در سنین نوجوانی و ابتدای سنّ جوانی در محضر مرحوم میرزا ابوالحسن جلوه به تکمیل علوم عقلی می پردازد، با از دست دادن آن استاد و مونس بزرگ به محضر میرزا حسن کرمانشاهی و میرزا هاشم گیلانی شرفیاب

ص: 33

1- 1. طبقات اعلام الشیعه، ص 1370 و عارف کامل، صص 229 و 228 و 159.

2- 2. به همین مناسبت به میرزای کوچک نیز موسوم بوده است.

می شود با کسب پاره ای از فیوضات از آن دو بزرگوار راهی بخارا شده و برای مدت یک سال رحل اقامت را در آنجا افکنده و به تدریس اشتغال پیدا می کند. (1)

در سال 1327 ق در حالی که هنوز بیش از 21 سال نداشت به عتبات عالیات مشرف می شود در آنجا نیز پس از بهره های معنوی و علمی بسیاری که نصیب او می شود به ایران باز می گردد، این حکیم با شور و فعال از همان دوران جوانی به عنوان مدرس رسمی مدرسه سپهسالار تهران در رشته فلسفه و عرفان (2) محسوب گردیده و برای سال های متمادی به تربیت شاگردان خویش مشغول می شود در سال 1365 ق در حالی که با فوجی از دعوت ها از جانب طلاب و فضلاء قم مواجه می شود به سوی قم حرکت نموده و بساط تدریس را در حوزه مقدسه قم پهن می کند (3) و از دریای معلومات و اندوخته های خود، بسیاری از دانش پژوهان را سیراب می کند.

سرانجام این فیلسوف پرتوان و پرکار در ساعت ده و پانزده دقیقه صبح روز پنج شنبه نهم شعبان 1372 ق مطابق با سوم اردیبهشت ماه 1322 در حالی که جسم خاکی او رو به قبله در حالت نشسته بود قفس تن را بشکست و روح بلند او به ملکوت اعلی پیوست. (4)

ص: 34

1-3 . ر.ک: خیابانی، تاریخ علمای معاصرین، ص 258 - 257 / تهران / اسلامیه، 1366.

2-1 . خدمات متقابل اسلام و ایران، ص 553.

3-2 . همان.

4-3 . تاریخ حکما و عرفای متاخر، ص 394.

1 - محمدرضا حکیم قمشه ای

2 - میرزا حسن کرمانشاهی

3 - میرزا هاشم اشکوری

4 - میرزا ابوالحسن جلوه

5 - شیخ عبدالحسین سیویه

6 - میرزا محمدحسین سلطان الفلاسفه

7 - میرزا ابوالقاسم نائینی (رئیس الاطباء در طب قدیم)

8 - میرزا ابوالحسن خان (رئیس الاطباء در طب جدید)

9 - سید الحکماء آقامیر شیرازی

10 - میرزا علی اکبر خان ناظم الاطباء

11 - میرزا جعفر (پدر ایشان)

12 - شیخ مسیح طالقانی

13 - آخوند ملاعبدالرسول

14 - آقا سید عبدالکریم

15 - نجم الدولة

16 - میرزا جهان بخش منجم

17 - شیخ محمدحسین ریاضی [\(1\)](#)

1-1 . ر.ک: الف. تاریخ حکما و عرفای متاخر، ص 483. ب. ریحانة الادب، ج 3، ص 508. ج. تاریخ علمای معاصرین، ص 258 - 257.

میرزا مهدی بانفس گرم خویش شاگردان بسیاری را تربیت نمود. ما در این مجال، نام برخی از آنها را بیان می کنیم:

- 1 - شهید مرتضی مطهری
- 2 - محمدرضا ربانی تربتی
- 3 - حسن حسن زاده آملی
- 4 - میرزا ابوالحسن شعرانی تهرانی
- 5 - شیخ ابراهیم صاحب الزمانی
- 6 - میرزا ابوالحسن خان فروغی
- 7 - سید ابوطالب موسوی زنجانی
- 8 - سید ابوالفضل کمالی سبزواری
- 9 - دکتر ابوالقاسم گرجی
- 10 - دکتر احمد عماد اصفهانی
- 11 - میرزا احمد بن محسن خوشنویس
- 12 - دکتر احمد مهدوی دامغانی
- 13 - سید اسماعیل شفیعی
- 14 - حاج اعتماد رشتی
- 15 - محمد حسن بشروی
- 16 - شیخ جعفر خندق آبادی کاشانی
- 17 - شیخ جعفر زاهدی
- 18 - سید جعفر شهیدی

- 19 - سید جلال الدین آشتیانی
- 20 - میرزا عبدالرحیم مدرس تبریزی
- 21 - شیخ عبدالکریم جزایری
- 22 - میرزا عبدالکریم روشن
- 23 - سید عزالدین امام زنجانی
- 24 - شیخ علی محمد بن محمد جولستانی تویسرکانی
- 25 - غلام رضا کیوان سمیعی
- 26 - فاضل جندق اردستانی
- 27 - فاضل کریمی
- 28 - میرزا کاظم زرندی
- 29 - سید جلال دژی
- 30 - سید جواد مدنی کرمانی
- 31 - جواد مصلح شیرازی
- 32 - حسن خندق آبادی
- 33 - سید حسین ابوترابی گیلانی
- 34 - میرزا حسین نوری همدانی
- 35 - شیخ حسین وحید خراسانی
- 36 - میرزا حسین تابنده
- 37 - سید شهاب الدین مرعشی نجفی
- 38 - شیخ عباسعلی شاهرودی
- 39 - پروفیسور عبدالجواد فلاطوری اصفهانی

40 - علامه ترشیزی

41 - شیخ علی دبیری زرنندی

42 - آخوند ملاعلی همدانی

43 - علی اکبر داناسرشت صیرفی زنجانی (1)

تألیفات

تألیفات

1 - حاشیه بر شرح منظومه (در منطق)

2 - حاشیه بر شرح منظومه (در فلسفه)

3 - اساس التوحید

4 - حاشیه بر شفاء

5 - ترجمه اسفار

6 - ترجمه اشارات

7 - تعلیقه بر أسفار

8 - تعلیقه بر اشارات

9 - تعلیقات فصوص الحکم

10 - تعلیقات لآلی المنتظمة

11 - تعلیقات مصباح الأنس

12 - رساله ای در جبروتفویض

13 - رساله ای در حقیقت کتاب و میزان به مذاق عرفاء

14 - رساله ای در شق القمر

1-1 . ر.ک: صدوقی سها، منوچهر، تاریخ حکما و عرفای متأخر، ص 394 - 380.

15 - رساله ای در معاد جسمانی

16 - شرح تحفه حکیم کمپانی

17 - شرح حدیث عمران صابی

18 - شرح مشکلات دیوان حافظ(1)

سید ابوالحسن رفیعی قزوینی

اشاره

سید ابوالحسن رفیعی قزوینی

سید ابوالحسن فرزند سید ابراهیم متولد در شهرستان قزوین در سال 1315 ق است، او در بیت علم و پرهیزکاری دیده به جهان گشود و با توجهات و عنایات پدر بزرگوار خود در مدرسه صالحیه همان شهر به تحصیل کتب مقدماتی اعم از ادبی، منطقی، فقهی و اصولی پرداخت،

پس از تکمیل آن کتب به منظور تکامل علمی به طرف حوزه علمیه تهران که در آن زمان یکی از حوزه های پررونق دنیا خصوصاً در علوم عقلی به حساب می آمد حرکت کرد و در سال 1333 ق در حلقه درس آیت حق مرحوم حاج شیخ عبدالنبی نوری شرکت کرد همزمان علاوه بر محضر آن بزرگ مرد از محضر آیات، حاج میرزا مسیح طالقانی، سید محمد تنکابنی و شیخ محمدرضا نوری در قسمت فقه و اصول استفاده ها برد از آنجا که علاقه وافر به علوم عقلی را در وجود خود حس می کرد برای تدریس در رشته حکمت، زانوی ادب را در برابر حکیم متاله، مرحوم میرزا حسن کرمانشاهی و دیگر اساتید فن، فرود آورد.

در رشته ریاضی، علوم هیئت، اسطرلاب و هندسه نیز از محضر

ص: 39

1-1 . همان، ص 378 - 377 و خدمات متقابل اسلام و ایران، ص 553.

میرزا ابراهیم زنجانی و شیخ علی رشتی بهره‌های بسیاری برد، در این برهه که سید، خود استادی ماهر و کامل محسوب می‌شد برای تدریس و هم‌چنین تدرّس بیشتر وارد حوزه علمیه قم می‌شود، ورود ایشان هم‌زمان بود با سال تشکیل حوزه علمیه قم به دست با برکت حاج شیخ عبدالکریم (سال 1340 ق)، در همین راستا در حلقه درس فقه و اصول آن فقیه نامدار حاضر شده و از محضر ایشان استفاده شایانی می‌برد،⁽¹⁾ در جنب شرکت در درس مرحوم حاج شیخ، به تدریس شرح منظومه، أسفار، کفایه و مکاسب می‌پردازد در همین راستا در سال 1344 با عنایات حاج شیخ در مسجد بالاسر حضرت معصومه علیها السلام نیز بر کرسی تدریس تکیه زده و تشنگان معرفت

را با بیان شیوا و فصیح خویش سیراب می‌سازد.

در یک جمله می‌توان ادعا کرد که این عالم وارسته یکی از عوامل عمده و اساسی در ترویج علوم الهی، فلسفه و حکمت متعالیه⁽²⁾ و یکی از نوابغ روزگار در علوم عقلی و نقلی محسوب می‌شد، سید ابوالحسن در هوش سرشار و قوت حافظه، تقریر لطیف و شیوا، فصاحت کلام و بیان روشن و بدون پیرایه زبانه‌زد خواص بود در تعبیر و تفسیر آرای ملاصدرا و گشودن گره‌های علمی و معضلات أسفار، مهارت شگفت‌انگیزی داشته و همانند فارابی و مفید از قلمی موجز و پربار

ص: 40

1-1 . ر.ک: حسن حسن زاده آملی، در آسمان معرفت، ص 281 - 279 و آینه دانشوران، ص 183.

1-2 . مقدمه شواهد ربوبیه، ص 111 - 110.

برخوردار بود. در سال 1348 ق، مراجع بزرگ وقت در ایران و نجف اشرف نظیر حاج شیخ عبدالکریم حائری، سید ابوالحسن اصفهانی و شیخ محمدرضا مسجدشاهی، اجتهاد وی را امضا نموده و به او اجازه نقل روایت (1) می دهند، پس از اخذ درجه اجتهاد به قزوین بازگشته و برای مدت سه سال با تدریس سطوح عالی فقه و اصول و حکمت و اقامه نماز در مسجد سلطانی قزوین به جامعه خدمات شایانی را تقدیم می کند، در سال 1380 ق برای مدت کوتاهی به قم بازگشته و سپس در تهران به تدریس می پردازد. (2)

سرانجام این فیلسوف متألّه و فقیه توانمند در اول محرم 1396 ق ندای حق را در سن 81 سالگی در شهر تهران لبیک گفته و پیکر مطهر او به قم انتقال یافته در مسجد بالاسر حرم مطهر کریمه اهل بیت حضرت

معصومه علیها السلام به خاک سپرده شد. (3)

اساتید

اساتید

1 - میرزا حسن کرمانشاهی

2 - حاج فاضل تهرانی شمیرانی

3 - میرزا محمود رضوان قمی

4 - ملا محمد هیدجی زنجانی

ص: 41

1-2 . مجموعه رسائل فلسفی، ص 7، تصحیح و مقدمه غلامحسین رضانژاد، سپهر 1367.

2-3 . ستارگان حرم، ج 2، ص 86.

3-1 . در آسمان معرفت، ص 280 - 279.

5 - حاج شیخ عبدالکریم حائری

6 - میرزا ابراهیم زنجانی

7 - شیخ علی رشتی

8 - شیخ محمدرضا مسجد شاهی اصفهانی

9 - میرزا هاشم اشکوری

10 - سید میر شیرازی

11 - ملا علی اکبر تاکستانی

12 - شیخ عبدالنبی نوری مازندرانی

13 - سید محمد تنکابنی

14 - شیخ محمدرضا نوری

15 - شیخ ابوالقاسم کبیر قمی

16 - میرزا مسیح طالقانی

17 - ملا علی طارمی (1)

شاگردان

شاگردان

این استاد کامل شاگردان بسیاری را تربیت کرده است که برخی از آنها عبارتند از:

1 - امام خمینی قدس سره

ص: 42

- 2 - حسن حسن زاده آملی
- 3 - محی الدین انواری
- 4 - سیدرضی شیرازی
- 5 - مصطفی امام جمعه ای
- 6 - شاهچراغی
- 7 - حکیم ذهبی شیرازی
- 8 - مهدوی کنی
- 9 - سید مهدی کشفی
- 10 - شیخ شعبان لنگرودی
- 11 - سید جلال الدین آشتیانی
- 12 - سید محمد یزدی
- 13 - سید مصطفی خوانساری
- 14 - سید مرتضی مبرقعی
- 15 - سید احمد قمی
- 16 - میرزا محمد ثقفی تهرانی
- 17 - میرزا حسین نوری
- 18 - سید محمد رضایی
- 19 - محمدرضا تربتی
- 20 - محمدحسین اویسی
- 21 - میرزا ابوالقاسم خرمشاهی
- 22 - مهدی باقری کنی

- 23 - امامی کاشانی
- 24 - محمدتقی شریعتمداری
- 25 - غلامحسین دینانی
- 26 - نجم الدین عمادزاده
- 27 - نظام الدین قمشه ای
- 28 - سیدحسین نصر
- 29 - سید محمد مهدی تقوی
- 30 - شیخ هادی سلیمانی
- 31 - غلامرضا رضانژاد
- 32 - سید محسن رفیعی (فرزند ایشان)
- 33 - ذوالمجد طباطبایی
- 34 - احمد سیاح
- 35 - سید ابوتراب ابوترابی (1)

تألیفات

تألیفات

- 1 - مجموعه رسائل (مشمول بر 22 رساله جداگانه در مسائل کلامی، فلسفی و عقلی)
- 2 - حواشی بر شرح منظومه ملا هادی سبزواری.
- 3 - حواشی بر اسرارالحکم سبزواری.
- 4 - حواشی بر شرح الاسماء الحسنی یا جوشن کبیر سبزواری.

1-1 . ستارگان حرم، ج2، ص 87 و مجموعه رسائل و مقالات فلسفی، ص 8 و 22 و 21 و 20.

- 5 - حواشی بر کتاب اسفار ملاصدرا.
- 6 - حواشی بر کتاب مشاعر ملاصدرا.
- 7 - حواشی بر کتاب عرشیه ملاصدرا.
- 8 - حواشی بر تعلیقات ملاصدرا بر کتاب شفای بوعلی.
- 9 - حواشی بر شرح اصول کافی ملاصدرا.
- 10 - حواشی بر مفاتیح الغیب ملاصدرا.
- 11 - حواشی بر شفای بوعلی.
- 12 - حواشی بر شرح اشارات.
- 13 - حواشی بر شوارق الالهام ملاعبدالرزاق لاهیجی.
- 14 - حواشی بر کتاب گوهر مراد ملاعبدالرزاق.
- 15 - حواشی بر قبسات میرداماد.
- 16 - حواشی بر شرح حکمة الاشراق قطب الدین شیرازی.
- 17 - حواشی بر مقدمه کتاب شرح فصوص الحکم قیصری.
- 18 - حواشی بر شواهد ربوبیه ملاصدرا.
- 19 - حواشی بر اسرار الآیات ملاصدرا.
- 20 - حواشی بر شرح مطالع در منطق.
- 21 - حواشی بر شرح تجرید قوشجی در کلام.
- 22 - حواشی بر مصباح الانس ابن فناوری.
- 23 - کتاب الصلاة.
- 24 - کتاب الخمس.
- 25 - کتاب الحج.

- 26 - كتاب الارث.
- 27 - كتاب النكاح.
- 28 - كتاب الطلاق.
- 29 - قاعده لاضرر.
- 30 - كتاب المكاسب.
- 31 - عقائد الاماميه.
- 32 - حواشى بر رساله عمليه آيت الله العظمى بروجردى.
- 33 - هداية الانام.
- 34 - حواشى بر عروة الوثقى.
- 35 - رساله مناسك حج.
- 36 - تقريرات درس اصول عقايد.
- 37 - اسرار الحج.
- 38 - حواشى بر جلدین كفاية الاصول.
- 39 - تعليقات بر رسائل شيخ انصارى.
- 40 - حاشيه بر وسيلة النجاة سيد ابوالحسن اصفهانى.
- 41 - تعليقات بر تضاريس الارض شيخ بهابى.
- 42 - تعليقات بر المعطيات اقليدس.
- 43 - حواشى بر مقالات كتاب الاكر.
- 44 - حواشى بر سطوح دواير، اقطاب، دواير متداخله، متساويه، متقاطعه و مماس در كره و مثلثات مندرج در آن.
- 45 - حواشى بر كتاب المناظر اقليدس در كيفيت ابصار.

ابتکارات

ابتکارات

مرحوم علامه رفیعی قزوینی که تمامی متون عقلی، فلسفی، کلامی و عرفانی را با دقت بسیار زیاد به صورت سطر به سطر مطالعه کرده و به تار و پود تمامی مباحث تسلط کامل داشته است از ابتکارات و نوآوریهای قابل توجهی برخوردار است که بیان کلیه آن موارد و ورود در آنها مجال وسیعی را می طلبد اما در این نوشتار کوتاه ما برخی از آن نوآوریها را به صورت فهرست وار متذکر می شویم:

الف: این فیلسوف جامع درباره مسئله اتحاد عاقل و معقول بر این باور است که صور حقایق خارجی که در عالم نفس حاضر هستند معقول بالذات نامیده می شوند، این صور علمی نفس، مجرد بوده و از سنخ خود نفس محسوب می شوند وجود آنها عین ارتباط و اتصال به جوهر نفس بوده و به هیچ وجه اتصال آنها به نفس زائل نمی گردد این نحوه اتصال به گونه ای است که اگر از بین برود در همان لحظه خود آن صور نیز نابود می گردند، قضیه اتحاد عاقل و معقول نیز نه از سنخ اتحاد

معانی و مفاهیم گوناگون در هستی می باشد نظیر اتحاد جنس و فصل در وجود نوع و نه از قبیل اتحاد دو چیز هم عرض همانند اتحاد آب و

ص: 47

آتش که محال است، بلکه از باب اتحاد دو امری می باشد که در طول یکدیگر واقع می شوند بدین سان که یکی از آنها در وجود ناقص، و دیگری صورت کمالی آن وجود ناقص به شمار می آید همانند دانا گردیدن شخص نادان که به معنای استکمال می باشد. (1)

ب: مرحوم علامه رفیعی قزوینی درباره مسئله «تصحیح معاد جسمانی با بدن دنیوی» به نظر صدرالمتهلین رحمه الله علیه اعتقاد نداشته و در رساله فارسی خود پس از نقل مسلک های مختلف در این زمینه به این باور رسیده است که روح پس از مفارقت از بدن به بدن برزخی و مثالی تعلق گرفته و ماده عنصری و دنیوی بدن پس از طی نمودن کمال و ارتقاء به درجه ای می رسد که شایستگی بدن اخروی را دارا شده و در واقع روح با همان بدن مثالی به بدن اخروی که نتیجه حرکت جوهری و ارتقاء اجزاء بدن دنیوی است تعلق می گیرد بدین سان که این دو بدن در طول یکدیگر محسوب می شوند نه در عرض یکدیگر تا اشکال «یک روح و دو بدن» لازم بیاید، لازم به ذکر است که این دیدگاه مرحوم علامه قزوینی که با مفاد آیات و احادیث اسلامی مربوط به معاد مطابقت و همخوانی دارد از حیث عقلی کمتر از نظریات دیگری که در این زمینه وارد شده است دارای اشکال و ایراد است و هیچ یک از فلاسفه و حکمای پیشین چنین دیدگاه جامع و کاملی را ارائه نداده است. (2)

ص: 48

1-1 . مجموعه رسائل و مقالات فلسفی، ص 29 - 26.

2-2 . همان، ص 36 - 35.

ج: درباره مسئله مهم معراج پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، ایشان معتقد است که این معراج با عظمت، هم جسمانی بوده است هم روحانی، زیرا پیروی بدن از احکام روح در همه اشخاص برابر نیست، در برخی از مردم عادی روح متوجه به امری است که ایجاد آن را می خواهد، اما بدن آنها به نافرمانی از روح پرداخته و از احکام آن تمکین نمی نماید، ولی در خصوص بدن مبارک و مطهر حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله و سلم موضوع برعکس است، دلیل ما بر این مدعا این است که جسم مبارک او در غایت لطافت بوده و نظیر آن را در اجسام دیگر نمی توان یافت و بنابر قاعده «اشتراک معنوی وجود» که از قواعد مهم عقلی به شمار می آید افق هر بدنی از حیث مرتبه وجود مرتبط و متصل به افق وجودی روح بوده و تناسب مستقیمی در بین جسم و روح یک شخص حکمفرما می باشد، خصوصاً به خاطر بالا بودن روح پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و تسلط کامل او بر بدن خودشان به محض عروج روح به ملکوت و آسمانها، بدن مبارک او نیز با حرکت جسمانی به همان عوالم بالا عروج یافته است. (1)

سید محمد حسین طباطبایی

اشاره

سید محمد حسین طباطبایی

علامه طباطبایی در آخر ذی الحجّه 1321 قمری در تبریز دیده به جهان مادی گشود و در همانجا به تحصیل علوم مقدماتی و سطوح حوزوی پرداخت پشتکار و سماجت در یادگیری و تحصیل علم به

ص: 49

1-1 . همان، ص 39.

گونه ای در وجود او نمایان بود که تمام عمر خود را صرف در این راستا نمود در همین مورد خود او می گوید «من همیشه انتظار بهار و تابستان را می کشیدم زیرا در آن دو فصل چون شبها کوتاه بود تا به صبح مشغول مطالعه و نوشتن می شدم و روزها به استراحت می پرداختم» در سال 1344 قمری در حالی که بیش از بیست و سه سال از عمر شریف او سپری نشده بود به نجف اشرف هجرت کرد برای مدت ده سال در آن دیار عالم پرور از محضر اساتید بزرگی همچون سیدعلی قاضی طباطبایی، سید حسین بادکوبه ای، سید ابوالحسن اصفهانی، محمدحسین کمپانی و میرزا حسین نائینی بهره های فراوانی برده و به مقالات علمی و عملی دست یافت.

در سال 1354 قمری به تبریز مراجعت کرد و پس از یک سال اشتغال به تدریس، تحقیق و تألیف به سوی قم حرکت نمود(1) در آن زمان که شهر قم مرکز تدریس علوم عقلی و نقلی محسوب شده و از بزرگترین حوزه های علمی جهان تشیع به شمار می آید به گونه ای که شش هزار دانش پژوه و استاد را در خود جای داده بود این ستاره پر فروغ نیز بساط تدریس و افاضات علمی و معنوی خویش را در علوم نقلی و عقلی پهن نمود(2) و آماده پرورش نفوس پذیرا شد، او در تأسیس و گسترش معارف نورانی مکتب تشیع در عصر اخیر نمونه یک لطف الهی بود که خداوند متعال او را برای حوزه های علمیه و کشور اسلامی

ص: 50

1-1 . در آسمان معرفت، ص 24 و 23 و 18.

2-2 . مقدمه شواهد ربوبیه، ص 112.

در بدو ورود به قم مبحث صوم را تدریس می کرد اما به اعتراف خود ایشان به خاطر تنوع وگرمی کرسی فقه و اصول در حوزه قم و خالی بودن کرسی تدریس برخی از علوم نظیر تفسیر و اصول اعتقادات، از تدریس فقه دست برداشته و در رشته های مورد نیاز خدمات خویش را به حوزه آغاز نمودند یکی از مواردی که خود ایشان از آن نام برده اند شرح چغمینی (در علم هیئت) است که گفته اند در اوائل که از تبریز به قم آمدم آن را تدریس می کردم.

این اندیشمند وارسته و فیلسوف کبیر که هم در علوم عقلی به درجه اجتهاد رسیده بود هم در علوم نقلی، در حکمت مثناء و اشراق صاحب نظری توانمند بود و بر نکات دقیق و اسرار افکار مثناء و اشراق تسلط و آگاهی داشت او در حین تحصیل با برادر بزرگوار خود مرحوم سید محمدحسن الهی هم درس و هم بحث بود در بُعد عرفان عملی، هر دو اهل تلاش و جدیت بوده تا بدانجا که در مسیر، چشم برزخی هر دوی آنها باز و اشخاص را با صور حقیقی آنها مشاهده می کردند،⁽¹⁾ از افتخارات این عالم فرزانه همین بس که در مدت بیست سال، قرآن شریف را به صورت تفسیر قرآن به قرآن، مورد بررسی قرار داد و آن چنان اثری را از خود بر جای گذاشت که مایه فخر عالم علم و دانش و حوزه های علمیه محسوب گشته و از کتب نمونه قرن به شمار می آید. آنچه از قلم ایشان تراوش کرده

ص: 51

سراپا علم، عشق، فکر، عقل، برهان و عرفان است، این استاد بزرگ اخلاق در تهذیب نفس خویش به گونه ای موفق بوده است که علامه حسن زاده آملی یکی از شاگردان بزرگوار ایشان در توصیف این جنبه او می گوید «هفده سال در محضر شریف او بودم و با او انس داشتم اما کار لغوی از او ندیدم، حرف لغوی از او نشنیدم او بسیار مراقب سخنان خویش بود.»

سرانجام این نفس مطمئنه و دریای موج علوم الهی در صبح یکشنبه هیجدهم محرم الحرام 1402 قمری (24 آبان 1360 شمسی) ندای خالق محبوب خویش را در شهر قم لبیک گفت و در ظهر روز دوشنبه نوزدهم محرم در مسجد بالاسر حضرت فاطمه معصومه علیها السلام در بستر خاک آرمید. (1) روحش شاد و راهش پر رهرو باد.

اساتید

اساتید

49 - سید علی قاضی طباطبایی

50 - سید حسین بادکوبه ای

51 - سید ابوالحسن اصفهانی

52 - محمد حسین کمپانی

53 - میرزا حسین نائینی

54 - سید ابوالقاسم خوانساری (2)

ص: 52

1-1 . در آسمان معرفت، ص 96 و 58 و 51.

2-2 . همان، ص 24 و تاریخ حکما و عرفای متأخر، ص 357.

شاگردان

شاگردان

این عالم کامل شاگردان بسیاری را تربیت کرده که همه آن‌ها از چهره‌های شاخص علم و معرفت محسوب می‌شوند، برخی از آن

ستارگان عبارتند از:

55 - سید جلال الدین آشتیانی

56 - حسن حسن زاده آملی

57 - عبدالله جوادی آملی

58 - حسین مظاهری

59 - محمدتقی مصباح یزدی

60 - عبدالحمید شریانی

61 - سید عزالدین زنجانی

62 - یحیی انصاری دینانی

63 - شهید محمد مفتاح همدانی

64 - علامه طهرانی

65 - شهید مرتضی مطهری (1)

تألیفات

تألیفات

66 - تفسیرالمیزان (20 جلد)

67 - اصول فلسفه و روش رئالیسم

68 - حاشیه بر اسفار ملاصدرا

1-1 . تاریخ حکما و عرفای متأخر، ص 360 - 358.

69 - نهاية الحكمة

70 - بداية الحكمة

71 - مصاحبات با استاد کرین

72 - رساله ای در حکومت اسلامی

73 - رساله ای در قوه و فعل

74 - حاشیه کفایة

75 - رساله ای در اثبات ذات

76 - رساله ای در صفات

77 - رساله ای در افعال

78 - رساله ای در وسائط

79 - رساله الانسان قبل الدنيا

80 - رساله الانسان في الدنيا

81 - رساله الانسان بعد الدنيا

82 - رساله ای در نبوت

83 - رساله ای در ولایت

84 - رساله ای در مشتقات

85 - رساله ای در برهان

86 - رساله ای در مغالطة

87 - رساله ای در تحلیل

88 - رساله ای در ترکیب

89 - رساله ای در اعتبارات

90 - رساله ای در نبوت و مقامات

91 - منظومه در رسم خط نستعلیق

92 - علی و الفلسفة الالهية

93 - قرآن در اسلام

94 - شیعه در اسلام

95 - محاکمات بین دو مکاتبات

96 - بسیاری از مقالات علمی منتشره در مجلات علمی. (1)

سید روح الله موسوی خمینی

اشاره

سید روح الله موسوی خمینی

سید روح الله آخرین فرزند مرحوم آیت الله سید مصطفی موسوی می باشد که در بیستم جمادی الثانی 1320 قمری برابر با سی ام شهریور 1281 شمسی در شهرستان خمین، دیده به دنیا گشود هنوز بیش از پنج ماه از عمر او سپری نشده بود که سید مصطفی پدر گرامی ایشان که ریاست علمی منطقه خمین و محدوده آن را دارا بود توسط یکی از خوانین و اشرار پلید منطقه به شهادت رسید، سید روح الله دوران کودکی و نوجوانی را تحت تکفل مادر بزرگوارش بانو هاجر و عمه دلاور خویش صاحبه خانم گذرانید و در پانزده سالگی از نعمت وجود آن دو نیز محروم گشت.

او در خمین قسمتی از علوم ادبی و مقدماتی را فرا گرفت، در سال 1298 شمسی به حوزه علمیه اراک هجرت کرده و در آنجا به ادامه تحصیل پرداخت تا آن که اندکی پس از هجرت پر برکت مرحوم حاج

ص: 55

شیخ عبدالکریم حائری یعنی در ماه رجب 1340 قمری در حالی که طلبه ای جوان و بانشاط بود به حوزه مقدسه قم پا نهاد و ضمن تکمیل مراحل تحصیلات علوم حوزوی در نزد اساتید آنجا، بیشترین فرصت خویش را در تعلیم و تعلم کتب مرحوم صدرالمتهین صرف نمود(1) چنانکه خود ایشان می گوید: «این جانب در زمانی که ساکن مدرسه

دارالشفای قم بودم مدت‌ها فلسفه را تدریس می کردم و در سال 1348 قمری (1308 شمسی) به خاطر تأهل از مدرسه خارج شدم.»(2)

روح بزرگ و جستجوگر این فیلسوف جوان باعث شد که تنها به یادگیری دروس فقه و اصول و فلسفه اکتفاء نکرده و همزمان با فراگیری آنها، به فراگیری ریاضیات، هیئت، علوم عرفانی، اخلاق، عروض و قوافی و فلسفه غرب در نزد اساتید بزرگ وقت پردازد.(3)

موفقیت ایشان در امر تدریس فلسفه و عرفان به گونه ای بود که تا قبل از سال 1348 قمری در حالی که 28 سال از عمر با برکت خویش را سپری نکرده بود یک دوره اسفار (به غیر از مباحث اعراض و جواهر) و بخش هایی از آن را به صورت مکرر و بیش از سه دوره شرح منظومه را تدریس نموده و در حوزه عرفان نظری و عملی نیز، شرح فصوص و مصباح الانس و منازل السائرین را سالها به صورت خصوصی یاد داده و جمع محدودی را از أنفاس قدسی خویش بهره مند ساخته است تا

ص: 56

1-2 . آینه دانشوران، ص 186 - 185 و حدیث بیداری، ص 16 - 14.

2-1 . صحیفه امام، ج 3، ص 183.

3-2 . حدیث بیداری، ص 18.

بدانجا که بسیاری از شاگردان بزرگ ایشان نیز از کیفیت و وضعیت آن جلسات اُنس اطلاعی نداشته اند.⁽¹⁾

یکی از صاحبان قلم در راستای توصیف این بزرگمرد می نویسد: «از متخصصین علوم فلسفه و عرفان و... در روزگار تألیف این کتاب، دانشمند عالی مقام حاج آقا روح الله خمینی بودند ولی اکنون که قریب سی سال از آن دوره می گذرد (1340 شمسی) شهرت فقاہت حضرت

معظم له عالمگیر شده و از جمله مراجع تقلید به شمار می آیند.⁽²⁾

امام خمینی با ذوق فقهی، اصول و اخلاقی فراوانی که داشته است در برهه ای از عمر شریف خود از تدریس فلسفه و حکمت دست برداشته، حوزه عظیمی را از فقه و اصول تشکیل می دهد و فضلی بسیاری را از بیان شیوا و پر حرارت خویش بهره مند می سازد او که از تربیت یافتگان استاد بزرگ اخلاق و عارف کامل میرزا جواد آقای ملکی تبریزی بود توانست جمع کثیری از تشنگان اخلاق الهی و معرفت را برای اداره حوزه های علمیه و خدمت به جامعه اسلامی مهیا ساخته و بدین سان نیز خدمات شایانی را به حوزه های علمیه ارائه دهد.⁽³⁾

سرانجام این فرزانه دهر و فیلسوف جامع در سیزدهم خرداد 1368 به لقای معبود خویش شتافت و جسم مطهراو با تشییع میلیونی در بهشت زهراى تهران به خاک سپرده شد.

ص: 57

1-3. ر.ک: اردبیلی، سید عبدالغنی، تعزیرات فلسفه، ج 1، ص 12/ مؤسسه نشر و تنظیم آثار امام قدس سره/ 1381.

2-1. آینه دانشوران، ص 43.

3-2. مقدمه شواهد ربوبیة، ص 110 و تاریخ حکما و عرفای مفاخر، ص 364 - 362.

شکی نیست که ذکر اسامی تمام شاگردان حضرت امام خمینی با وجود حلقه های بزرگ تدریس ایشان امری مشکل و غیر لازم می باشد، ما در این مجال تنها نام برخی از آنها را بیان می کنیم:

97 - سید جلال الدین آشتیانی

98 - سید رضا صدر

99 - شهید مرتضی مطهری

100 - شهید دکتر بهشتی

101 - دکتر مهدی حائری یزدی

102 - عبدالله جوادی آملی

103 - محمدتقی مصباح یزدی

104 - حسین مظاهری

105 - سید عبدالغنی اردبیلی

106 - محمد یزدی

107 - محمد فاضل لنکرانی

108 - ناصر مکارم شیرازی

109 - میرزا حسین نوری

110 - یوسف صانعی(1)

ص: 58

- 111 - میرزا محمود افتخارالعلماء
- 112 - میرزا رضا نجفی خمینی
- 113 - شیخ علی محمد بروجردی
- 114 - شیخ محمد گلپایگانی
- 115 - آقا عباس اراکی
- 116 - سید مرتضی پسنیدیه
- 117 - میرزا محمدعلی ادیب
- 118 - سید محمدتقی خوانساری
- 119 - سید علی یشربی کاشانی
- 120 - شیخ عبدالکریم حائری
- 121 - سید ابوالحسن رفیعی قزوینی
- 122 - میرزا علی اکبر حکمی یزدی
- 123 - شیخ محمدرضا مسجدشاهی اصفهانی
- 124 - حاج میرزا جواد ملکی تبریزی
- 125 - میرزا محمدعلی شاه آبادی(1)

ص: 59

1-1 . ر.ک: الف. مقدمه شواهد ربوبیه، ص 111؛ ب. خدمات متقابل اسلام و ایران، ص 612 . ج. در آسمان معرفت، ص 327؛ د. تقریرات فلسفه امام خمینی، ج 1، ص 10؛ س. حدیث بیداری، ص 18 - 16.

126 - شرح دعای سحر

127 - حاشیه بر شرح تعلیقه بر فوائد رضویه قاضی سعید قمی

128 - شرح حدیث جنود عقل و جهل

129 - مصباح الهدایه الی الخلافة و الولاية

130 - حاشیه بر شرح فصوص الحکم

131 - حاشیه بر مصباح الأنس

132 - شرح چهل حدیث

133 - سرّ الصلوة

134 - آداب الصلوة

135 - رساله لقاء الله

136 - حاشیه بر أسفار

137 - كشف الاسرار

138 - انوار الهدایه فی التعلیقه علی الکفاية (دو جلد)

139 - بدایع الدرر فی قاعدة نفی الضرر

140 - رسالة الاستصحاب

141 - رسالة فی التعادل و التراجیح

142 - رسالة الاجتهاد و التقليد

143 - مناهج الوصول الی علم الاصول (2 جلد)

144 - رسالة فی الطلب و الارادة

145 - رسالة في التقيية

146 - رسالة في قاعدة من ملك

ص: 60

- 147 - رسالة فى تعيين الفجر فى اللالى المقمرة
- 148 - فروع علم اجمالى
- 149 - موضوع علم اصول
- 150 - تنزيل العلل التشريعية على التكوينية
- 151 - تقريرات مسائل مستحدته
- 152 - كتاب الطهاره (4 جلد)
- 153 - تعليقة على العروة الوثقى
- 154 - مكاسب محرّمه (2 جلد)
- 155 - تعليقة على وسيلة النجاة
- 156 - رساله نجاة العباد
- 157 - حاشيه بر رساله ارث
- 158 - تقريرات درس اصول آيت الله العظمى بروجردى
- 159 - كتاب الخلل فى الصلوة
- 160 - حكومت اسلامى (ولايت فقيه)
- 161 - جهاد اكبر
- 162 - تفسير سوره حمد
- 163 - ديوان شعر
- 164 - نامه هاى عرفانى
- 165 - استفتاءات
- 166 - شرح حديث رأس الجالوت(1)

1-1 . حدیث بیداری، ص 242 - 216 و تاریخ حکما و عرفای متأخر، ص 364 - 362 و طبقات اعلام الشیعه قسم دوم از جزء اول، ص 789.

محمد محققى رشتى

وى فرزند آقا ميرزا كاظم لاهيجانى از مردان متقى و پرهيزكار عصر خویش در سال 1328 قمرى در شهر لاهيجان متولد گردید.

پس از اخذ مدرک ديپلم و تحصيل قسمتى از علوم قديم و جديد در خطه رشت، تهران و خراسان در سال 1351 قمرى به حوزه مقدسه قم هجرت کرد. از اسامى اساتيد محترم دوران سطح ايشان نام و نشانى در بين نمى باشد اما مسلم است که پس از ورود به قم از محضر مرحوم سيد شهاب الدين نجفى واديب تهراى بهره هاى شايانى برده (1) و براى گذرانيدن دوره خارج به محضر آيت الله العظمى شيخ عبدالکريم حائرى شريفاب گردید. پس از رحلت حاج شيخ توقف کوتاهى در

همدان و يزد نموده و خود را براى تدریس فلسفه و علوم طبيعى نظير فيزيک، هيئت و رياضى در حوزه علميه قم مهيا نمود (2) و از اين راستا خدمات شايانى را به جامعه و حوزه علميه روا داشت، سبک تدریس وى که نظر مرحوم آيت الله العظمى بروجردى را جلب کرد (3) به نحوى بود که فضلاى بسيارى در برابر اين فيلسوف گرانقدر زانوى ادب فرو نهاده و از او استفاده کردند.

او که از جذابيت خاصى برخوردار بود در سال 1375 قمرى از طرف مرجع وقت مرحوم آقاى بروجردى ايران را به مقصد هامبورگ

ص: 62

1-2 . آينه دانشوران، ص 312 - 311 و گنجينه دانشمندان، ج 2، ص 257.

2-1 . آينه دانشوران، ص 312 - 311.

3-2 . ستارگان حرم، ج 3، ص 12.

آلمان ترک نمود این هجرت به خاطر جامعیت شخصیت والای ایشان و تسلط او بر مکالمه زبان خارجی، بازتاب گسترده ای در روزنامه های وقت داشت در سال 1338 شمسی (1379 قمری) بوسیله ایشان کلنگ احداث مسجد بزرگ هامبورگ به زمین زده شد، او پس از هشت سال تلاش پیگیر و تبلیغ معارف دین مبین اسلام در سال 1383 قمری از آلمان مراجعت نموده و تا آخر عمر شریف خود در قم به زندگی ادامه داد. (1)

متأسفانه از شاگردان او، آماری در دست نمی باشد و تنها نام آیت الله مصباح یزدی به عنوان شاگرد ایشان مشاهده می شود. (2)

سرانجام این فیلسوف گرانمایه در حالی که بیش از 61 سال از عمر

بابرکت او سپری نشده بود در اثر سکته قلبی چشم از جهان فرو بست و در قبرستان ابوحنسین قم مدفون گردید.

اساتید

اساتید

167 - میرزا محمد همدانی

168 - سید محمدتقی خوانساری

169 - شیخ عبدالکریم حائری

170 - سید شهاب الدین مرعشی نجفی

ص: 63

1-3. آینه دانشوران، ص 95.

2-4. ر.ک: اسلامی، محمدتقی، زندگی نامه آیت الله مصباح یزدی، ص 92 و 22/قم/ انتشارات پرتو ولایت، 1382.

حسن حسن زاده آملی

اشاره

حسن حسن زاده آملی

وی در سال 1307 شمسی در شهرستان آمل و در بیتی با ایمان و تقوی متولد گردید و در خردسالی تمامی قرآن را به خوبی فرا گرفت در مهر ماه 1323 شمسی (برابر با 1363 قمری) به مدرسه علمیه روحانی در همان شهر راه یافته و برای مدت شش سال در آنجا به تحصیلات علمی پرداخت، همت والا و هوش سرشار او باعث شد که در دوران تحصیلات اولیه و مقدماتی به تدریس کتبی را که چندی قبل آنها را نزد اساتید خویش فرا گرفته بود پردازد، در شهریور ماه سال 1329 به تهران آمده و در مدرسه حاج ابوالفتح اقامت گزیده و در آنجا به فراگیری باقیمانده از شرح لمعه و تمامی کتاب قوانین الاصول می پردازد.

پس از آن با اصرار فراوان به استاد میرزا مهدی الهی قمشه ای و پذیرش آن استاد، برای مدت ده سال در نزد ایشان به یادگیری حکمت منظومه، تفسیر قرآن، شرح محقق طوسی بر اشارات شیخ از نمط چهارم تا آخر و جلد سوم اسفار ملاصدرا اشتغال می ورزد. در همین اثناء و در کنار بهره گیری از محضر مرحوم الهی قمشه ای برای تکمیل اندوخته های علمی و تحصیلات دینی خویش برای مدت سیزده سال زانوی ادب را در برابر اساتید بزرگ دیگر نظیر میرزا ابوالحسن

شعرانی و... فرود آورده و برای یادگیری تمام کتاب رسائل، کفایه، تعدادی از کتب جواهرالکلام، اکثر اسفار، چند کتاب از شفای شیخ رئیس و برخی از کتب دیگر در رشته های مختلف علوم عقلی به محضر ایشان شرفیاب می شود.

در مهرماه سال 1342 شمسی (جمادی الاولی 1382 قمری) تهران را به مقصد حوزه مقدسه قم ترک کرده و به مدت هفده سال توفیق درک محضر علامه طباطبایی را پیدا می کند و از آن دریای علم، کتاب تمهید القواعد، برهان منطق شفای شیخ رئیس، جلد نهم اسفار و قسمت هایی از بحار الانوار علامه مجلسی را فرا می گیرد.

علامه حسن زاده آملی از تاریخ ورود به حوزه علمیه قم تاکنون که چهل سال می گذرد در جوار کریمه اهل بیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام اسکان گزیده و سالهای بسیاری را صرف یاد دادن کتب مختلف فلسفی و عرفانی همانند اسفار ملاصدرا، شفاء، فصوص، تمهید القواعد، فنون ریاضی و هیئت، و... پرداخته است. (1)

اساتید

اساتید

173 - محمد غروی

174 - عزیزالله طبرسی

175 - ابوالقاسم رجایی

176 - احمد اعتمادی

ص: 65

177 - عبدالله اشراقی

178 - سید احمد لواسانی

179 - میرزا مهدی الهی قمشه ای

180 - میرزا ابوالحسن شعرانی

181 - شیخ محمدحسین فاضل تونی

182 - علی محمد جولستانی

183 - میرزا ابوالحسن رفیعی قزوینی

184 - میرزا احمد آشتیانی

185 - محمدتقی آملی

186 - علامه سید محمدحسین طباطبایی

187 - سید مهدی قاضی تبریزی

188 - علامه سید محمدحسن الهی طباطبایی (1)

تألیفات

تألیفات

189 - تصحیح نصاب الصبیان

190 - تصحیح خزائن نراقی

191 - تصحیح کتاب کلیله و دمنه

192 - تصحیح و تعلیق کتاب شریف اصول کافی (دو جلد)

193 - تکملة منهج الراعة فی شرح نهج البلاغه (پنج جلد)

194 - تصحیح خلاصه المنهج مولی فتح الله کاشانی در تفسیر قرآن

1-1 . همان، ص 436 و 426 و 425 و 415.

- 195 - استخراج جداول تقویم در نه سال
- 196 - هزار و یک نکته
- 197 - انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه
- 198 - معرفت نفس
- 199 - دیوان اشعار
- 200 - الهی نامه
- 201 - مجموعه مقالات
- 202 - انسان و قرآن
- 203 - وحدت از دیدگاه عارف و حکیم
- 204 - نهج الولاية
- 205 - انه الحق
- 206 - سی فصل در دائره هندية
- 207 - مقدمه، تعلیق، تصحیح رساله قضا و قدر علامه محمود بن محمد دهدار
- 208 - تعیین سمت قبله مدینه به اعجاز رسول الله صلی الله علیه و آله
- 209 - میل کلی (از امّهات مسایل دنیوی)
- 210 - ظلّ ریاضی (تائزانت به زبان فرانسوی)
- 211 - تکسیر دائرة (از امهات مسائل هندسی)
- 212 - مطالب ریاضی
- 213 - پیرامون فنون ریاضی (یازده رساله)

- 214 - ولایت تکوینی
- 215 - عرفان و حکمت متعالیه
- 216 - شرح رساله استاد علامه قزوینی در اتحاد عاقل و معقول
- 217 - تعلیقات بر مصباح الانس ابن فتّوری
- 218 - نورعلی نور در ذکر و ذاکر و مذکور
- 219 - خیرالاثّر در ردّ جبر و قدر
- 220 - تصحیح طبیعیّات شفاء
- 221 - دروس معرفة الوقت و القبلة
- 222 - رسالة فی لقاء الله
- 223 - رسالة حول الرّویة
- 224 - فصل الخطاب فی عدم تحریف کتاب ربّ الارباب
- 225 - رسالة فی الامامة
- 226 - أضبط المقال فی ضبط أسماء الرجال
- 227 - رساله فی تعیین البعد بین المرکزین
- 228 - رسالة فی الصبح و الشفق
- 229 - رسالة فی نفس الامر
- 230 - نصوص الحکم علی فصوص الحکم
- 231 - دروس اتحاد عاقل به معقول
- 232 - تصحیح و تعلیق کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد
- 233 - تصحیح مکاتبات سیداحمد کربلائی و شیخ محمدحسین غروی اصفهانی

- 234 - وجیزه ای در شرح حال استاد علامه طباطبایی
- 235 - وجیزه ای در تصحیح گلستان سعدی
- 236 - صد کلمه در خودشناسی
- 237 - تصحیح نهج البلاغه
- 238 - تصحیح و تعلیق الهیات شفاء
- 239 - تعلیق کتاب نفس شفاء
- 240 - تصحیح اسفار اربعه صدر المتالیهین
- 241 - تصحیح و تعلیق شرح محقق طوسی بر اشارات شیخ
- 242 - تصحیح و تعلیق تمهید القواعد فی شرح قواعد التوحید
- 243 - تصحیح و تعلیق شرح علامه قیصری بر فصوص الحکم شیخ اکبر
- 244 - شرح فصوص الحکم شیخ اکبر
- 245 - شرح عربی و تصحیح اکرمانالاووس در مثلثات کروی
- 246 - تصحیح و تعلیق اصول اقلیدس در حساب و هندسه
- 247 - تصحیح و تعلیق اکروثاوذوسیوس در اشکال کری به تحریر خواجه طوسی.
- 248 - شرح فارسی باب توحید حدیقة الحقایق شاعر سنایی غزنوی
- 249 - تعلیقات عربی بر عروة الوثقی
- 250 - نثر الدراری علی نظم اللّالی
- 251 - رساله ای در رؤیا
- 252 - شرح ذیح بهادری

253 - تصحیح و تعلیق عربی کتاب مساکن ناذوسیوس به تحریر خواجه طوسی

254 - رساله ای در مُثل الهیّه

255 - تصحیح و تعلیق شرح مولی عبدالعلی بیرجندی بر زیغُ الغ بیگی.

256 - رساله ای در جعل

257 - تعلیق بر رساله «تحفة الاجلة فی معرفة القبلة»

258 - رساله ای در مناسک حج

259 - تصحیح و تعلیق شرح ملاعبدالعلی بیرجندی بر بیت باب در اسطرلاب محقق طوسی

260 - رساله ای در اثبات عالم مثال

261 - تعلیقات عربی بر هشت باب از مطوّل در علم معانی

262 - رساله ای در سیر و سلوک

263 - تصحیح و تعلیق کتاب «الدر المکنون و الجواهر المصون فی علم الحروف»

264 - رساله ای در تفسیر آیه عرض

265 - مصدر اشعار منسوب به امیرالمؤمنین علی علیه السلام

266 - تصحیح تذکرة خواجه نصیرالدین طوسی در مبدأ و معاد

267 - رساله ای در علم

268 - تصحیح و تعلیق مجسطی بطلیموس و تصحیح و تعلیق شرح

نظام الدین نیشابوری بر مجسطی و تصحیح و تعلیق شرح محمدعلی

- 269 - رساله ای در بعضی از شعب ارثماطیقی
- 270 - کشیکل
- 271 - کلمه علیا در توفیقیت اسماء
- 272 - دروس علم هیئت و سایر رشته های ریاضی
- 273 - مصادر ادعیه مفاتیح الجنان
- 274 - گنجینه گوهر روان
- 275 - تعلیقات بر رساله قبله ملا مظفر گنابادی
- 276 - شرح برخی از اشعار خواجه حافظ شیرازی
- 277 - تعلیقات بر شرح چغمینی در هیئت
- 278 - تصحیح و تعلیق شرح عارف خوارزمی بر فصوص
- 279 - دروس معرفت اوفاق در علم اوفاق
- 280 - عیون مسائل النفس
- 281 - شرح فارسی سه نمط پایانی اشارات
- 282 - مفاتیح المخازن
- 283 - رساله ای در تضادّ معنای «لولا التّضادّ لما صحّ دوام الفیض من المبداء الجواد»
- 284 - من کیستم؟
- 285 - رساله ای در اربعین
- 286 - ترجمه و تعلیق الجمع بین الرّأین فارابی
- 287 - العمل الصّابط فی الرّابطی و الرّابط

288 - الحجج البالغة على تجرد النفس الناطقة

289 - النور المتجلی فی الظهور الظلی

290 - قرآن و عرفان و برهان

291 - تصحیح سه کتاب ابی الجعد و نثر اللثالی و طب الائمة

292 - تصحیح و تعلیق رساله تحفه الملوک فی السیر و السلوک

293 - درر القلائد علی غرر الفوائد

294 - ده رساله فارسی

295 - هزار و یک کلمه

296 - نامه ها برنامه ها

297 - شرح چهل حدیث در معرفت نفس

298 - گشتی در حرکت

299 - رساله اعتقادات

300 - الاصول الحکمیة

301 - امثال طبری(1)

عبدالله جوادی آملی

اشاره

عبدالله جوادی آملی

وی فرزند میرزا ابوالحسن آملی از چهره های زاهد و متقی و از وعاظ مشهور شهرستان آمل می باشد، در سال 1312 شمسی در آمل دیده به دنیا گشود، پس از گذراندن تحصیلات ابتدایی در سال 1325 با پیشنهاد پدر بزرگوار خویش وارد حوزه علمیه مسجد جامع همان شهر

ص: 72

شد برای مدت چهار سال تا شهریور 1329 از محضر اساتید محترم و

توانمند آن حوزه بهره مند گردید و مدت کوتاهی نیز در مدرسه مسجد هاشمی به ادامه تحصیل پرداخت، در سال 1330 به تهران آمده و با وساطت مرحوم شیخ محمدتقی آملی وارد مدرسه مروی شد در آنجا نیز پنج سال رحل اقامت افکنده و کتاب های منظومه، اشارات و بخشی از أسفار را از محضر شریف آیات عظام الهی قمشه ای و شعرانی فرا گرفت در همان اثناء برای فراگیری قسمتی از خارج فقه و اصول نزد استاد شیخ محمدتقی آملی رحمهم الله شرفیاب شد.

در شهریور سال 1334 تهران را به مقصد قم و جوار کریمه اهل بیت عصمت، حضرت فاطمه معصومه علیها السلام ترک نمود و در دیار علم و فقاہت سکنی گزید (1) در آنجا سالهای طولانی از محضر با برکت بزرگانی همچون آیات علامه طباطبایی، بروجردی، داماد، امام خمینی و میرزا هاشم آملی رضوان الله تعالی علیهم بهره مند گردید، این فیلسوف وارسته و مفسر کبیر قرآن حدود 36 سال است که در امر تدریس و تربیت شاگرد مداومت کرده و از این راستا خدمات قابل توجهی را به حوزه علمیه قم نموده است، خود ایشان درباره کمیت و کیفیت تدریس برخی از علوم می گوید «غالب کتاب ها نظیر شرح منظومه و شرح تجرید را یک بار تدریس کردم مگر این که ضرورتی تدریس مجدد را ایجاب می کرد، اما در سطوح عالی به ویژه برخی از کتاب های مرجع را چندین بار تدریس کردم، شرح اشارات را چندین

ص: 73

بار، أسفار را سه بار که هر دوره آن حدود ده دوازده سال به طول انجامیده است، شفای بوعلی را سه دوره، التحصیل بهمنیار را یک

دوره، شواهد ربوبیه را یک بار تدریس کردم»(1)

وی هم اکنون نیز در حوزه مقدسه قم به تدریس تفسیر قرآن و خارج فقه اشتغال دارد.

اساتید

اساتید

302 - سید محمدحسین بروجردی

303 - سید محمدحسین طباطبایی

304 - محقق داماد

305 - امام خمینی

306 - حسین فاضل تونی

307 - ابوالقاسم فرسیو

308 - آیت الله غروی

309 - میرزا ابوالحسن جوادی (پدر ایشان)

310 - میرزا رضا روحی (پدر خانم ایشان)

311 - عبدالله اشراقی

312 - احمد اعتمادی

313 - ابوالقاسم رجایی

314 - عزیزالله طبرسی

ص: 74

- 315 - شیخ شعبان نوری
- 316 - آقا شیخ اسماعیل
- 317 - سبط الشیخ
- 318 - شیخ محمدتقی آملی
- 319 - شیخ ابوالحسن شعرانی
- 320 - میرزا مهدی الهی قمشه ای
- 321 - مرحوم جاپلقی
- 322 - سیدعباس فشارکی
- 323 - شیخ علی محمد جولستانی
- 324 - محمدرضا محقق
- 325 - آقا ضیاءالدین آملی(1)

تالیفات

تالیفات

- 326 - تسنیم (6 جلد تفسیر قرآن)
- 327 - قرآن در قرآن
- 328 - توحید در قرآن
- 329 - وحی و نبوت در قرآن
- 330 - معاد در قرآن
- 331 - سیره پیامبران در قرآن

1-1 . ر.ک: نمایه اسراء، ص 12 و 11 و مهر استاد، ص 22 و 37 و 56 و 59 و 60 و تاریخ حکماء و عرفای متأخر، ص 388.

- 332 - سیر رسول اکرم در قرآن
- 333 - مبادی اخلاق در قرآن
- 334 - مراحل اخلاق در قرآن
- 335 - فطرت در قرآن
- 336 - معرفت شناسی در قرآن
- 337 - صورت و سیرت انسان در قرآن
- 338 - حیات حقیقی انسان در قرآن
- 339 - ریحیق مختوم
- 340 - نسبت دین و دنیا
- 341 - دین شناسی
- 342 - انتظار بشر از دین
- 343 - ولایت فقیه
- 344 - شریعت در آینه معرفت
- 345 - فلسفه حقوق بشر
- 346 - تبیین براهین اثبات خدا
- 347 - علی بن موسی الرضا و الفلسفة الالهية
- 348 - ادب فنای مقربان
- 349 - شکوفایی عقل در پرتو نهضت حسینی
- 350 - حیات عارفانه امام علی علیه السلام
- 351 - حماسه و عرفان
- 352 - گنجور عشق

353 - مرآئی اهل بیت علیهم السلام

354 - عصاره خلقت

355 - عید ولایت

356 - ولایت در قرآن

357 - حکمت علوی

358 - ولایت علوی

359 - تجلّی ولایت در آیه تطهیر

360 - ظهور ولایت در صحنه غدیر

361 - وحدت جوامع در نهج البلاغه

362 - دنیاشناسی و دنیاگرایی در نهج البلاغه

363 - علی علیه السلام مظهر اسمای حسناى الهی

364 - قرآن در کلام علی علیه السلام

365 - شمیم ولایت

366 - صهبای حج

367 - حکمت عبادت

368 - زنی در آینه جلال و جمال

369 - قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام

370 - اسرار الصلوة

371 - حکمت نظری و عملی در نهج البلاغه

372 - کتاب الخمس

373 - کتاب الحج

محمدتقی مصباح یزدی

اشاره

محمدتقی مصباح یزدی

وی در یازدهم بهمن 1313 شمسی برابر با هفدهم ربیع الاول 1353

قمری در دامان خانواده ای بسیار متدین در شهر یزد دیده به دنیا گشود، پس از طی کردن دوران تحصیلات ابتدایی در سال 1325 با شور و شوق فراوانی در ابتدای تابستان همان سال وارد حوزه علمیه یزد شد، به خاطر بالا بودن سطح استعداد و علاقه، با اهتمام تمام مقدمات و سطوح متوسطه تا رسائل و مکاسب را در طول چهار سال به پایان رسانید در اثنای فراگیری علوم حوزوی برخی از علوم روز نظیر فیزیک، شیمی، فیزیولوژی و زبان فرانسه را نزد استاد معظم مرحوم محقق رشتی فراگرفت، در اواخر سال 1330 با خانواده محترم خویش برای ادامه تحصیل راهی نجف اشرف می شود و برای مدت یک سال تحصیلی در جوار مولی الموحیدین امیرالمؤمنین علیه السلام به تحصیلات خود ادامه می دهد اما با کمال تأسف، فقر مالی و تنگدستی شدید پدر بزرگوار ایشان به گونه ای او و خانواده اش را تحت فشار قرار می دهد که به ناچار از ادامه اقامت در آن دیار علم صرف نظر نموده و پس از بازگشت به ایران، ورود به حوزه علمیه قم را در سر می پروراند در سال تحصیلی بعد با مشکلات فراوانی خود را به حوزه

ص: 78

علمیه قم می‌رساند و در مدت یکسال تحصیلی مقدار باقی مانده از دروس سطح را تمام می‌کند، پس از اتمام دوره سطح، برای مدت هشت سال در درس خارج مرحوم آیت الله العظمی بروجردی و حضرت امام خمینی رحمه الله و دو سال در درس خارج مرحوم آیت الله العظمی اراکی حاضر می‌شود، تلاش پیگیر و دقت بالایی او به گونه‌ای بود که در سن بیست و هفت سالگی موفق به کسب اجازه اجتهاد از مرحوم آیت الله العظمی بروجردی می‌گردد، استاد در اثنای

تحصیلات حوزوی و در راستای تکمیل اندوخته‌های خود، توأم با آشنا شدن با آیت الله العظمی بهجت به خاطر تقویت بنیه فقهی خویش همراه برخی از دوستان خود برای مدت پانزده سال در درس خارج فقه معظم له نیز شرکت می‌کند.

آشنایی با مرحوم علامه طباطبایی نیز برای ایشان برکات بسیاری را در پی داشت، او در برهه‌ای از عمر شریف خود، اهتمام و مساعی خویش را در فراگیری علوم قرآنی و تفسیر قرآن صرف می‌کند و با شرکت در جلسات خصوصی آن استاد بزرگ به دقت‌های بالا و نکته‌سنجی‌های عمیقی در رشته تفسیر قرآن دست می‌یابد، در کنار فراگیری تفسیر، برای آموختن کتاب اسفار و شفا نیز به محضر ایشان شرفیاب می‌گردد.

این فیلسوف جامع با هوش سرشار خود، دیگر کتب فلسفی را خودبخود مورد بررسی و مطالعه قرار می‌دهد و در طول توقف بیش از نیم قرن در جوار کریمه اهل بیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام

تاکنون خدمات قابل توجهی را از راه تدریس تفسیر قرآن، تشکیل جلسات آموزش اخلاق اسلامی، و تدریس کتب مختلف، همانند اسفار اربعه، شفاء، بدایة الحکمة، نهاية الحکمة، فلسفتنا و اقتصادنا و تربیت شاگردانی وارسته به حوزه علیمه قم ارائه کرده است. (1)

افکار بلند و عمیق استاد در فلسفه به نحوی است که با برخی از افکار فلسفی موجود همخوانی ندارد به عنوان نمونه مسئله وجود هیولا را که در دیدگاه برخی از فلاسفه امری صحیح و قابل قبول تلقی

می شود با اشکالات و ایرادات عدیده ای مردود شمرده و آن را از فهرست سلسله مباحث فلسفی حذف نموده اند یا مثلاً بر یکی از نظریات مرحوم صدرالمتلهین که معتقد است «نفس انسانی در مقام حدوث و پیدایش، جسمانی و در بقاء و ادامه حیات، روحانی است» با وجود آن که دیدگاهی نوین در فلسفه اسلامی محسوب می شود، ایرادات متعددی را وارد نموده و آن را نیز از مباحث فلسفی اسلامی کنار زده اند. (2)

اساتید

اساتید

376 - آیت الله العظمی بروجردی

377 - آیت الله العظمی اراکی

378 - آیت الله العظمی بهجت

ص: 80

1-1 . ر.ک: اسلامی محمدتقی، زندگی نامه آیت الله مصباح یزدی، ص 103 - 19.

1-2 . ر.ک: همان، ص 96 - 95.

379 - مرحوم امام خمینی

380 - شیخ مرتضی حائری

381 - انصاری همدانی

382 - عبدالجواد جبلی آملی

383 - محمد محقق رشتی

384 - میرزا محمد انواری

385 - سید علی رضا مدزسی

386 - محمد علی نوری

387 - محمد علی نحوی

388 - عبدالحسین عرب

389 - علامه طباطبایی (1)

تالیفات

تالیفات

390 - خداشناسی، کیهان شناسی، انسان شناسی

391 - راه و راهنماشناسی

392 - قرآن شناسی

393 - اخلاق در قرآن

394 - جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن

395 - حقوق و سیاست در قرآن

396 - آموزش فلسفه (2 جلد)

1-1 . همان، ص 21 و 22 و 26 و 91 و 96 و 28.

- 397 - شرح نه‌ایة الحکمه (2 جلد)
- 398 - تعلیقه علی نه‌ایة الحکمه
- 399 - شرح جلد اول الاسفار الاربعة
- 400 - شرح جلد هشتم الاسفار الاربعة
- 401 - ترجمه و شرح برهان شفا
- 402 - دروس فلسفه
- 403 - چکیده چند بحث فلسفی
- 404 - دروس فلسفه اخلاق
- 405 - خودشناسی برای خودسازی
- 406 - به سوی خودسازی
- 407 - مباحثی پیرامون مسائل اعتقادی و اخلاقی
- 408 - اسلام و اخلاق
- 409 - ره توشه
- 410 - راهیان کوی دوست
- 411 - پند جاوید
- 412 - بر درگاه دوست
- 413 - جامی از زلال کوثر
- 414 - خاطراتی درباره آیت الله العظمی بهجت
- 415 - توحید در نظام عقیدتی و نظام ارزشی اسلام
- 416 - پاسداری از سنگرهای ایدئولوژیک
- 417 - ایدئولوژی تطبیقی

418 - نقدی فشرده بر اصول مارکسیسم

419 - گفتمان روشنگر درباره اندیشه های بنیادین

420 - آموزش عقاید

421 - نظریه سیاسی اسلام

422 - نظریه حقوقی اسلام

423 - پرسش ها و پاسخ ها

424 - چکیده ای از اندیشه های بنیادین اسلامی

425 - پیش نیازهای مدیریت اسلامی

426 - بحثی کوتاه پیرامون حکومت اسلامی و ولایت فقیه

427 - تهاجم فرهنگی

428 - آذرخشی دیگر از آسمان کربلا

429 - نگاهی گذرا به نظریه ولایت فقیه

430 - مباحثی درباره حوزه

431 - زن یا نیمی از پیکر اجتماع

432 - در پرتو آذرخش

433 - کاوش ها و چالش ها

434 - قرآن در آینه نهج البلاغه

435 - پاسخ استاد به جوانان پرسشگر

436 - تصحیح شش جلد از مجلدات بحار (کتاب السماء و العالم)

437 - انسان، اسلام

438 - خلقت انسان از نظر قرآن

439 - پرتوی از امامت و ولایت در قرآن کریم

440 - تصحیح کتاب معادن الحکمه، فی مکاتیب الائمة

441 - تصحیح کتاب معانی الاخبار شیخ صدوق(1)

ص: 84

1-1 . همان، ص 196 - 121.

- 442 - آينه دانشوران، سيد عليرضا ريحان يزدي، كتابخانه عمومي آيت الله العظمى مرعشى نجفى، قم، 1372.
- 443 - اعيان الشيعة، ج 7، سيد محسن امين، بيروت، 1403.
- 444 - الذريعة الى تصانيف الشيعة، آقابزرگ تهرانى، مؤسسه مطبوعاتي اسماعيليان، قم.
- 445 - الكنى و الالقاب، ج 3، شيخ عباس قمى، 1389 هجرى قمرى، المطبعة الحيدرية، النجف.
- 446 - بزرگان تنكابن، محمد سماى حائرى، كتابخانه عمومي آيت الله مرعشى نجفى، قم، 1372.
- 447 - تاريخ فلاسفه ايرانى، على اصغر حلبى، نقش جهان، تهران، 1361.
- 448 - تاريخ حكما و عرفاى متاخر، منوچهر صدوقى سها، انتشارات حكمت، تهران، 1381.

449 - تاریخ فلسفه اسلامی، هانری کربن، ترجمه جواد طباطبایی، کویر، تهران،

1373.

450 - تاریخ علمای معاصرین، خیابانی، تهران، اسلامی، 1366.

451 - تتمیم امل الآمل، عبدالنبی قزوینی، مکتبه آیت الله مرعشی، قم، 1407.

452 - تذکره الشعراء، محمدطاهر نصرآبادی، اساطیر، 1378.

453 - تعلیقات قاضی سعید بر اثولوجیا، تصحیح آشتیانی، تهران، 1356.

454 - تقریرات فلسفه، امام خمینی، ج 1، سید عبدالغنی اردبیلی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1381.

455 - حدیث بیداری، حمید انصاری، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1381.

456 - خدمات متقابل اسلام و ایران، مرتضی مطهری، جامعه مدرّسین، 1362.

457 - در آسمان معرفت، حسن حسن زاده آملی، انتشارات تشیع، قم، 1375.

458 - دفتر عقل، محسن کدیور، تهران، انتشارات اطلاعات، 1377.

459 - رسائل حکمیّه، میرزا علی اکبر حکمی یزدی، ارشاد 1365.

460 - روضات الجنات، ج 4، محمدباقر موسوی خوانساری، مهر استوار قم 1391ق.

461 - ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، عبدالله افندی اصفهانی، آستان قدس، مشهد، 1366.

462 - ریحانة الادب، ج 4 و 3، محمدعلی مدرس، خیام، تهران، 1374.

463 - زندگانی حکیم جهانگیرخان قشقایی، مهدی فرقانی، اصفهان، انتشارات گلها، 1371.

- 464 - زندگی نامه آیت الله مصباح یزدی، محمدتقی اسلامی، پرتو ولایت، قم، 1382.
- 465 - ستارگان حرم، ج 7 و 2 و 3، جمعی از نویسندگان، زائر، 1377.
- 466 - شرح توحید صدوق، ج 1، قاضی سعید قمی، تصحیح و تعلیق دکتر نجفقلی حبیبی، تهران، 1373.
- 467 - صحیفه امام، ج 3، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران.
- 468 - طبقات اعلام الشیعه، قسم چهارم از جزء اول، شیخ آقابزرگ طهرانی.
- 469 - عارف کامل، بنیاد علوم و معارف اسلامی دانش پژوهان، تهران، 1381.
- 470 - فصلنامه تاریخ و فرهنگ معاصر، پاییز 1371.
- 471 - فلاسفه شیعه، عبدالله نعمه، دارالکتب الاسلامی.
- 472 - فوائد رضویه، شیخ عباس قمی
- 473 - کلید بهشت، قاضی سعید قمی، تهران، انتشارات الزهراء، 1362.
- 474 - گزیده گوهر مراد، لاهیجی، عبدالرزاق، تهران، 1364.
- 475 - گنجینه دانشمندان، ج 1 و 2، محمد شریف رازی، اسلامیة تهران، 1352.
- 476 - گوهر مراد، عبدالرزاق لاهیجی، بمبئی.
- 477 - مجموعه رسائل فلسفی مرحوم سید ابوالحسن رفیعی قزوینی، تصحیح و مقدمه دکتر غلامحسین رضانژاد سپهر 1367.
- 478 - مفاخر اسلام، ج 7، علی دوانی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، 1375.
- 479 - مقدمه شواهد ربوبیه، سید جلال الدین آشتیانی، المرکز الجامعی للنشر، مشهد، 1360.
- 480 - منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، (3 جلد) سید جلال الدین آشتیانی،

دانشگاه مشهد، 1351.

481 - مهر استاد، مرکز نشر اسراء، 1381.

482 - نمایه اسراء، مرکز نشر اسراء.

483 - یادنامه علامه طباطبایی، جمعی از نویسندگان، قم، شفق، 1361.

ص: 88

مقدمه

فلاسفه بعد از ملاصدرا در قم

مهدی منفرد

فلاسفه بعد از ملاصدرا در قم

مهدی منفرد

ص: 89

فلاسفه ای که بعد از ملاصدرا ظهور کردند، بسیار زیادند؛ اما در این مقاله به فلاسفه بعد از ملاصدرا در قم می پردازیم. فلسفه ملاصدرا، یک مکتب فلسفی جدید و غنی در جهان اسلام است که نظیرش تا به حال در دنیای اسلام نیامده است. صدرالمتألهین با تأسیس چند اصل فلسفی و بهره گیری ویژه از آنها، توانست نگاه و نظری نو به عالم ارائه دهد که در نوع خود شایسته تقدیر و تحقیق است. بنیان های مکتب صدرا، چنان دقیق و با اصول کلاسیک فلسفی و استدلالات عقلی و ذوق های عرفانی توأم است که به سادگی قابل فهم و ایراد نیست. اکثر فلاسفه بعد از ملاصدرا شیوه و مکتب او را پسندیدند و در نشر و شرح و تحقیق آن برآمدند.

چرا بعد از ملاصدرا، فلاسفه چندان رشد اساسی نکرد و فلاسفه بزرگی مثل حاجی سبزواری و ملاعبدالله زنوزی به تأسیس فلسفه جدید نپرداختند؟ ما تلاش فلاسفه بعد از ملاصدرا را در جهت رفع اشکالات مهم کلام و فلسفه صدرالمتألهین، مشائیان و اشراقیان را

نادیده نمی‌گیریم؛ اما آنان صاحب مکتب نبوده‌اند. بعد از ابن سینا، تنها

دو صاحب اندیشه در فلسفه ظهور کردند! شیخ شهاب الدین سهروردی و ملاصدرا شیرازی.

برخی بر این عقیده‌اند که شرق بعد از پیشرفت و تکامل علمی و فلسفی، به خاطر حگام غیر روشنفکر و خودکامه، آزادی فکر و اندیشه را در عرصه فلسفه و تفکر از دست داد. از این رو، فلسفه‌های مستقل - مثل فلسفه بوعلی سینا و ملاصدرا - ظهور نکرد و در مدارس فقط افکار فیلسوفان پیشین را تدریس می‌کردند و بر کتاب‌ها ایشان شرح و حاشیه می‌زدند. به این جهت، فلسفه از سرعت و حرکت باز ایستاد. (1)

عده‌ای معتقدند علت عدم رشد و حرکت فلسفه، تکفیر فلاسفه بوده است. عده‌ای فلاسفه را تکفیر می‌نمودند و عقایدشان را مخالف دین قلمداد می‌کردند. این عده دانسته یا ندانسته، در رکود و یکنواخت بودن فلسفه سهم عظیمی دارند. شاید علتش این باشد که علوم عقلی و فلسفی - مانند علوم ریاضی - دانش سخت و محکمی است که هرکس با اندک تحرک فکری به درونش راه نخواهد یافت و فکر قوی و منسجم و دقت و طبع عالی می‌طلبد تا به دروازه آن رسید و اجازه ورود در آن را یافت. به قول ملاصدرا: انسان باید از فطرت اول خود بگذرد، از امری عادی و روزمره و معاش بگذرد و به فطرت ثانی برسد، تا به گلستان فهم و معرفت عقلی صرف، گلی بچیند یا آن را ببوید و از آن برای

ص: 92

دیگران به ارمغان بیاورد. یکی از دانشمندان⁽¹⁾ معتقد است گرایش به مکتب‌هایی که دانش پژوه فلسفه انتخاب می‌کنند، بی‌دلیل نیست؛ بلکه

این میل در او به لحاظ درون و الهام و فطرتش است و لذا بیش‌تر مخالفان فلسفه از درک فلسفه عاجز بودند. شاید یکی از علل عدم رشد فلسفه، نبودن زمینه مساعد و فراغت کامل برای یک دانش پژوه بوده است. دانشمندان ما با موانع معیشتی، فرهنگی، بومی، و اجتماعی بسته، همراه با کمبود منابع مطالعاتی و محدودیتهای دیگر، نتوانستند بعد از ملاصدرا، فلسفه را به اوج تفکر بشری برسانند. امروزه ما شاهد تلاش فراوان فلاسفه اسلامی هستیم که مباحث فلسفی را رونق بسیار داده‌اند. علامه طباطبایی با نگارش کتاب «اصول فلسفه و روش رئالیسم» توانست خیلی از مباحث روز آن زمان را بررسی نموده، پاسخ‌های فیلسوفانه و روشن به آنها بدهد.

در نظام مقدس جمهوری اسلامی، به فلسفه ارج نهاده شد و فلسفه با حرکت بیش‌تری به سوی تعالی در حرکت است.

امیدواریم همه اندیشمندان و فلاسفه، با تلاش و الهام از آثار فلاسفه گذشته، بتوانند در مسایل فلسفی جدید، نظر نو و نگاه بکر، ارائه دهند تا راهنمای همه انسان‌های مشتاق حق و حقیقت شود. ان شاءالله

ص: 93

1-2. دکتر داوری، رضا، فلسفه چیست؟ /22، (و از بیان او در کلاس درس)

زندگی نامه

ملا محسن فیض کاشانی

زندگی نامه

محمدبن مرتضی بن محمود، معروف به ملامحسن و ملقب به فیض (1006 یا 1007 - 1091 ه.ق.)، از استادان بزرگ علوم عقلی و نقلی به شمار می رود. (1) فیض کاشانی پس از آن که دوران نخست حیات خود را در شهر مقدس قم گذراند، برای ادامه تحصیل به شیراز رفت و در درس سید ماجد بحرانی (متوفای 1048 ه.ق.) شرکت کرد. وی فلسفه و حکمت را نزد ملاصدرای شیرازی فراگرفت. او از شاگردان ممتاز و داماد ملاصدرای شیرازی بود.

استادان

استادان

فیض کاشانی علم فقه و حدیث را نزد سید ماجد بحرانی و فلسفه و عرفان را نزد صدرالمتألهین، ملاخلیل قزوینی، شیخ بهائی، شیخ محمدبن حسن صاحب معالم (فرزند شهید ثانی) و ملامحمد صالح مازندرانی فراگرفت. (2) معاصران فیض کاشانی عبارتند از: ملاعبدالرزاق لاهیجی، شیخ حسین تنکابنی، ملارجبعلی تبریزی، آقا میرزا رفیعای نائینی، آقا حسین خوانساری، ملامحمد باقر سبزواری، محمدبن علی بن محمد آقاجانی شارح کتاب «قبسات». (3)

ص: 94

1-1. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، سید جلال الدین آشتیانی، ج 2، 147.

2-2. تفسیر صافی، مقدمه، ج 1، 4.

3-3. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 2، 48.

شاگردان

شاگردان او عبارتند از:

1. پسرش، زکی، معروف به علم الهدی؛
2. علامه مجلسی؛
3. سید نعمت الله جزایری؛
4. قاضی سعید قمی. (1)

آثار

آثار

آثار بسیار گرانبغری از ملا-محسن فیض کاشانی باقی مانده است. هانری کربن او را صاحب 120 اثر دانسته است. (2) عده ای او را صاحب 200 اثر دانسته اند. (3) مهم ترین آثار او عبارتند از:

الف) عقاید و معارف (کلام و حکمت)

1. حق الیقین؛
2. عین الیقین؛
3. علم الیقین؛
4. اصول المعارف؛
5. بشارة الشیعة؛
6. اللبّ؛

ص: 95

1-1. تفسیر صافی، مقدمه، ج 1، ص 7.

2-2. کربن هانری، تاریخ فلسفه اسلامی، ص 485.

7. اللباب؛

8. قرّة العيون؛

9. كلمات مكنونه؛

10. ميزان القيامة؛

11. مرآة الآخرة؛

12. راه صواب؛

ب) حديث

13. الوافي؛

14. الشافي؛

15. نوادر الاخبار؛

ج) ادعيه

16. شرح مختصر صحيفه سجاديّه؛

17. منتخب الاوراد؛

18. خلاصة الاذكار؛

ح) فقه

19. مفاتيح الشرايع؛

20. معتصم الشيعة؛

21. ابواب الجنان؛

22. الشهاب الثاقب؛

23. اسرار الصلاة،

24. النخبة؛

د) اصول فقه

25. الحق المبين؛

26. سفينة النجاة؛

27. نقد الاصول الفقهية؛

28. الاصول الاصلية؛(1)

ج) تفسير

29. صافى؛

30. اصفى؛

31. مصفى؛

32. تنوير المواهب (كه حاشيه بر تفسير كاشفى است)؛

و) اخلاق

33. المحجة البيضاء؛

34. الحقايق؛

35. الفت نامہ؛

36. زاد السالك؛

ز) عرفان

37. منتخب ابواب الفتوحات المكية؛

38. مشواق؛

39. تهيج الشوق؛

ع) طبيعيات و نجوم

ص: 97

40. تشریح العالم؛

غ) ادبیات و شعر

41. گلزار قدس؛

42. دیوان فیاض؛

43. شوق المهدی علیه السلام؛

44. مثنویات (سلسبیل)؛

ی) کلیات و متفرعات

45. انصاف؛

46. اربعین؛

47. فهرست العلوم؛

48. شرح الصدر؛

49. منهاج النجاة؛

50. محاکمة؛(1)

استاد شهید مرتضی مطهری رحمه الله علیه در باره شخصیت ملامحسن فیض کاشانی می نویسد:

مؤلف این تفسیر [تفسیر صافی] حکیم و عارف و محدث و مفسر معروف ملامحسن فیض کاشانی است. از مشاهیر علمای شیعه است و در قرن یازدهم هجری می زیسته است. این مرد بزرگ عمر پربرکتی داشته و بر کثرت وجود تألیف معروف است.

ص: 98

1-1. ده رساله، تصحیح و تحقیق: رسول جعفریان، مرکز تحقیقات علمی و دینی امام امیرالمؤمنین علیه السلام اصفهان.

مرحوم فیض در آغاز عمر، در قم اقامت داشت. مدرسه فیضیه به نام او معروف شد. از قم به شیراز مسافرت کرد و علم حدیث را نزد سید ماجد بحرانی و فلسفه و عرفان را نزد حکیم و عارف بلند قدر صدرالمتألهین آموخت و دختر صدرا را به زنی گرفت» (1).

دیدگاه های فلسفی

دیدگاه های فلسفی

ملا محسن فیض از شاگردان ملا صدرا است. او در حکمت و عرفان راه استاد خود را برگزید. استاد سید جلال الدین آشتیانی در این باره می فرماید:

«ملا محسن در حکمت و فلسفه از تلامیذ صدرالدین محمدبن ابراهیم شیرازی (ملا صدرا) و در مشرب و مشی حکمی از شارحان و مروّجان افکار و عقاید آخوند ملا صدراست. در فن تفسیر و حدیث نیز مشرب او همان مشرب صدرالحکماست. شرح و تعلیقات آخوند ملا محسن فیض به احادیث - وافی - حاکی از این معناست» (2).

فیض کاشانی مرزهای دانش ها را پاس می داشت:

«از خصایص فیض آن است که در هر علمی که وارد می شود، و کتاب در آن علم می نویسد خلط مبانی علوم و مسایل مختلفه علوم ننموده و چنان متمحض و متفرد در آن علم وارد می شود که گویا از سایر علوم اطلاع ندارد، برخلاف برخی از مؤلفان که همه علوم را

ص: 99

1-2. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 14، ص 405.

2-1. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 2، ص 148 - 147.

در یک علم وارد نموده و مسایل را با یکدیگر خلط می نمایند و موجبات حیرت مراجعین را فراهم می نمایند، مثل برخی از دانشمندان که متعمد در این کارند و تمام مبانی فلسفه را در یک بحث اصولی و یا فقهی وارد می نمایند. از باب مثال در مقام تحقیق «صلوة» مثلاً می گویند:

«البحث فی الصلوة و أنّها من ایة مقولة من المقولات التسعة، هل هی

امراعتباری أو أنّها من الامور الحقیقیة، و هكذا فی سایرالمباحث»⁽¹⁾

ملا محسن فیض کاشانی در کتاب «اصول المعارف» می گوید: «یکی از انگیزه هایی که در تألیف این کتاب نقش اساسی داشته، این است که بین سخنان حکمای سابق و معارف دین و شریعت جمع کرده و نشان دهیم که بین این دو جریان منافات دیده نمی شود»⁽²⁾

استاد سید جلال الدین آشتیانی در این باره می نویسد:

«سبب دیگر تألیف این اثر منیف [اصول المعارف] آن است که مؤلف علامه رضی الله عنه خواسته است بین طریقه حکمت و معرفت حاصل از طریق برهان و فلسفه معهود بین حکمای اوائل و اساطین فن از اعظام حکمای یونان و بین معارف وارد از طریق شریعت محمدیه و انوار فایض از طریقه ائمه شیعه جمع نماید و اثبات کند که بین اسرار نازل از

ص: 100

-
- 1-1. شواهد الربوبية، تصحیح استاد سید جلال الدین آشتیانی، مقدمه مرکز نشر دانشگاهی، چاپ نهم، ص 98.
 - 2-2. غلامحسین ابراهیمی دینانی، ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، چاپ اول، انتشارات طرح نو، ج 2، ص 346.

حق اول به وساطت انبیاء و اولیاء و حکمت فائض بر نفوس مستعدین از حکمای الهی تهافت و تناقض وجود ندارد»⁽¹⁾.

وفات و محل دفن

فیض کاشانی در سال 1091 ه. ق، در کاشان دار فانی را وداع گفته و به لقاء الله پیوست و در کاشان مدفون گردید..

ملا عبدالرزاق لاهیجی

زندگی نامه

ملا عبدالرزاق لاهیجی

زندگی نامه

عبدالرزاق بن علی بن حسین لاهیجی قمی، از فیلسوفان دوره صفویه است. وی در لاهیجان به دنیا آمد و در قم اقامت گزید و رحلت کرد. او به جهت این که در اوایل عمر به قم رفت و در آن جا ساکن شد، به قمی نیز مشهور است. عبدالرزاق لاهیجی از شاگردان ممتاز ملاصدرا و از محققان بزرگ عصر خود در حکمت مشاء و اشراق بود. وی از بزرگ ترین متکلمان چهار قرن اخیر، بلکه از محقق ترین متکلمان دوره اسلامی می باشد.⁽²⁾

او حکمت را از محضر صدر المتألهین شیرازی آموخت و به افتخار دامادی استاد نایل آمد. وی سالیانی عمر خود را در مدرسه معصومیه قم به تدریس «معقولات» گذراند.⁽³⁾ هانری کربن در باره شخصیت

ص: 101

1-3. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 2، ص 150.

2-1. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 1، ص 282.

3-2. ملا عبدالرزاق لاهیجی، مقدمه گزیده گوهر مراد، ص 12، به اهتمام صمد موحد، کتابخانه طهوری، چاپ اول.

«ملاعبدالرزاق لاهیجی - در گذشته در قم در سال 1072 ه ق. 1661م. - شخصیت متفاوتی دارد. او مدت زمانی طولانی در درس پدرزن خود حضور یافته بود؛ اما به نظر نمی آید که از مجموعه نظرات صدرا برای فلسفه شخصی خود رضایت حاصل کرده باشد. در واقع، به نظر می آید که او میان افراط و تفریط در نوسان و دستخوش پیکاری درونی یا مرعوب جهان خارج و محیط اجتماعی بوده است. به هر حال، صرف قرارداد او در زمره - حکمای مشایی - چنانکه

در تذکره آمده، درست نخواهد بود، چنانکه از - گوهر مراد - او برمی آید او کوچک ترین تردیدی در باره اهمیت تجربه عرفانی شخصی نداشته است. (1)

ملاعبدالرزاق باتمام روشن بودن اوضاع و احوال، از جهاتی شخصیت او قابل مطالعه است و به عقیده حقیر، در بین متأخرین کم نظیر است. این مرد در دقت نظر و تحقیق، از راسخان در حکمت و فلسفه است؛ در فلسفه مشاء، فیلسوفی راسخ و در کلمات اشراق، حکیمی متصلع و در احاطه به اقوال متکلمان، از شخصیت های بارز شیعه است. (2)

ص: 102

1-1. کربن هازی، تاریخ فلسفه اسلامی، ص 485، ترجمه جواد طباطبائی. انتشارات کویر، چاپ دوم.

2-2. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 1، ص 299.

شاگردان او عبارتند از:

1. فرزندش میرزا حسن، نویسنده «شمع یقین» و «آئینه حکمت».
2. قاضی سعید قمی، نویسنده «کلید بهشت» و «تعلیقات ثولوجیا». (1)

آثار

آثار او عبارتند از:

1. «شوارق الالهام»، شرحی است بر کتاب «تجرید» خواجه نصیر طوسی
2. «رساله حدود العالم»: در آن، ازلی و قدیم بودن عالم را رد کرده است.
3. «حاشیه بر حاشیه» حکیم خفری بر الهیات شرح تجرید.
4. «گوهر مراد».
5. «سرمايه ايمان».
6. «الكلمات الطّيبه»: در باره اصالت وجود و ماهیت.
7. «شرح هياكل النور»، شیخ شهاب الدین سهروردی.
8. «دیوان لاهیجی».
9. شرح بر شرح اشارات خواجه نصیرالدین طوسی. (2)

ص: 103

1-3. مقدمه گزیده گوهر مراد، ص 12.

2-1. مقدمه گزیده گوهر مراد، ص 12. و منتخباتی از آثار حکمای رسمی ایران، ج 1، ص 287.

ملا عبدالرزاق لاهیجی «به حسب ظاهر، فیلسوفی مشائی و پایبند به براهین صرف حکمی است؛ ولی بعد از تفکر و مطالعات زیاد در آثار او معلوم می شود که در حکمت اشراق، سرآمد دانشمندان زمان بود و «حکمت الاشراق» سهروردی را تدریس می نمود و در عرفان نظری و عملی، صاحب اطلاع کافی و محیط برافکار محققان از عرفا، و طریق معرفت حقیقی را منحصر به روش و طریقه اهل عرفان می داند.

لاهیجی به افکار متأخران و شارحان و صاحبان حواشی بر تجرید و افکار متکلمان شارح «مقاصد» و «مواقف» و امثال آنها احاطه عجیبی داشته است. لذا شرح او بر تجرید مطلقاً محکم تر و تحقیقی تر و مفیدتر از جمیع شروح و حواشی تجرید است»⁽¹⁾.

استاد سید جلال الدین آشتیانی در باره او می گوید:

«به طور مسلم، در بحث نظری از فیض [کاشانی] عمیق تر و دقیق تر است؛ ولی جمعی معتقدند که در افکار فلسفی، تابع مسلک مشاء است. به نحوی وارد مباحث می شود که گویا از افکار عالیه استاد خود لونی نگرفته است، ولی باطناً سالک طریقه اشراق و معتقد به مبانی استاد [بوده] و از ترس خلق روزگار و فرار از تکفیر، عقاید خود را به سبک متکلمان و اهل نظر جلوه داده است. دلیل براین که معتقد بر تقدم طریقه اشراق و عرفان بر مسلک اهل نظر است، آن است که در اوایل «گوهر مراد» بلکه در اواسط و اواخر این کتاب صریحاً گفته است: طریقه

ص: 104

اشراق همان طریقه انبیا است که خواص از مردم را به عین جمع واصلیت وجود دعوت کرده اند و طریقه اهل نظر طریقه قاصران از نیل به سلوک باطن می باشد. در جای دیگر از «گوهر مراد» می گوید: آدمی را به خدای تعالی دوره است: یکی، راه ظاهر و دیگری، راه باطن. راه باطن، راهی است که از او به خدا توان رسید. راه ظاهر، راهی است که به او خدای توان دانست. از دانستن راه بسیار است تا رسیدن. طی طریق باطن، صعوبت دارد؛ ولی راه ظاهر که راه استدلال باشد برای همه عقلا مقدور است.»⁽¹⁾

لاهیجی در باره ترجیح طریقه متصوفه بر طریقه حکما در «گوهر مراد» چنین می نویسد:

«بدان که راه خدای تعالی - راهی است که جز به پای عجز و نیستی اندیشه سلوک آن نتوان نمود. مشت خاک را با خالق پاک چه مناسبت

ماللتراب و ربّ الارباب - مخلوق را با خالق و ممکن را با واجب و حادث را با قدیم و فانی را با باقی هیچ گونه مناسبتی نیست که دست توّسل در آن زده، متوجّه درگاه او توان شد مگر به سلب همه نسبت ها، که چون نسبت ها همه مسلوب گشت و پرده های وهم و خیال از پیش نظر برخاست و یأس یکی حاصل شد، نوید امید کلّی باشد. چه هرگاه گرد نشست و هوا صاف شد، دیدنی دیده شود، وجود ممکنات گردی است بر خاسته و فضای اندیشه هوائی است غبارآلود، تا گرد نشیند، غیر گرد دیده نشود و مقصود محققین از صوفیه از دعوی وحدت

ص: 105

وجود و ادعای فنای مطلق زیاده براین معنی که اشاره به آن شد، نمی تواند باشد. هرچه غیر از این بشنوی زنهار نشنوی و بالجمله راه خدا راهی است به غایت باریک و خود به خود این راه پیدا نتوان نمود و [به] پایمردی عقل این راه سیر نتوان کرد، بلکه به فضل او امیدوار باید بود و او به عنایت خویش این راه را بر بندگان خود گشاده و انبیا را به نمودن این راه فرستاد، ولی چون راه نموده شد به راه نموده، خود باید رفت و با آن که خود می باید رفت تا او نبرد، نمی توان رفت. و بیاید دانست که آدمی را به خدای تعالی دو راه است: یکی راه ظاهر و دیگری راه باطن، لیکن راه باطن راهی است که از او به خدا توان رسید، راه ظاهر راهی است که با وی خدا را توان دانست و از دانستن راه بسیار است تا به رسیدن، و این که اشاره به صعوبت آن شد؛ راه باطن است و در راه ظاهر چندان صعوبت نیست، چه راه ظاهر راه استدلال است و استدلال مقدور هر عاقلی است که از آثار پی به مؤثرات برد، و راه استدلال مقدم است بر راه سلوک؛ چه تا کسی نداند که منزلی هست

طلب راهی که به منزل برد، نتوان کرد و بعثت انبیا برای ارشاد راه ظاهر و استدلال نیست، به این معنی که یافتن راه موقوف به نمودن پیغمبر باشد که اگر چنین بود، دور لازم آمدی، چه تصدیق پیغمبر به این که فرستاده خداست موقوف به شناختن خدا باشد، بلکه کار پیغمبران در هدایت این راه از بابت بیدار کردن خفتگان است، کسی که خفته صحیح البصر را بیدار کند، او لامحاله به بصر خود اشیا را ببیند و آن بیدار کننده در دیدن بیدار شده، زیاده از بیدار کردن دخلی نداشته باشد، و تواند بود

که کسی خود به خود بیدار شود و اشیا را ببیند، چه بیدار شدن - البته - موقوف به بیدار کردن دیگری نیست.

کذلک مردمان در خواب غفلت اند و نسبت غفلت به چشم عقل، چون نسبت خواب است به چشم حس؛ پس کار پیغمبران همین باشد که مردم را از خواب غفلت بیدار کنند، و تواند بود که کسی خود به خود بیدار شود. پس چون مردم از خواب غفلت بیدار شوند اگر عقل از پرده غفلت برآمده را به کار برند، خدا را به یقین توانند شناخت، و اگر بعد از بیدار شدن از خواب غفلت خدای را نشناسند، به سبب آن باشد که عقل به کار نبرده باشند، مثل کسی که از خواب بیدار شود و چشم باز نکند تا اشیا را ببیند.»⁽¹⁾

استاد آشتیانی معتقد است لاهیجی در جلد اول «شوارق الالهام»، به صورت اشاره، قائل به اصالت وجود و در جلد دوم آن قائل به اصالت وجود و وحدت حقیقت آن شده است و قائلان به اصالت ماهیت را از منکران امر بدیهی دانسته است؛⁽²⁾ اما همو در گوهر مراد، در موارد

متعددی، اصالت وجود را رد کرده است.⁽³⁾

ملا عبدالرزاق در جلد اول و دوم «شوارق الالهام»، اشتداد در وجود و حرکت جوهریه را ابطال نموده است؛ استدلال او، عمده در ابطال حرکت در جوهر همان مناقشه شیخ الرئیس - عدم بقای موضوع در

ص: 107

1-1. گزیده گوهر مراد، ص 11.

2-2. شواهد الربوبية، مقدمه، ص 100.

3-1. گوهر مراد، ص 107 و 108.

حرکت اشتدادی - است. (1)

وی در این باره، در کتاب «گوهر مراد» می نویسد:

«حرکت در مقوله جوهر ممکن نیست، چون جوهر، ذاتی جسم است و حرکت در ذاتیات جایز نمی باشد؛ چه تمامیت شی به ذاتیات است. پس اگر ذاتی از ذاتیات شیء او را حاصل نباشد، آن شیء، آن شیء نخواهد بود و چون آن شیء، آن شیء نباشد صادق نیست که آن شیء به سوی ذاتی خود حرکت کرده است و وقوع حرکت در مقولات عرض جایز است و در چهار مقوله آن واقع.» (2) ملاعبدالرزاق منکر عالم مثال است و در نهایت، طریقه استاد خود صدرالمتألهین را بهترین طریقه برای اثبات عالم مثال و برزخ دانسته است. (3)

وفات

ملا عبدالرزاق لاهیجی در سال (1072 ه. ق) در شهر قم دارفانی را وداع گفت.

علی قلی بن قرچغای خان

زندگی نامه

علی قلی بن قرچغای خان

زندگی نامه

علی قلی خان حکیم، محقق و عارف گمنام عصر صفویه است. درباره زندگی وی اطلاع دقیق و کاملی در دست نیست. تذکره نویسان

ص: 108

1-2. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 1، ص 305.

2-3. گوهر مراد، ص 88.

3-4. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 1، ص 305 و گوهر مراد، ص 33.

نیز در باره نام و شخصیت علمی او گاه دچار اشتباه شده اند.⁽¹⁾

تاریخ تولد و وفاتش روشن نیست؛ اما از روی قرائنی که در آثارش وجود دارد می توان تاریخ تقریبی تولد وی را بین سالهای 1020 تا 1025 ه. ق. ذکر کرد. وی در کتاب «احیای حکمت» نوشته است: «تا حال تحریر، که عمرم به شصت و شش سال رسیده است»⁽²⁾ و در جلد دوم آن گفته است: «از زمان قدیم تا عصر ما که هزار و نود و یک از هجرت گذشته است.»⁽³⁾

پدر علی قلی خان، قرچغای خان سپهسالار، مورد علاقه شاه عباس

اول بود و برخلاف پسر، در عصر صفویه نامی بلند آوازه دارد.

ص: 109

-
- 1-1. در معجم المؤلفین، او را به عنوان نحوی، صرفی، مفسّر، ادیب، شاعر، حکیم و کاتب است. معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ج 7، ص 170. آثاری که نویسنده معجم المؤمنین از او نام برده، نشان می دهد که وی علی قلی بن قرچغای خان را با علی قلی بن محمد الخلیجی یکی دانسته است؛ در حالی که شخص اخیر، بنابر نقل «ریاض العلماء»، اصلاً حکیم نبوده است، و تنها تشابه اسمی و تقارن زمانی با علی قلی خان صاحب کتاب «احیای حکمت» داشته است. ریاض العلماء، در کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ج 4، ص 182. و علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعة، بیروت، دارالاضواء، ج 1، ص 308، او را علی قلی بن قرچغای خان الخلیجی خوانده است. چنانچه سید محسن امین در اعیان الشیعه، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ج 8، ص 268، او را علی قلی بن قرچغای خان خلیجی خوانده است.
- 2-2. علی قلی خان بن قرچغای خان خلیجی، احیای حکمت، ج 1، ص 529، تصحیح و تحقیق: فاطمه فنا.
- 3-3. همان، ج 2، ص 168.

به روایت نصرآبادی، علی قلی خان متولی شهر مقدس قم بوده است و پسرش مهدی قلی بیک شاعر عهد صفوی (باتخلص صفا) در همین شهر به تحصیل کمالات پرداخته و شعرهای خوبی می گفته است.⁽¹⁾ مهدی قلی، بانی مدرسه خان در سال (1133 ه. ق) در قم بوده است.⁽²⁾

استادان

استادان

آقابزرگ تهرانی⁽³⁾ و سید محسن امین جبل عاملی⁽⁴⁾، علی قلی خان را از شاگردان آقا حسین خوانساری و شمس الدین گیلانی دانسته اند؛ اما خود علی قلی خان در کتاب «احیای حکمت»⁽⁵⁾ تنها از ملارجبعلی تبریزی با تعبیر «استادما» یاد کرده است. علامه شهید استاد مرتضی مطهری در باره علی قلی خان می فرماید: «وی شاگرد آقا حسین خوانساری و ملاشمسای گیلانی و ملارجبعلی تبریزی بوده است.»⁽⁶⁾

آثار

آثار

حدود سی اثر در فلسفه، عرفان، کلام و حدیث از علی قلی بن

ص: 110

-
- 1-1. تذکره نصرآبادی، ص 31.
 - 2-2. طبقات اعلام الشیعة، بیروت، مؤسسه فقه الشیعة، ج 8، ص 588؛ و گنجینه دانشمندان، ج 1، ص 44.
 - 3-3. الذریعة، ج 1، ص 308 و اعیان الشیعة، ج 8، ص 268.
 - 4-4. همان.
 - 5-5. احیای حکمت، ج 1، ص 70 و ج 2، ص 442.
 - 6-6. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 14، ص 517.

قرچغای خان شناسایی شده که برخی از آنها در گنجینه نسخ خطی

کتابخانه های ایران موجود است. (1) این آثار عبارتند از:

1. «احیای حکمت»: از آثار مهم وی در حکمت و فلسفه اسلامی به شمار می رود.

2. «منطق»؛

3. «خزائن جواهرالقرآن»؛

4. «فرقان الرأیین و تبیان الحکمتین» فی الفرق بین حکمة القدماء مثل أرسطاليس و افلاطون و المتأخرین مثل الفارابی و شیخ الرئیس و المیرالدآماد.

5. «شرح اثولوجیا»؛

6. «الایمان الکامل»؛

7. رساله در معرفت ایمان و نورانیت محمد و علی علیهما السلام، یا «رساله ایمان و کفر»،

8. «التعلیقات فی الحکمة»؛

9. «التعلیقات علی شرح الاشارات»؛

10. «التنحیات»؛

11. «التمهیدات»؛

12. «مرأة المثل» (دراثبات عالم مثل عقلیه و خیالیه مستغنی از ماده و عرض

13. «حدود و قانونات» (این رساله در تعریف مفاهیم فلسفی و

ص: 111

1-1. احیای حکمت، ج 1، ص 41، مقدمه فاطمه فنا.

انفکاک میان مفاهیم متشابه علمی است.)

14. «رساله در باره فرشتگان و ملائکه»؛

15. «آغاز و انجام قدسی»؛

16. «رساله فی العالم»؛

17. «رساله در علم اجمالی و تفصیلی واجب تعالی و عقول و نفوس»؛

18. رساله وحدت و هویت و شیئیّت حقّه و انحصار مصداق و منشأ انتزاع مفهوم هویت و شخصیت صادق اعتباریه ذهنیه در ذات مقدس باری به مسلک انبیا و حکمای الهی و به مسلک عوام صوفیه و سوسفطانی: نگارش این کتاب در ذیحجه 1083ق به پایان رسید.

19. «رساله مرآة الوجود و الماهیه»؛

20. «زبور العارفين»؛

21. «مزامیر العاشقین»؛

22. «رساله سعديه من تهافت الصوفية»؛

23. «الاربعون حديثا»؛

24. «سبغه سماويه»؛

25. «ضیاء العابدین»؛

26. «هدایة الضالین و تقویة المؤمنین»؛

27. «الصلوات»؛

28. «شوقنامه عباس»؛

29. «نزہة الزاهدين و تحفة العابدین». (1)

ص: 112

علی قلی خان شاگرد ملارجبعلی تبریزی و متأثر از او است.

ملارجبعلی تبریزی پیرو فلسفه مشاء است. علی قلی خان خیلی از مسایل فلسفه صدرایی را نپذیرفته است. وی متأثر از عرفان اسلامی و فلسفه های افلاطون و افلوپین است. در اندیشه او نشانه های تأثیر تفکر افلاطونی و افلوپینی و بهره گیری فراوان وی از اثولوجیای منسوب به ارسطو، به صورت قابل ملاحظه ای دیده می شود. چنانچه این جهت در شرح و تعلیقه ای که علی قلی خان بر کتاب «آثولوجیای» نوشته نمایان است. همانطور که دیدگاه وی درباره وجود، رابطه واجب با مخلوقات و معلولاتش و علم خدا هر کدام شاهدهی براین مدعاست. او تحت تأثیر افکار میرداماد و برخی از پیروان وی بود. این تأثیر را می توان در مسئله صدور کثیر از واحد، نحوه تبیین سلسله معلولات، مراتب صدور و حدوث عالم به خوبی مشاهده کرد. شیوه تفکر علی قلی خان که از کتاب «احیای حکمت» او برمی آید، آمیزه ای از فلسفه مشائی، اشراقی و الهیات عرفانی است. وی می کوشد تا از طریق ترکیب فلسفه با آیات و احادیث معصومین علیهم السلام، حکمت را احیا کند.

این دیدگاه وی را در استشهاد و استدلال به آیات و روایات در کنار نقل اقوالی که از قدما و متأخرین حکمای مشائی و افلاطونی - طی مباحثی که در این اثر ارائه کرده است - به وضوح و آشکار می توان یافت.

از تصریح وی مبنی بر این که حکمت اولین و آخرین اقتباس از

الهامات و تمالیم انبیا و اولیای الهی علیهم السلام است، و تعظیم و تکریم او به پیشگاه ارسطو به واسطه آن که نظر وی را ملهم از اندیشه ای می داند که از آسمان بر زمین و زمینیان افاضه گردیده است، و نیز پی جویی مبدأ چنین حکمتی که به هر مس و به تعبیر وی به ادیس نی علیہ السلام منتهی می گردد، و اینها را همه نشانه الهی بودن اندیشه ناب فلسفی و حکمی می داند. (1)

ایشان برای راه بردن به حق تحقیق در حل معضلات فلسفی و تبیین حقایق هستی به طریق دیگری و رای عقل نیز قائل است. یعنی او به شهود و اشراق و الهام برای نیل به حقایق نهفته عالم قائل است که این شهود و الهام را پروردگار به نور حضرت خاتم النبیین صلی الله علیه و آله و سلم و خاتم الوصیین علیه السلام بر نفوس مستعده که جویای حقیقتند، افاضه می کند. (2)

علی قلی خان معتقد به تباین و انفصال بالذات حضرت واجب الوجود در قیاس به ممکنات و قائل به مشترک لفظی و متشبه بودن وجود در اطلاق آن بر واجب و ممکنات است. خدا را فوق وجود دانستن و قول به تعالی و تنزه واجب الوجود از سنخیت داشتن با معلولاتش، این نتیجه به دست می آید که وی در صدد ارائه یا دفاع از نوعی الهیات تنزیهی است که به عقیده ایشان می تواند شایسته ترین، بلکه بایسته ترین موضوع حکمت باشد. این ویژگی را در آرای

ص: 114

1-1. احیای حکمت، ج 1، ص 49.

2-2. همان، ج 1، ص 49.

ملار جبعلی تبریزی می توان یافت و شاگرد او، سرسخت تحت تأثیر استاد خود است؛ البته علی قلی خان در وجود و حرکت جوهری از مخالفان مذهب صدر المتألهین است. (1)

وفات

تاریخ وفات او به صورت صریح ذکر نشده، ولی استاد شهید مرتضی مطهری می فرماید:

«علی قلی خان در سال 1020 ه. ق. متولد شد، و در سال 1097 ه. ق حیات داشته است.» (2)

محمد سعید بن محمد مفید قمی، معروف به قاضی سعید

زندگی نامه

محمد سعید بن محمد مفید قمی، معروف به قاضی سعید

زندگی نامه

قاضی سعید در سال 1043 ه. ق. در قم به دنیا آمد. وی در نوجوانی علم طب را نزد پدر خود آموخت و در جوانی به اصفهان رفت و در درس ملار جبعلی تبریزی و ملا محمد محسن فیض شرکت کرد. او بعد از مدتی، در شهر قم به قضاوت و تدریس پرداخت. (3)

در مقدمه کتاب «کلید بهشت» آمده است: «حکیم کوچک (4) در حدود

ص: 115

1-3. همان، ج 1، ص 50.

2-1. مجموعه آثار، ج 14، ص 517.

3-2. تاریخ فلسفه اسلامی، ص 488. کلید بهشت، مقدمه، ص 8؛ ریحانة الادب، ج 4، ص 412 و 413.

4-3. برادر بزرگ تر قاضی سعید، میرزا محمد حسین، نویسنده تفسیر کبیر به زبان فارسی، از شاگردان ملار جبعلی تبریزی است. وی در خدمت شاه عباس دوم صفوی، در سلک اطبای حاذق بود. قاضی سعید نیز به درجه و مقام برادر خود نائل و طبیب رسمی دربار صفوی گردید و ظاهراً به مناسبت این که در جوانی برفنون طب و حکمت دست یافته و مدتی قبل از 28 سالگی به مقام مذکور رسیده بود. وی را در مقابل برادر بزرگ ترش، حکیم کوچک لقب دادند. کلید بهشت، مقدمه، ص 9.

1068 ه ق که تکیه فیض را می ساختند (یا اندکی بعد) در اصفهان بود، و بر حسب مأموریتی که از طرف شاه عباس دوم پیدا کرد، از وجوهی که حلال و بی شبهه بود، املاک و آبادی های مرغوب را خریداری و بر

تکیه مزبور وقف نمود. حکیم کوچک، به قول مورخین، از طرف شاه عباس دوم مدتی به قضاوت قم مشغول بوده و از آن تاریخ به بعد، به قاضی سعید مشهور شده است. (1)

قاضی سعید در اوائل بلوغ فکری اش، در صدد بحث و فحص در احادیث و اخبار نبود و ظاهراً در حدود سی سالگی، به واسطه خوابی که دیده بود در صدد آن برآمد و با تفکر در اخبار مشکله و به دنبال کردن مسلک استاد خود ملامحسن فیض کاشانی (تطبیق شریعت با فلسفه و تصوف) پرداخت.

قاضی سعید به عربی و فارسی نیز شعر می گفته، و دیوان شعر فارسی او معروف است؛ اما از دیوان او اطلاعی در دست نیست. (2)

از قاضی سعید یک فرزند فاضل متکلم باقی ماند به نام مولی صدرالدین. وی در مدرسه «حضرت معصومه»، اصول کافی درس

ص: 116

1-1. کلید بهشت، مقدمه، ص 9.

2-2. همان، 11.

می داد، و بعدها به منصب پدر (ظاهراً فضا) در آذربایجان منصوب گردید. (1)

استادان

استادان قاضی سعید عبارتند از:

1. شیخ رجبعلی تبریزی؛

2. ملاعبدالرزاق لاهیجی؛

3. ملامحسن فیض کاشانی (2)

شاگردان

شاگردان قاضی سعید عبارتند از:

1. کاظم بن آقاصادق: وی از شاعران و نجای قم بود.

2. آقا مهدی: وی «شرح توحید» استاد را برای مصنف قرائت کرد. (3)

آثار

آثار

1. «شرح توحید صدوق»؛

2. «شرح الاربعین»؛

ص: 117

1-3. همان، 11.

2-1. خوانساری، روضات الجنات، ج 4، ص 10، 11؛ ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، غلامحسین ابراهیمی دینانی، ج 3، ص

337 و کلید بهشت، ص 12.

3-2. کلید بهشت، ص 12.

3. «رسالة حقيقة الصلاة»: وی در این رساله بیان می کند که حقیقت و معنا و روح صلاة عبارت است از توحید ثلاث: توحید ذات، و توحید اسما و صفات، و توحید افعال.

4. «اسرار عبادات»: درباره طهارت، صلاة، زکوة، صوم، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر است.

5. «حاشیه بر اثولوجیا»، که منسوب به ارسطو است. در واقع، این کتاب از آثار افلوپین بوده است.

6. «شرح حدیث الغمامه»؛

7. «الاربعینات لكشف امور القدسیات»، این کتاب مشتمل است بر ده

رساله: رساله روح الصلاة؛ رساله در حقیقت اختلاف قرآآت سبع؛ الفوائد الرضویة، در شرح حدیث مشهور «رأس الجالوت»؛ (1) مرقة الاسرار در ربط حادث به قدیم و حدوث عالم؛ النفحات الالهیه و الخواطر الالهامیه؛ الانوار القدسیة، درباره هیولا و نفس؛ المقصد الانسی، در باره ماهیت و وجود حرکت؛ الحدیقة الوردیة فی السوانح المعراجیة؛ ترجمة رساله استادنا الحکیم الالهی مولانا رجبعلی، و لنسّمها بالبرهان القاطع و النور الساطع؛ الطلائع و البوارق (البوارق الملكوتیة): در باره این که هر حقیقت امکانی را صورتی است و نیکوترین صور، صورت مردمی است.

8. «حاشیه شرح الاشارات»؛

9. «کلید بهشت»، در باره مبدأ و معاد. (2)

ص: 118

1-1. رأس الجالوت، هو اکبر علماء اليهود وقيل قاضيهم، اربعينات، ص 18.

2-2. کلید بهشت، ص 12.

قاضی سعید از ذوق سرشار برخوردار بود و به عرفان و حکمت معنوی علاقه فراوان داشت.

با وجود این، اثرپذیری او از شیخ رجبعلی تبریزی به مراتب بیش تر از «فیض» و «فیاض» است. او در نحوه توجه به روایات اهل بیت علیهم السلام و کیفیت تفسیر و بهره برداری از معانی آنها، به مذاق و مشرب فیض کاشانی نزدیک است. قاضی سعید به شیوه کار و سلیقه صدرالمتألهین شیرازی نیز آشنایی داشته و در نوشتن کتاب «شرح توحید صدوق»، از کتاب «شرح اصول کافی» ملاصدرا الهام گرفته است. او در نوشتن کتاب «شرح اربعین» خود نیز از همین سبک و شیوه استفاده

کرده و از روش و طریقه استادان خویش در عصر صفویه انحراف پیدانکرده است. (1)

قاضی سعید قمی و استادش شیخ رجبعلی تبریزی در فهم روایات، با صدرالمتألهین شیرازی به مخالفت پرداخته، راه و روش دیگری را پیش گرفته اند. قاضی سعید با یک واسطه از شاگردان صدرالمتألهین به شمار می آید؛ ولی از جهت سبک اندیشه و طرز تفکر، با بسیاری از اصول و مبانی او موافق و هماهنگ نیست.

کتاب «شرح توحید صدوق» به گونه ای نوشته شده که با کتاب «شرح اصول کافی» ملاصدرا فرسنگ ها فاصله دارد، زیرا بسیاری از مبانی و اصولی که در «شرح توحید صدوق» اساس اندیشه و تفکر قاضی سعید را

ص: 119

تشکیل می دهد غیر از مبانی و اصولی است که صدر المتألهین در «شرح اصول کافی» از آنها استفاده می کند.

یکی از مبانی عمده و اصول اساسی که قاضی سعید در مورد آن با صدر المتألهین به شدت مخالفت می کند، اصل اشتراک معنوی وجود است. علت این که قاضی سعید و هم مسلکان او با این اصل مخالفت می کنند این است که می گویند. پذیرش اصل اشتراک معنوی وجود، مستلزم این است که لزوم سنخیت و مناسبت بین وجود حق تبارک و تعالی با سایر موجودات نیز پذیرفته شود و این همان چیزی است که در نظر آنان با تنزیه خداوند به هیچ وجه سازگار نیست. (1)

قاضی سعید میان وجود خداوند و سایر موجودات عالم امکان،

هیچ گونه سنخیت و مناسبت قایل نیست و معتقد است خداوند به کلی دیگر است. این نظریه که خداوند به طور کلی دیگر است، از ثمرات و نتایج قول به اشتراک لفظی وجود شناخته می شود. او معتقد است این نظریه به لحاظ مضمون و معنا، از بسیاری از اخبار و روایات به دست می آید.

قاضی سعید در پاسخ این اشکال که آنچه مطلقاً دیگر است، هیچ گونه نشانه و علامت ندارد، قابل شناخت نخواهد بود، در شرح معنای حدیث دهم کتاب «شرح اربعین» خود، می نویسد: معرفت انسان نسبت به حق تبارک و تعالی بر اساس معیار و میزان طاقت و توان آدمی تعیین می شود و این معرفت همان چیزی است که می توان آن را «معرفة

ص: 120

بالمقایسه» نام گذاشت؛ یعنی انسان به مبدأ جهان یقین داشته باشد و به اوامر و نواهی او ملتزم گردد. استدلال به آیات و تفکر در مصنوعات نیز موجب معرفت نیست، بلکه از این طریق تنها می توان بر اثبات یک مبدأ دست یافت، ولی بین اثبات یک مبدأ و معرفت واقعی نسبت به آن، تفاوت و فاصله بسیار است. در شبیه این مورد، قاضی سعید اصطلاح «دیگری» به کار می برد که با آن اصطلاح مناسبت دارد. او کلمه شهادت را نیز «شهادت اقرار» خوانده و معتقد است شهادت دادن به وحدانیت خداوند، جز نوعی اقرار به وحدانیت او چیز دیگری نیست، منظور قاضی سعید از این سخن، این است که کلمه شهادت، «شهادت اقرار» است و شهادت اقرار، شهادت معرفت نیست. او در این جا به برخی روایات تمسک کرده است.⁽¹⁾

قاضی سعید همین بحث را در مورد صفات خدا مطرح می کند و از اصطلاح «صفات اقرار» استفاده کرده و معتقد است چون کنه صفات حق تبارک و تعالی برای کسی معلوم نیست انسان تنها به صفات خداوند اقرار می کند ولی هرگز نمی تواند به گُنه آنها دست یابد.

قاضی سعید با انکار اشتراک معنوی وجود و تکیه کردن روی نظریه اشتراک لفظی در باب هستی، ناچار در موضع طرفداران تنزیه محض قرار می گیرد و با بسیاری از حکما مخالفت می نماید.

او در کتاب «شرح توحید صدوق» می گوید:

ص: 121

«خداوند سبحان همان گونه که در مقام ذات خود با موجودات ممکن مابینت دارد، در مرحله صفات خود نیز با موجودات ممکن مابین است. [استدلال او چنین است].»

اگر خداوند با مخلوقات خود در ذات سنخیت داشت لازمه آن این بود که خدا نیز در زمره مخلوقات قرار گیرد؛ در حالی که خداوند به حکم برهان در زمره مخلوقات نیست.

او این برهان را در مورد صفات نیز جاری داشته، می گوید:

اگر خداوند در صفات خود با صفات مخلوقات سنخیت و اشتراک داشته باشد، به حکم این که اشتراک در عارض مستلزم اشتراک در معروض است، باید در ذات خود نیز با مخلوقات مشترک باشد و این برخلاف مقتضای عقل و برهان است. ⁽¹⁾

قاضی سعید در کتاب «کلید بهشت»، به گونه ای سخن می گوید، که از

قول و گفتار او، تعطیل عقل لازم می آید:

«حضرت واجب الوجود تعالی شأنه داخل در تحت هیچ علمی از علوم نیست و نمی تواند بود، حتی در علم الهی داخل نمی تواند بود؛ چون که موضوع علم الهی چنان که مقرر شده است مفهوم موجود به معنی مشهور است و از تقریر گذشته معلوم شد که واجب الوجود تعالی شأنه از این مفهوم خارج است. بلی، نهایت آن چه در علم الهی ثابت تواند شد، اثبات اوست تعالی شأنه چه در این علم گفته می شود که غیر [از] ممکن در نفس الامر می باید باشد تا این که ممکن الوجود

ص: 122

1-1. شرح توحید صدوق، ج 1، ص 81.

موجود، تواند شد؛ اما زیاده بر این، هیچ چیز معلوم نمی تواند شد؛ چرا که بالاتر از علم الهی، علمی دیگر نیست تا زیاده بر این تحصیل توان کرد. لذا جمیع عقلا و علما، بلکه کافه انبیاء علیهم السلام در باب معرفت واجب الوجود تعالی شأنه اعتراف به عجز و قصور کردند.

اگرچه به حسب ظاهر، یعنی صفات برای او تعالی شأنه اثبات کرده اند، اما در آخر فرموده اند: غایت معرفت او تعالی شأنه منزله داشتن اوست از جمیع صفات و رسوم و حدود و ایضاً تصریح کرده اند که واجب الوجود تعالی شأنه فقط ذاتی که علت جمیع صفات و اوصاف است؛ چنان که از احادیث ائمه هدی علیهم السلام این معنی ظاهر است و حق این است که ایزد تعالی را بیش از این نمی توان شناخت و نجات معرفت همین است هر که این قدر فهمیده [که] است، خوب فهمیده است. رحمت بر انصاف و ادراکش باد». (1)

در این جا، قاضی سعید ذات خداوند را علت صفات دانسته و آن را

مقتضای ظاهر و معنای روایات اهل بیت به شمار آورده است؛ که بارأی صائب اهل معرفت سازگار نیست. در اصالت وجود و اعتباریت ماهیت، قاضی سعید با صدر المتألهین شیرازی مخالفت کرده و قائل به اصالت ماهیت و اعتباریت وجود شده است. (2)

قاضی سعید در «شرح توحید صدوق» و «شرح اربعین»، تلاش می کند میان دین و فلسفه جمع نماید. تسمیه کتابی در باب مبدأ و معاد به اسم

ص: 123

1-1. کلید بهشت، تصحیح سید محمد مشکات، ص 66 و 67.

2-1. همان، ص 54.

«کلید بهشت» دال بر این مطلب است.

از جمله مسائلی که قاضی سعید روی آن تکیه می کند. این است که عقل، به عنوان صادر اول، همه اشیاء است. او برای اثبات این مدعا از طریق لمی، برهان اقامه کرده و معتقد است فهم این مطلب تنها نصیب او گشته است و دیگران از آن بی خبرند.

برهانی که او بر این مسئله اقامه کرده، مبتنی بر دو مقدمه است.

1. خداوند تبارک و تعالی واحد من جمیع الجهات است و هیچ گونه تعدد جهت و حیثیت در ساحت مقدس او راه ندارد.

2. صادر اول و آن چه تالی حق تبارک و تعالی شناخته می شود فقط عقل است.

در نتیجه، اگر از مبدأ الهی امر واحدی صادر شود که با سایر امور تفاوت داشته باشد، ناچار باید در مبدأ الهی یک خصلت و خصوصیتی تحقق داشته باشد که بتواند صدور این امر را بدون امور دیگر توجیه نماید. در غیر این صورت، با ترجیح بدون مرجح رویه رو خواهیم بود که بالضروره باطل است.

اکنون با توجه به این که در مبدأ الهی تبارک و تعالی هیچ گونه تعدد جهت در حیثیت نیست، ناچار باید آن چه از او در دفعه الهیه صادر می شود چیزی باشد که در عین حال، همه اشیاء نیز هست. در این صورت، دیگر بامشکل ترجیح بدون مرجح رویه رو نخواهیم بود؛ زیرا امری که در عین یک چیز بودن همه چیز نیز هست، مستلزم مرجح خاصی در مبدأ نیست و ترجیح بدون مرجح، معنا نخواهد داشت. بعد

ص: 124

از این مقدمات، به این نتیجه می‌رسیم که چون صادر اول طبق نظر حکما، عقل شناخته شده است، ناچار باید بپذیریم که عقل در عین عقل بودن، همه اشیاء دیگر نیز هست. (1)

فلاسفه در استحاله و بطلان تسلسل روی دو شرط اساسی تکیه می‌کنند. ترتب امور و معیت و باهم بودن در وجود. به همین جهت، آنان وجود نفس غیر متناهی را باطل و محال نمی‌دانند؛ زیرا نفوس غیر متناهی بر یکدیگر ترتب ندارند و در جایی که ترتب نباشد، تسلسل باطل نخواهد بود. (2)

قاضی سعید در این جا نظریه ای را ابراز داشته که براساس آن، تسلسل بدون شرط اجتماع در وجود، حتی بدون شرط ترتب، نیز باطل شناخته می‌شود. نظر قاضی سعید با دو مقدمه بیان شده است:

1. آن چه در خارج غیر متناهی باشد به حکم این که غیر متناهی است، چیز دیگری بر آن نمی‌توان افزود؛ زیرا امکان افزایش با غیر متناهی بودن سازگار نیست.

2. گفته می‌شود از خواص ذاتی هرگونه مقدار یا کمیت، این است که همواره می‌توان چیزی بر آن افزود. در این جا بین کمیت متصل مانند مقدار و کمیت منفصل مانند عدد تفاوتی دیده نمی‌شود، زیرا مقدار و عدد هرگز به مرتبه ای نمی‌رسد که نتوان چیزی بر آن افزود.

باتوجه به این دو مقدمه می‌توان گفت: هرگاه مقداری یا عددی بر

ص: 125

1-1. شرح اربعین، ص 101.

2-2. ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، ج 3، ص 350.

فرض محال غیر متناهی باشد، چیز دیگری بر آن نمی توان افزود؛ ولی از سوی دیگر می دانیم که امکان افزودن از خواص ذاتی هر گونه مقدار یا عدد شناخته می شود. به این ترتیب، فرض یک سلسله غیر متناهی در جهان خارج به معنای این است که یک شیء بدون خاصیت ذاتی خود موجود گشته است؛ در حالی که بدون تردید، یک شیء بدون خاصیت ذاتی خود نمی تواند وجود پیدا کند.

سرانجام باید بپذیریم که وجود مقدار غیر متناهی در جهان خارج، اعم از این که متصل باشد یا منفصل، محال خواهد بود. (1)

رای مشهور و متعارف این است که علم نفس به اشیاء خارجی از طریق حصول صور و تسمیه در نفس تحقق می پذیرد. قاضی سعید با این نظریه مخالفت کرده و از چند طریق آن را مورد اشکال و انتقاد قرار داده است.

قاضی سعید نه تنها علم حصولی را مردود می شناسد، بلکه علم حضوری به معنای مصطلح نزد حکما را نیز مردود می داند. او معتقد است علم، وقوع بصر عقل است بر طبایع اشیای خارجی و حاضر بودن اشیا برای انسان به معنای ظاهر بودن آنهاست برای نفس عاقله به نظر

او، حضور اشیا نزد نفس شبیه است به حضور معلول نزد علت. (2)

قاضی سعید این مطالب را از روایات و مضامین اخبار ائمه

ص: 126

-
- 1-1. کلید بهشت، ص 44 و ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، ج 3، ص 350 - 351.
2-1. همان، ص 109، ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، ج 3، ص 353؛ منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 3، ص

اطهار علیهم السلام استفاده کرده است؛ اما نتوانسته کیفیت حضور و ظهور اشیای خارجی را برای نفس روشن نماید.

قاضی سعید منکر اعیان ثابته است. او می گوید: فعل خداوند، ابداع و خلق است و این ابداع و خلق مسبوق به عین ثابت و صورت علمی نیست. (1)

او اطلاق موجود بودن را بر خداوند جایز نمی داند. (2)

قاضی مشرب استاد خود شیخ رجبعلی تبریزی را پذیرفته و با اکثر مسایل بدیع در فلسفه ملاصدرا مخالفت نموده است. (3)

وفات

قاضی سعید در سال 1104 یا 1103 ه.ق. در قم به رحمت ایزدی پیوست.

محمد حسین قمی

محمد حسین قمی

محمد حسین قمی برادر قاضی سعید، از علمای بزرگ عصر خود و از شاگردان ملارجبعلی حکیم تبریزی است.

او تفسیر بزرگی بر قرآن مجید نوشته که حاکی از تبحر وی می باشد.

وی در اواخر قرن یازدهم هجری، دار فانی را وداع گفت. (4)

ص: 127

1-2. برای توضیح بیش تر، ر.ک: شرح توحید صدوق، ص 202، 210 و 216.

2-3. همان، ص 312.

3-4. تعالیک بر آثولوجیا، ص 61.

4-1. ریحانه الادب، ج 4، ص 413؛ اعیان الشیعة، ج 9، ص 251 و تاریخ حکما و عرفای متأخر، منوچهر صدوقی سها، ص 134.

زندگی نامه

صدرالدین قمی

زندگی نامه

سید صدرالدین بن سید محمد باقر بن محمد مهدی رضوی تقوی النسب قمی از علمای قرن دوازدهم هجری و جامع علوم عقلی و نقلی است. وی مرجع تقلید هم بود و مردم به او مراجعه می کردند.

استادان

استادان او عبارتند از:

1. آقا جمال خوانساری؛

2. شیخ جعفر قاضی؛

3. ملا میرزا شیروانی؛ [\(1\)](#)

وی بعد از تحصیل در اصفهان از بزرگان علم، به قم رفت و مشغول تعلیم و تربیت طلاب شد. او در جنگ افغان، به همدان رفت و از آن جا به نجف اشرف مشرف شد و از دانشمندان آن دیار مراتب علمی بالاتری را اخذ کرد. [\(2\)](#)

شاگردان

شاگردان او عبارتند از:

1. بهبهانی، شارح وافیه ملا عبدالله تونی در اصول فقه.

ص: 128

1-2. ریحانة الادب، ج3، ص 430.

2-3. همان، ص 430.

2. شیخ محمد جعفر بن عبدالله بن ابراهیم حویزانی کمره ای اصفهانی، معروف به قاضی (متوفای 1115 ه. ق. ممتازترین شاگرد. آقا حسین خوانساری و از استادان میر سید محمد ابراهیم قزوینی است. (1)

3. ملا میرزا شیروانی، از شاگردان آقا حسین بن جمال الدین خوانساری و استاد میر محمد صالح خاتون آبادی است. (2) سها 112.

وفات

احتمالاً وی در سال 1150 یا 1160 ه. ق. در 65 سالگی به جوار رحمت ایزدی شتافت. (3)

ملاعبدالله زنوزی (متوفای 1257 ه. ق.)

زندگی نامه

ملاعبدالله زنوزی (متوفای 1257 ه. ق.)

زندگی نامه

آخوند ملاعبدالله زنوزی تبریزی، معروف به مدرّس، فرزند باباخان زنوزی، از دانشمندان دوران قاجاریه است.

آخوند ملاعبدالله در روستای «زنوز» از توابع شهرستان تبریز متولد شد. وی بعد از تحصیل مقدمات فارسی و عربی در شهر «خوی»، به تحصیل ادبیات عرب اشتغال ورزید و به علت تخصص در این علم، به ملاعبدالله نحوی معروف شد.

وی برای ادامه تحصیل، به عراق سفر نمود و در درس صاحب

ص: 129

1-1. تاریخ حکما و عرفای متأخر، صدوقی سها، ص 113، ریحانة الادب، ج 4، ص 413.

2-2. همان، ص 112.

3-3. ریحانه الادب، ج 3، ص 430.

ریاض و سید محمد مجاهد راه یافت. او بعد از مدتی، به ایران برگشت و مدتی در قم در درس میرزای قمی (1) شرکت کرد. بعد به اصفهان رفت و از حوزه درس سید محمد باقر حجة الاسلام (در فقه و اصول) استفاده کرد و بعد به حوزه درس حکیم ملاعلی نوری راه پیدا کرد و از شاگردان ممتاز وی قرار گرفت. (2)

علت مهاجرت به تهران

علت مهاجرت به تهران

فحتعلی شاه قاجار بعد از اتمام بنای مدرسه مروی، به پیشنهاد خان مروی، از حکیم ملاعلی نوری دعوت کرد برای تدریس حکمت و فلسفه به تهران بیاید؛ اما آخوند نوری این دعوت را نپذیرفت و شاگرد حکیم خود، ملاعبدالله زنوزی را به عنوان بهترین مدرّس علوم عقلی به تهران فرستاد. آخوند ملاعبدالله زنوزی 20 سال به تدریس حکمت الهی در مدرسه مروی اشتغال داشت. (3)

ص: 130

1- 1. ابوالقاسم بن محمد بن حسن، معروف به میرزای قمی، از فقههای شیعه، در جابلق گیلان، در سال 1152 ه. ق. به دنیا آمد. تحصیلات او در عراق بود. وی علوم اسلامی را نزد آقا باقر بهبهانی و دیگران فراگرفت. سپس در شهر مقدس قم اقامت گزید. او تألیفات زیادی دارد؛ از جمله «قوانین» در اصول، «جامع الشتات» به زبان فارسی در فقه، «غنائم» در فقه استدلالی، «مناهج» در فقه، «معین الخواص» در فقه رسائل دیگری در فقه و اصول و کلام و حکمت. وی دیوان شعری در حدود 5000 بیت، و منظومه ای در علم معانی و بیان نیز دارد. وی در سال 1230 ه. ق. در قم بدورد حیات گفت. الکنی واللقاب و لغت نامه دهخدا. ج 1، ص 142، (مکتبه الصدر، تهران).

2- 2. ملاعبدالله زنوزی، انوار جلیّة، مقدمه سید جلال الدین آشتیانی، ص 1 و 2 و 3.

3- 3. همان.

استادان

استادان وی عبارتند از:

1. سید علی طباطبایی (صاحب ریاض)، در علم اصول فقه؛
2. میرزای قمی، در اصول فقه؛
3. آقاسید محمد، پسر آقا سید علی طباطبائی، در اصول فقه؛
4. حاج سید محمد باقر رشتی، در علم فقه؛
5. ملاعلی نوری، در حکمت و فلسفه؛⁽¹⁾

شاگردان

شاگردان وی عبارتند از:

1. میرزا ابوالقاسم نوری، معروف به کلاتر؛
2. آخوند ملاحسن خوئی؛⁽²⁾
3. آقا علی مدرّس زنوزی، فرزندش.⁽³⁾

آثار

آثار وی عبارتند از:

1. حاشیه بر «اسفار»، «شواهدالربوبية»، «مبدا و معاد»، «اسرار الآيات»

ص: 131

-
- 1-1. انوار جلیّة، ص 2.
 - 2-2. آخوند ملاحسن خوئی از استادان معروف حوزه تهران است که قبل از آقا علی مدرس و جلوه و الهی قمشه ای، از شاگردان برتر ملاعبدالله زنوزی بوده است و مدت ها در مدرسه دارالشفای تهران تدریس می کرد. آخوند خراسانی در نجف، 8 ماه در درس مرحوم آخوند ملاحسن خوئی حاضر شد.
 - 3-3. انوار جلیّة، ص 3.

و «شفاء».

2. «انوار جلیّة»: شرح حدیث «حقیقت»، معروف به حدیث علوی،

از کمیل بن زیاد؛

3. «لمعات الهیة»: در علم الهی (الهیات بالمعنی الاخص)، به روش اسفار. (1)

نظرات فلسفی

نظرات فلسفی

آخوند ملاعبدالله زنوزی در فهم کلمات ملاصدرا [همانند استاد خودش ملاعلی نوری] و احاطه به افکار او، کم نظیر بود. وی در مشرب و روش فلسفی، تابع استاد خود و در نهایت، احیاگر فلسفه ملاصدرا است. (2)

او در حل مشکلات و بیان دقایق آثار و کتب ملاصدرا [«اسفار»، «الشواهد الربوبیه» و «مبدا و معاد» و عقاید ملاصدرا در تفسیر آیات قرآن و شرح او بر روایات «اصول کافی»]. استادی به تمام معنا است. (3)

شیخ محمد حسن قمی

زندگی نامه

شیخ محمد حسن قمی

زندگی نامه

شیخ محمد حسن تعلیمات ابتدایی و مقدمات را در تهران و سایر شهرهای ایران، تا مرحله اجتهاد گذراند و سفری به عتبات عالیات

ص: 132

1-1. همان، ص 4.

2-2. لمعات الهیه، ص 3.

3-3. انوار جلیّة، ص 3.

رفت و در درس حاج شیخ مرتضی شوشتری و علمای دیگر، شرکت کرد و به تحصیلات فقه و اصول خود ادامه داد. شیخ محمد حسن قمی، مشهور به نادى. (1) شاگرد آخوند ملا حسینقلی همدانى (2) بود. شاگرد او

شیخ ابوالقاسم کبیر قمی (3) است.

وفات

وفات

او در سال 1317 ه. ق. دار فانی را وداع گفت و در قبرستان شیخان قم مدفون گردید. (4)

ص: 133

1-4. پسر مرحوم استاد نادى.

2-5. آخوند ملا حسینقلی همدانى، در سال 1239 ه ق متولد شد و برای ادامه تحصیل به تهران عازم شد و از محضر درس آیه الله شیخ عبدالحسین تهرانى بهره برد، و پس از آن به سبزوار رفت و از خرمن درس حکیم متأله حاج ملاهادی سبزواری استفاده کرد و بعد از آن به نجف اشرف مهاجرت کرد و در درس شیخ انصاری شرکت نمود و در اخلاق از محضر سیدعلی شوشتری بهره مند گردید. و بعد از فوت استاد خود (سید علی شوشتری) به تدریس و تربیت طلاب پرداخت. آخوند ملا حسینقلی همدانى در 28 شعبان 1311 ه ق دار فانی را وداع گفت و در شهر کربلا در حجره چهارم باب زینبیه دفن گردیده است. گنجینه دانشمندان، ج 7، ص 372.

3-1. شیخ ابوالقاسم کبیر فرزند شیخ محمد تقی از علما و فقهای معروف عصرش است. و از محضر شیخ محمد حسن نادى و ملا محمد جواد بهره گرفت و در نجف از محضر درس مرحوم آخوند خراسانى و سید محمد کاظم یزدى کسب فیض نمود. شیخ ابوالقاسم کبیر در سال 1353 ه ق در سال قبل از فوت مرحوم آیه الله حائرى در سن هفتاد سالگی وفات نمود و در مسجد بالاسر (حرم حضرت معصومه علیها السلام) نزدیک قبر حاج شیخ عبدالکریم به خاک سپرده شد. گنجینه دانشمندان، ج 1، ص 129.

4-2. تاریخ حکماء و عرفای متأخر، ص 226؛ ناصرالشریعه، محمد حسین، تاریخ قم، ص 258.

زندگی نامه

میرزا سید حسین قمی، معروف به صدرالحفاظ

زندگی نامه

او حکیمی است که در علوم مختلف تبحر داشت. وی فرزند حاج سید اسماعیل، از خادمان بزرگوار آستان مبارک حضرت فاطمه معصومه علیها السلام بوده است.

وی تحصیلات ابتدایی و علوم ادبیات و صرف و نحو را در قم

سپری کرد و بعد از فوت پدرش، جانشین او در دارالحفاظ شد و با دیگر قاریان و حافظان قرآن کریم در تلاوت و حفظ همراه گشت.

وی برای ادامه تحصیل، به تهران رفت و در مدرسه خان مروی، مشغول به تحصیل شد. در علم فقه و اصول از محضر درس میرزا عبدالرحیم نهاوندی استفاده کرد و در حکمت از محضر درس میرزا ابوالحسن جلوه بهره گرفت و همچنین از خرمن علم حکیم عارف ربانی محمدرضا قمشه ای کسب علم نمود. و بعد از فوت دو استاد به عتبات عالیات (سامرا) مهاجرت کرد و از محضر درس حاج میرزا محمدحسن شیرازی استفاده کرد و در همانجا به مدت ده سال تدریس نموده است و بعد از آن به تهران مهاجرت کرد و به تدریس و ترویج دین اسلام پرداخت. (1)

استادان

استادان او عبارتند از:

1. میرزا عبدالرحیم نهاوندی، در فقه و اصول.

ص: 134

1-1. تاریخ قم، ص 260 - 261؛ گنجینه دانشمندان، ج 1، ص 138.

2. میرزا ابوالحسن جلوه، در حکمت و فلسفه؛

3. آقا محمدرضا قمشه ای در عرفان؛

4. حاج میرزا محمدحسن شیرازی. (1)

وی در سال 1334 ه. ق. در تهران رحلت کرد و در قبرستان شیخان قم مدفون است. (2)

شیخ علی بن محمد تقی قمی

زندگی نامه

شیخ علی بن محمد تقی قمی

زندگی نامه

او بیش تر تحصیلات عالی خود را در تهران گذراند.

استادان

استادان او عبارتند از:

1. شیخ محمد حسن آشتیانی، در فقه و اصول؛

2. میرزا ابوالحسن جلوه، در حکمت و فلسفه؛

3. میرزا هاشم رشتی (اشکوری)، در حکمت و فلسفه؛

شاگردان

شاگردان

وی در تهران به تدریس اشتغال داشت و شاگردان زیادی را تربیت کرد. آقامیرزا سید محمد مشکوة الشریعة بیرجندی و شیخ علی

ص: 135

1-2. همان، ص 260 و 261.

2-3. همان، ص 260 و 261.

شیخ علی قمی در سال 1340 ه. ق. در تهران دارفانی را وداع گفت، و در نجف اشرف به خاک سپرده شد. (1)

آقا میرزا علی اکبر مدرس حکمی یزدی (قمی)

زندگی نامه

آقا میرزا علی اکبر مدرس حکمی یزدی (قمی)

زندگی نامه

آقامیرزا علی اکبر در حدود سال 1267 ه. ق. در شهر یزد به دنیا آمد. پدرش حاج میرزا ابوالحسن از بازرگانان اردکانی بود که در شهر یزد زندگی می کرد. حکیم یزدی علوم مقدماتی حوزوی را در یزد فرا گرفت.

در آن زمان، اصفهان مرکز دانش های اسلامی بود. بدین لحاظ، حکیم یزدی برای ادامه تحصیل، به اصفهان رفت.

تأمین هزینه زندگی او در اصفهان به عهده پدرش بود. وی در اصفهان، بیش تر از محضر درس استاد آقامحمدرضا قمشه ای (متوفای 1306 ه. ق.) (2) و جهانگیرخان قشقایی (متوفای 1328 ه. ق.) در فلسفه و عرفان بهره برد.

حکیم یزدی پس از مدتی، راهی تهران شد و در مدرسه «شیخ عبدالحسین تهرانی» اقامت گزید و به تدریس و تربیت شاگردان

ص: 136

1-1. نقباء البشر، ج 4، ص 1358 و تاریخ حکماء و عرفای متأخر، ص 361.

2-1. تاریخ حکماء و عرفای متأخر، ص 299.

پرداخت. و خود از مجلس درس حکمت آقا علی حکیم زنوزی (متوفای 1307 ه. ق.) و آقامیرزا ابوالحسن جلوه (متوفای 1314 ه. ق.) بهره گرفت.

وی در درس ریاضیات آقامیرزا حسین سبزواری نیز حاضر می شد سال ورود او به تهران مشخص نیست، اما استادش آقا محمدرضا قمشه ای مدت ها قبل از او به تهران آمد و در مدرسه صدر به تدریس اشتغال داشت. بنابر نظر برخی، آقا محمدرضا قمشه ای بعد از سال 1294 ه. ق. به تهران آمد.

حکیم یزدی بعد از مدتی، به شهر مقدس قم مهاجرت کرد و تا آخر

عمر شریفش در آن جا مشغول تحقیق و تدریس شد. بنابر نظر برخی، آقامیرزا علی اکبر در پی سختی معیشت در تهران و بی مهری برخی اشخاص نسبت به وی، چندی قبل از جنبش مشروطه، همسری از اهالی شهر قم اختیار کرد و تا پایان عمر در قم ماندگار شد.⁽¹⁾

جامعیت حکیم یزدی

زندگی نامه

جامعیت حکیم یزدی

آقامیرزا علی اکبر بسیاری از علوم اسلامی، را نزد استادان فرهیخته زمان خود فراگرفت و تألیفاتی درباره آنها از خود به یادگار گذاشت.

«شرح و ترجمه کتاب «الدرة الفاخرة» با این که به قلم عمادالدوله است، ولی به واقع و مسلماً [او] شرح و بیانات استاد خود - فیلسوف متأخر حوزه علمیه قم - مرحوم آقای میرزا علی اکبر یزدی معروف به - حکیم یزدی - را تقریر کرده است. وی از بزرگ ترین اساتید فلسفه

ص: 137

1-1. دکتر محقق داماد، سید مصطفی، نخبگان علم و عمل ایران، ص 123.

اسلامی در قرن اخیر حوزه علمیه قم و از مبرزترین مدرّسین در فلسفه صدرالمتألهین در قرن اخیر بوده است. شرح و ترجمه «المشاعر» ملاصدرا که باز به تحریر عمادالدوله است ولی در واقع و حقاً، بیانات و تقریر دروس آقامیرزا علی اکبر حکیم یزدی می باشد و از آن تضلّع و تبحر استاد در مشرب فلسفی ملاصدرا به خوبی استنباط و درک می شود و همچنین از مطالعه شرح - الدرّة الفاخرة - جامعیت استاد در شعب علوم عقلی، یعنی کلام و فلسفه و تصوّف روشن و آشکار می شود.»⁽¹⁾

استادان

استادان او عبارتند از:

1. آقا محمدرضا قمشه ای (متوفای 1306 ه. ق.) در اصفهان؛
2. آقا علی حکیم مدرس زنوزی (متوفای 1307 ه. ق.) در تهران؛
3. آقامیرزا ابوالحسن جلوه (متوفای 1314 ه. ق.) در تهران؛
4. آقامیرزا حسین سبزواری، در تهران؛
5. میرزا جهانگیرخان قشقایی (متوفای 1328 ه. ق.) در اصفهان؛
6. میرزای آشتیانی که شاگرد شیخ انصاری بود در کتاب «الذریعه»⁽²⁾،

ص: 138

1-2. الدرّة الفاخرة فی تحقیق مذاهب الصوفیه و المتکلمین و الحكماء المتقدمین، نورالدین ملا عبدالرحمن جامی به انضمام حواشی مؤلف و شرح عبدالغفور لاری، و حکمت عمادیه (شرح عماد الدولة بدیع الملک بر همین کتاب)، به کوشش نیکولاهیر و علی موسوی بهبهانی، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی - دانشگاه مک گیل کانادا (شعبه تهران) ص 65، 67 و نخبگان علم و عمل ایران، ص 130.

2-1. الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج 13، ص 339.

شاگردان

شاگردان او عبارتند از:

1. امام خمینی قدس سره.
2. آقامیرزا محمدعلی شاه آبادی؛
3. سید ابوالحسن رفیعی قزوینی؛
4. آقامیرزا محمدتقی اشراقی (ارباب)؛
5. آقامیرزا ابوالحسن شعرانی؛
6. آقاسید احمد خوانساری؛
7. آقاسید محمدتقی خوانساری؛
8. آقاسید محمدعلی اراکی شاه زندی؛
9. آقامیر سید علی برقی؛
10. حاج میرزا خلیل کمره ای؛
11. حاج میر سید علی یثربی کاشانی؛
12. آقاسید علی اکبر برقی؛
13. آقای فرید گلپایگانی؛
14. آقای شیخ ابوالقاسم کبیر قمی؛
15. بدیع الملک میرزا عمادالدوله؛

ص: 139

16. آقامیرزا علی ناسوتی حکمی یزدی. وی پس از درگذشت حکیم یزدی، به تدریس متون فلسفی در حوزه علمیه قم پرداخت. اودر تدریس کتاب «هدایة» که ملاصدرا آن را شرح کرد، تبحر بسیار داشت. (1)

آثار

آثار او عبارتند از:

1. «رساله ای در ملل و نحل»؛
 2. «رساله ای در حکمت متعالیه»؛
 3. «رساله بدیعة الهیة فی بیان مفهوم الماهیة والوجود»: در واقع این رساله، اسم و عنوانی نداشت، لذا ناشران اسم یکی از فصل های قبل از دورساله جوابیه حکیم یزدی به سؤالات فلسفی بدیع الملک میرزا را بر آن نام گذاری کردند. و این رساله در واقع پاسخی است که حکیم یزدی به هفت سؤال فلسفی بدیع الملک میرزا، تألیف کرده و می توان آن را جوابیه دوم میرزا حکیم یزدی به آن سؤالات دانست.
- این جوابیه، همراه «رسائل حکمیة» آقامیرزا علی اکبر، به چاپ رسیده است.
4. «رساله معرفة النفس و معرفة الرَّب»: که در «رساله حکمیة» آمده است.
 5. «رساله ای در فن مساحت»، که در پایان «رساله حکمیة» آمده است.
 6. ترجمه و شرح «الدرّة الفاخرة» ملاعبدالرحمان جامی، بدیع الملک عماد الدولة این کتاب را در سال 1307 ه. ق. زیر نظر آقامیرزا علی اکبر

ص: 140

مدرس یزدی ترجمه و شرح کرد و آن را «حکمت عمادیه» نام نهاد.

7. ترجمه و شرح رساله «المشاعره ملاصدرا، که کار مشترک حکیم یزدی و بدیع الملک است.

8. ترجمه و شرح «رساله وجود» ملاعبدالرحمان جامی، که در پایان «رسائل حکمیه» آمده است.

9. حواشی بر کتاب «اسفار»؛

10. حواشی بر «فصوص الحکم» قیصری؛

وی کتاب های دیگری نیز نوشته که هنوز چاپ نشده اند. حکیم یزدی شاعر نیز بوده است. (1)

وفات

وی در سال 1344 ه. ق. (2) در شهر مقدس قم دیده از جهان فروست

و در قبرستان شیخان قم به خاک سپرده شد. (3)

میرزا محمود قمی، متخلص به رضوان (1270 - 1346 ه. ق.)

زندگی نامه

میرزا محمود قمی، متخلص به رضوان (1270 - 1346 ه. ق.)

زندگی نامه

درباره وی اطلاع دقیق و کامل در دست نیست. احتمالاً اسمش ملاعباس بوده و بعد به محمود تغییر نام داده است. محل تولد او روستای «کهنک» قم است و در سال 1270 ه. ق. متولد شد.

ص: 141

1-1. سید مصطفی، محقق داماد، نخبگان علم و عمل ایران، مرکز نشر علوم اسلامی، چاپ اول، ص 123، 124 و مقدمه «رسائل حکمیه»، میرزا علی اکبر یزدی قمی.

2-2. در کتاب «تاریخ قم»، ص 277، تاریخ وفات وی 1354 ه. ق. ذکر شده است.

3-1. همان.

این حکیم وارسته پس از اتمام و تکمیل دوره مقدمات و علوم ادبی در قم، عازم تهران شد و در مدرسه مروی ساکن شد و نزد آقا محمدرضا الهی قمشه ای و آقا میرزا ابوالحسن جلوه مشغول تحصیل حکمت صدرایی و مشائی گردید. وی سال ها در مدرسه مروی تحصیل نموده و پس از مدتی، به تدریس علوم عقلی (فلسفه و حکمت و عرفان) پرداخت. سپس به مدرسه صدر رفت و به تدریس و تربیت شاگردان همت گمارد. (1)

سید جلال الدین آشتیانی درباره او می نویسد:

«آقامیرزا محمود یکی از شاگردان معروف آقا محمدرضا بود که به هوش و کثرت ذکا و حدت فهم شهرت داشت و از مدرسان معروف علوم عقلی بود و برخی او را در استعداد ذاتی، بر آقامیرزا هاشم مقدم می داشتند. آقامیرزا محمود طبع روان داشت و در مدح ائمه اشعاری

عرفانی دارد.» (2)

استادان

استادان او عبارتند از:

1. حکیم محمدرضا الهی قمشه ای؛

2. حکیم میرزا ابوالحسن جلوه (3).

ص: 142

1-2. تاریخ قم، ص 283.

2-1. مقدمه «تمهیدالقواعد»، ابن ترکه، تصحیح و مقدمه: سید جلال الدین آشتیانی، با حواشی آقا محمدرضا قمشه ای و آقامیرزا محمود قمی، ص 8.

3-2. همان، ص 8.

شاگردان او عبارتند از:

1. حاج میرزا ابوالحسن شعرانی؛
2. میرزا سید ابوالحسن رفیعی قزوینی؛
3. میرزا سیدحسین طباطبایی قمی؛
4. آخوند ملاعلی همدانی؛
5. میرزا سید محمد مشکوة الشریعه بیرجندی؛
6. حاج شیخ محمدعلی لواسانی تهرانی؛
7. حاج شیخ محمدعلی جولستانی. (1)

آثار

آثار او عبارتند است از:

1. «شرح بر منظومه» حاج ملاهادی سبزواری؛
2. «شرح بر اسفار اربعه»؛
3. «حواشی بر شرح فصوص الحکم»؛
4. «رساله ای مفصل در «ولایت کلیه»؛
5. تعلیقه و حاشیه بر «تمهید القواعد» علی بن محمد التُّرکه (2).

نسخه ای خطی به خط مرحوم آقامیرزا محمود قمی از کتاب «تمهید القواعد» که بر آن حواشی نوشته است. این کتاب را از روی نسخه استاد

ص: 143

1-3. تاریخ حکماء و عرفای متأخر، ص 305 - 306.

2-1. همان، ص 305 و 306 و تمهیدالقواعد، ص 9.

خود آقا محمدرضا الهی قمشه ای استنساخ نموده و حواشی آقا محمدرضا را هم در نسخه خود آورده است. میرزا محمود قمی بر برخی از موارد و مواضع مشکل کتاب تعلیقه نوشته است. گفتنی است که اصل نسخه جزو کتب خطی کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران است»⁽¹⁾.

وفات

میرزا محمود قمی در سال 1346 ه. ق. (1304 ه. ش) دارفانی را وداع گفت، و در صحن نو حضرت فاطمه معصومه علیها السلام به خاک سپرده شد.⁽²⁾

شیخ مهدی حکمی قمی (1281 - 1360 ه. ق.)

زندگی نامه

شیخ مهدی حکمی قمی (1281 - 1360 ه. ق.)

زندگی نامه

شیخ مهدی بن ملاعلی اکبر قمی، معروف به پایین شهری، در سال 1281 ه. ق. در شهر مقدس قم متولد شد و در خانواده ای متدین و عالم پرور رشد و نمو کرد. دروس مقدماتی و سطح را فرا گرفت و برای

فراگیری علوم عقلی و فلسفی به تهران مهاجرت کرد و از محضر درس میرزا ابوالحسن جلوه استفاده فراوان نمود. وی در سال 1310 ه. ق. به سامرا رفت و در درس میرزا محمدحسن شیرازی و سید محمد فشارکی اصفهانی شرکت کرد.

وی بعد از مدتی، به نجف رفت و در درس میرزا حسین خلیلی

ص: 144

1-2. مقدمه «تمهید القواعد»، ص 8، 9.

2-3. تاریخ قم، ص ، و مقدمه تمهید القواعد، ص 11.

تهرانی و آخوند خراسانی حاضر شد. وی کمک های فراوانی به حاج میرزا حسین نوری در تألیفات او نمود. شیخ مهدی پس از رسیدن به درجه اجتهاد و تبصر در علوم فراوان به ویژه فلسفه، در سال 1322 ه. ق. به قم بازگشت. او عالمی با ورع، زاهد و با تقوا و در تهذیب نفس، کوشا بود. او به علت مطالعه و تدریس در فلسفه و علوم عقلی، به «حکمی» معروف شده است. آیه الله حائری پس از هجرت از اراک به قم، در منزل ایشان سکونت گزید. (1)

استادان

استادان او عبارتند از:

1. میرزا ابوالحسن جلوه، در علوم عقلی و فلسفه؛
2. میرزا محمد حسن شیرازی، در فقه و اصول؛
3. سید محمد فشارکی اصفهانی؛
4. میرزا حسین خلیلی تهرانی؛
5. آخوند ملا محمد کاظم خراسانی؛ (2)

آثار

آثار او عبارتند از:

1. «حاشیه بر کفایة الاصول»؛

ص: 145

1- آثار الحجّة، ج 1، ص 117؛ رجال قم، ص 164، المسلسلات، ج 2، ص 343.
2- همان.

2. «حاشیه بر مطارح الانظار»؛ (1)

استاد صدوقی سها در باره او می نویسد:

«الشیخ مهدی بن علی اکبر القمی الشهیر بیائین شهرى وفى العلوم العقلية و الفلسفة الالهية كان أكثر تتلمذه علی المیرزا ابی الحسن المعروف بجلوه فی طهران... كان متبحراً فی الفلسفة الالهية والعلوم العقلية و من هنا كان يعرف بالحکمی او الحکم» (2)

وفات

وفات

شیخ مهدی حکمی در سال 1360 ه. ق. در محلات دارفانی را وداع گفت و در حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه علیها السلام دفن گردید. (3)

سید حسین بن سید محمود طباطبایی قمی (1282 - 1366 ه. ق)

زندگی نامه

سید حسین بن سید محمود طباطبایی قمی (1282 - 1366 ه. ق)

زندگی نامه

وی در سال 1282 ه. ق. در قم متولد شد و تحصیلات ابتدایی را در شهر مقدس قم گذراند. او در سال 1303 ه. ق. به حج مشرف شد و در بازگشت از حج، به سامرا رفت و در درس مرحوم میرزا محمدحسن

شیرازی شرکت نمود. وی در سال 1306 ه. ق. به تهران آمد و فلسفه و ریاضی را نزد فیلسوف معروف میرزا ابوالحسن جلوه و شیخ علی

ص: 146

1-1. همان.

2-2. «تاریخ حکما و عرفای متأخر»، ص 483.

3-3. سید شهاب الدین مرعشی نجفی، «المسلسلات»، ج 2، ص 343؛ و «آثار الحجة»، ج 1، ص 117.

مدرس نوری و میرزا حسین کرمانشاهی و میرزا هاشم و میرزا علی اکبر یزدی و میرزا محمود قمی و فقه و اصول را از محضر حاج میرزا حسن آشتیانی، و حاج شیخ فضل الله نوری و دیگران فراگرفت. ایشان برای بار دوم، در سال 1311 ه. ق. به نجف اشرف برگشت و در درس میرزا حبیب الله رشتی، ملاعلی نهاوندی، آخوند خراسانی و سید کاظم یزدی شرکت نمود. و در سال 1321 ه. ق. به سامرا رفت و در درس مرحوم میرزا محمدتقی شیرازی حضور یافت.⁽¹⁾

استادان

استادان

1. مرحوم محمد حسن شیرازی؛
 2. میرزا ابوالحسن جلوه و شیخ علی مدرس نوری و میرزا حسن کرمانشاهی و میرزا هاشم و میرزا علی اکبر یزدی و میرزا محمود قمی، (ریاضی و فلسفه)؛
 3. حاج میرزا حسن آشتیانی و حاج شیخ فضل الله نوری، (فقه و اصول)؛
 4. میرزا حبیب الله دشتی و ملاعلی نهاوندی، آخوند خراسانی و سید کاظم یزدی و مرحوم میرزا تقی شیرازی در فقه و اصول.⁽²⁾
- سید حسین طباطبایی قمی در سال 1331 ه. ق. به مشهد مقدس مشرف گشت. او سال ها سمت مرجعیت تقلید و زعامت حوزه علمیه
- ص: 147

1-1. «تاریخ قم و زندگانی حضرت معصومه علیها السلام»، ص 262 - 263؛ «نقباء البشر»، ج 2، ص 653.
2-2. همان.

خراسان را برعهده داشت. آیه الله طباطبایی در سال 1354 ه. ق. به سبب اعتراض به کشف حجاب و مبارزه با دولت، به عتبات عالیات تبعید گردید و در کربلا اقامت کرد و به تدریس خارج فقه و اصول پرداخت.

سید حسین طباطبایی در سال 1365 ه. ق. که آیه الله سید ابوالحسن اصفهانی دارفانی را وداع گفت، مرجعیت عالی یافت.

او در سال 1366 ه. ق. در بیمارستان بغداد ندای حق را لبیک گفت و در نجف مدفون شد. (1)

آقامیرزا محمدعلی شاه آبادی (1292 - 1369 ه. ق.)

زندگی نامه

آقامیرزا محمدعلی شاه آبادی (1292 - 1369 ه. ق.)

زندگی نامه

آیت الله میرزا محمدعلی شاه آبادی، فرزند محمد جواد اصفهانی، در سال 1292 ه. ق. در اصفهان تولد یافت. او ابتدا علوم اسلامی را نزد پدرش که شاگرد صاحب جواهر بود، فراگرفت. سپس در درس برادر بزرگ خود، آقا شیخ احمد مجتهد، معروف به حسین آبادی اصفهانی، حاضر شد. وی بعد از آن، در درس مرحوم میرزا محمد هاشم چهارسوقی - نویسنده کتاب: «مبانی الاصول» - شرکت کرد.

وی پس از آن به تهران رفت و در درس های فقه و اصول میرزا حسن آشتیانی - نویسنده کتاب: «بحر الفوائد» - حضور یافت، و بعد از آن در درس میرزا هاشم گیلانی و میرزا ابوالحسن جلوه در فلسفه و عرفان بهره ها گرفت. سپس به نجف اشرف رفت و در درس

ص: 148

آخوند خراسانی، شیخ الشریعه اصفهانی، میرزا حسین خلیلی و دیگران شرکت کرد. وی پس از آن به سامرا رفت و از خرمین درس میرزا محمدتقی شیرازی خوشه‌ها چید. آن‌گاه به ایران بازگشت و در محله شاه‌آباد تهران (جمهوری فعلی) رحل اقامت گزید و از همین روی به شاه‌آبادی معروف شد. ایشان در مسجد سراج الملک، مسجدی که پدرش در آن اقامه جماعت می‌کرد، به اقامه نماز و بیان معارف اسلام پرداخت.

شاه‌آبادی در سال 1347 ه. ق. به شهر مقدس قم آمد و مشغول تربیت طلاب علوم دینی شد و مدت 7 سال در قم بود و در همین مدت امام خمینی قدس سره، از انفاس قدسیّه اش بهره‌مند شد. او سال 1354 ه. ق. راهی تهران شد و در آن‌جا به تدریس، تألیف، تحقیق و انجام وظائف دینی و تبلیغی مشغول شد.

وی در سال 1369 ه. ق. دارفانی را وداع گفت و در مقبره شیخ ابوالفتح رازی، در زاویه مرقد حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام، در شهر ری به خاک سپرده شد. (1)

شخصیت علمی و عرفانی

شخصیت علمی و عرفانی

آیه الله شاه‌آبادی، عالمی وارسته، عارفی کامل، فیلسوفی اندیشمند و مجاهدی نستوه بود که امام خمینی قدس سره، به مناسبت شهادت

ص: 149

1-1. رضا مختاری، «سیمای فرزندگان»، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم، چاپ چهارم، ص 83؛ آثارالحجة، ج 1، ص 217.

فرزند او، چنین فرمود: «...این شهید عزیز [شیخ مهدی شاه آبادی]

فرزند برومند شیخ بزرگوار ما بود که حقاً، حق حیات روحانی به این جانب داشت که با دست و زبان از عهده شکرش برنمی آیم» (1).

امام خمینی قدس سره، هنگامی که از استاد خودش مرحوم شاه آبادی نام می برد، معمولاً از تعبیر «عارف کامل روحی فدا» استفاده می کرد؛ از جمله در کتاب «معراج السالکین و صلوة العارفين» می نویسد:

«شیخ عارف کامل، شاه آبادی (روحی فدا) می فرمود:

باید انسان در وقت ذکر مثل کسی باشد که کلام دهن طفل می گذارد و تلقین او می کند برای این که او را به زبان بیاورد، همین طور انسان باید ذکر را تلقین قلب کند و مادامی که انسان بازبان ذکر می گوید و مشغول تعلیم قلب است ظاهر به باطن مدد می کند. همین که زبان طفل قلب باز شد از باطن به ظاهر مدد می رسد چنانچه تلقین طفل نیز چنین است. مادامی که انسان، کلام دهن او می گذارد و او را مدد می کند همین که او آن کلام را به زبان اجرا کرد نشاطی در انسان تولید می شود که خستگی سابق را برطرف می کند. پس در اوّل از معلم به او مدد می شود و در آخر از او به معلم کمک و مدد می شود. و اگر انسان مدتی مواظبت کند در نماز و اذکار و ادعیه به این ترتیب، البته نفس عادی می شود و اعمال عبادی هم مثل اعمال عادی می شود که در حضور قلب در آنها

ص: 150

محتاج به رویه [نیست] بلکه مثل امور طبیعییه عادیه می شود». (1)

استاد شهید مرتضی مطهری، در باره مرحوم شاه آبادی می فرماید: «آقای آقامیرزا محمدعلی شاه آبادی تهرانی، اصفهانی الاصل، جامع المعقول والمنقول بود. در فلسفه و عرفان شاگرد میرزای جلوه و میرزای اشکوری بوده است. در منقول شاگرد حاج میرزا حسن آشتیانی در تهران و آخوند خراسانی و میرزا محمدتقی شیرازی در نجف و سامره بوده است. در تهران به مقام مرجعیت و فتوا رسید. در سالهای اقامت مرحوم حاج شیخ عبدالکریم حائری در قم، سالها به قم مهاجرت کرد و فضلا از محضرش کمال بهره را می بردند. در عرفان امتیاز بی رقیبی داشت. استاد امام خمینی در عرفان بوده است.» (2)

استادان

استادان او عبارتند از:

1. پدرش شیخ محمد جواد اصفهانی؛
2. برادرش آقا شیخ احمد مجتهد، معروف به حسین آبادی؛
3. میرزا محمد چهار سوقی؛
4. میرزا حسن آشتیانی؛
5. میرزا هاشم گیلانی؛

ص: 151

-
- 1-2. سیمای فرزندگان، ص 85. و معراج السالکین و صلوة العارفين (ضمیمه یادنامه استاد مطهری، کتاب اول) ص 49.
 - 2-1. مجموعه آثار، ج 14، ص 536.

6. میرزا ابوالحسن جلوه؛

7. آخوند خراسانی؛

8. شیخ الشریعه اصفهانی؛

9. میرزا حسین خلیلی؛

10. محمد تقی شیرازی؛(1)

شاگردان

شاگردان او عبارتند از:

1. امام خمینی؛

2. شیخ جعفر زاهدی؛

3. شیخ علی دبیری زرنندی ساوی؛

4. سید حسین ابوترابی گیلانی؛

5. دکتر محمد صادقی تهرانی؛

6. حاج شیخ علی محمد بن محمد جولستانی تویسرکانی تهرانی؛

7. محمد تقی دانش پژوه آملی؛

8. سید معین الدین بن محمد بن علی اکبر فال اسیری شیرازی؛

9. آقای میرزا عبدالکریم روشن؛

10. مرحوم شیخ حسن قهرمانی.

وفات

شاه آبادی در سال 1369 ه. ق. در تهران، ندای حق را لبیک گفت و

ص: 152

1-1. آثار الحجّة، ج 1، ص 217؛ و سیمای فرزندگان، ص 84؛ و نقباء البشر، ج 4، ص 1370.

در شهر ری، در زاویه مرقد حضرت عبدالعظیم حسنی، در مقبره شیخ ابوالفتوح رازی به خاک سپرده شد. (1)

میرزا مهدی آشتیانی (1306 - 1372 ه . ق)

زندگی نامه

میرزا مهدی آشتیانی (1306 - 1372 ه . ق)

زندگی نامه

میرزا مهدی آشتیانی در سال 1306 ه. ق. در تهران متولد شد و تحصیلات ابتدایی و سطح حوزه را نزد پدرش، آقامیرزا جعفر - مشهور به آقامیرزا کوچک - فراگرفت.

وی سال ها در درس آقا شیخ مسیح طالقانی، آخوند ملا عبدالرسول، آقا سید عبدالکریم، میر نجم الدوله (غفار خان)، شیخ عبدالحسین سیبویه، و میرزا جهانبخش منجم، میرزا ابوالحسن جلوه، میرزا حسن کرمانشاهی و میرزا هاشم گیلانی شرکت کرد. وی در طب قدیم و طب زمان خودش، آگاهی کامل داشت.

میرزا مهدی آشتیانی در سال 1327 ه . ق. به عتبات عالیات مشرف شد و مدتی در درس مرحوم آخوند خراسانی شرکت کرد و به علت مریضی به ایران بازگشت. وی بعد از معالجه، در سال 1329 ه . ق. به عتبات عالیات برگشت و در درس آیه الله یزدی طباطبایی شرکت و از ایشان اجازه اجتهاد گرفت و به ایران آمد. وی بعد از مدتی، برای مرتبه سوم، به عتبات عالیات عازم شد و در درس فیروز آبادی، آیه الله نائینی، آیه الله آقاضیاء عراقی و آیه الله اصفهانی شرکت کرد و از آنان اجازه اجتهاد دریافت کرد. او یک

ص: 153

سال در نجف به تدریس علوم عقلی و نقلی پرداخت.

وی سپس به تهران برگشت. او برای معالجه و تحقیق به ویژه در باره کتاب «قانون» ابن سینا، مسافرت هایی به بخارا، مصر، و فرانسه، ایتالیا، هند و بلژیک نمود. (1)

شهید بزرگوار استاد علامه مرتضی مطهری می فرماید:

«آقامیرزاهدی آشتیانی، از اساتید مسلم و متبخر قرن ما بود. پدرش میرزا جعفر ملقب به میرزا کوچک از شاگردان آقا محمدرضا حکیم قمشه ای بود و مادرش دختر حاج میرزا حسن آشتیانی مجتهد معروف تهران بود.

مرحوم آقامیرزا مهدی از تلامذ میرزا حسن کرمانشاهی و میرزا هاشم اشکوری بوده است. سالها در تهران مدرّس فلسفه و عرفان بود و عنوان مدرّس رسمی مدرسه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری فعلی) قدیم را که برحسب وقف نامه باید ماهر در عقلیات و ناظر در شریعات باشد - داشت. در حدود سالهای 1365 - 1366 ه. ق. به استدعای فضلا و طلاب حوزه علمیه قم چندی به قم مهاجرت کرد و به تدریس و افاضه پرداخت». (2)

میرزاهدی آشتیانی یک سال در قم حضور داشت و به تدریس «اسفار اربعه» مشغول بود. (3)

ص: 154

1-1. آثار الحجّة، ج 1، ص 230.

1-2. مجموعه آثار، ج 14، ص 539.

2-3. رازی محمد، آثار الحجّة، ج 1، ص 230.

استادان

استادان او عبارتند از:

1. پدرش آقامیرزا جعفر آشتیانی؛
2. آقاشیخ مسیح طالقانی؛
3. آخوند ملاعبدالرسول؛
4. آقاسید عبدالکریم؛
5. نجم الدوله (میرزاغفارخان)؛
6. میرزا جهان بخش منجم؛
7. آقاشیخ محمد حسین ریاضی؛
8. میرزا ابوالحسن جلوه، در حکمت و فلسفه؛
9. آقامیرزا حسن کرمانشاهی؛
10. آقا میرزا هاشم گیلانی؛
11. آخوند خراسانی؛
12. آیه الله یزدی طباطبایی؛
13. آیه الله فیروز آبادی؛
14. آیه الله نائینی؛
15. آیه الله آقاضیاء عراقی؛
16. آیه الله اصفهانی؛ [\(1\)](#)

شاگردان

شاگردان او عبارتند از:

1. شیخ ابراهیم صاحب زمانی؛
2. میرزا ابوالحسن خان فروغی؛
3. میرزا ابوطالب تجلیل تبریزی؛
4. میرزا سید ابوطالب موسوی زنجانی؛
5. سید ابوالفضل کمالی سبزواری؛
6. دکتر ابوالقاسم گرجی؛
7. دکتر احمد عماد اصفهانی؛
8. میرزا احمد بن محسن خوشنویس (عماد الفقراء اردبیلی)؛
9. دکتر احمد مهدوی دامغانی؛
10. سید اسماعیل شفیعی؛
11. حاج اعتماد درشتی؛
12. بدیع الزمان فروزانفر محمد حسن بشروی؛
13. شیخ جعفر خندق آبادی کاشانی؛
14. شیخ جعفر زاهدی؛
15. دکتر سید جعفر شهیدی؛
16. سید جلال الدین آشتیانی؛
17. سید جلال درّی؛
18. حاج سید جواد مدنی کرمانی؛
19. آقای جواد مصلح شیرازی؛
20. آقا حسن خندق آبادی؛
21. سید حسین ابوترابی گیلانی؛

22. میرزا حسین نوری همدانی؛

23. شیخ حسین و صید خراسانی؛

24. حاج شیخ علی محمد بن محمد جولستانی تویسرکانی؛ (1)

آثار

آثار او عبارتند از:

1. «اساس التوحید»؛
2. «ترجمه اسفار»؛
3. «ترجمه اشارات»؛
4. «تعلیقات اسفار»؛
5. «تعلیقات اشارات»؛
6. «تعلیقات شفاء»؛
7. «تعلیقات غرر الفرائد» (شرح منظومه)
8. «تعلیقات فصوص الحکم» محمی الدین»؛
9. «تعلیقات لآلی منتطحه» (شرح منظومه منطوق)؛
10. «رساله در اثبات معاد جسمانی»؛
11. «تعلیقات مصباح الانس قاضی فناری»؛
12. «رساله در جبر و تقویض»؛
13. «رساله در حقیقت کتاب و میزان به مذاق عرفا»؛
14. «رساله در شق القمر»؛

15. «رساله در معاد جسمانی»؛

16. «رساله در وحدت وجود»؛

17. «شرح تحفة الحکیم کمپانی»؛

18. «شرح حدیث عمران صابی»؛

19. «شرح مشکلات دیوان حافظ»⁽¹⁾

وفات

میرزامهدی آشتیانی در سال 1372 ه. ق. (1332 ه. ش) ندای حق را لیبیک گفت و در قم دفن شد.⁽²⁾

حاج سید محمد فاطمی قمی (1294 -)

زندگی نامه

حاج سید محمد فاطمی قمی (1294 -)

زندگی نامه

حاج سید محمد فاطمی حدود سال 1294 ه. ق. در قم متولد شد. وی در 6 سالگی به مکتب رفت و مقدمات را تا شرح لمعه، در شهر مقدس قم گذراند. پدرش در سال 1302 ه. ق. درگذشت. وی در سال 1309 ه. ق. به همراه صدرالعلمای قمی به تهران مسافرت کرد و در سال 1311 ه. ق. مجدداً برای تکمیل تحصیلات به تهران رفت و در مدرسه منیریه اقامت گزید. وی در سال 1316 ه. ق. به امر میرزای آشتیانی، به مدرسه مروی منتقل شد. او فقه و اصول را نزد میرزا

ص: 158

-
- 1-1. تاریخ حکماء و عرفای متأخر، ص 381؛ ریحانة الادب، ج 5 و 6، ص 272.
 - 2-2. همان، ص 394. و ریحانة الأدب، ج 5 و 6، ص 272 و 273. و آثار الحجة، ج 1، ص 230.

محمدتقی قمی (برادر بزرگش) حاج میرزا حسن آشتیانی، سید عبدالکریم مدرس، شیخ محمد صادق و شیخ حسن ناظر، و کلام و حکمت را نزد آقای شیخ علی نوری، میرزا هاشم اشکوری و میرزا حسن کرمانشاهی؛ و ریاضیات و هیأت قدیم را نزد میرزا ابراهیم زنجانی آموخت؛ و از سال 1319 ه. ق. به تدریس مشغول شد.

وی در ابتدای مشروطیت، به مشروطه خواهان پیوست و با عقیده و ایمان راسخ در راه پیشرفت آزادی و مشروطیت، سعی فراوان نمود و با وجود خطرات و دشواری ها از این راه روی برنگرداند.

سید محمد فاطمی در محاکم و مسایل حقوقی و قضائی و تدوین و تنظیم قانون مدنی ایران نقش فعال داشت. (1) وی در سال های 1302

-

1306 ه. ش. استاد دانشکده حقوق و علوم سیاسی بود. وی در دانشکده معقول و منقول (الهیات، حقوق) نیز تدریس می کرد. (2)

استادان

استادان او عبارتند از:

1. آقا میرزا ابراهیم بن ابوالفتح ریاضی زنجانی؛

2. آقامیرزا هاشم اشکوری؛

3. آقامیرزا محمد حسن کرمانشاهی؛

ص: 159

1-1. از یادگارهای بسیار سودمند مرحوم فاطمی، تأسیس بیمارستان 60 تخته‌خوابی در شهر قم است.

2-1. بدیع الزمان فروزانفر، مجموعه مقالات و اشعار، ص 238. (با مقدمه دکتر زرین کوب)

4. میرزا محمدتقی قمی؛

5. میرزا حسن آشتیانی؛

6. سید عبدالکریم مدرّس؛

7. شیخ محمد صادق؛

8. شیخ حسن ناظر؛(1)

شاگردان

شماری از شاگردان او عبارتند از:

1. آقامیرزا ابوالحسن شعرانی؛

2. حاج شیخ علی محمدبن محمد جولستانی تویسرکانی؛

3. محمدتقی دانش پژوه آملی.(2)

آثار

از آثار او «تحفة الادیب» در نظم است و از اشعار اوست:

حاصل مدرسه جز حسرت و نادانی نیست***جمع این قوم جز اسباب پریشانی نیست

هرچه جز عشق دوامی و ثباتی نکند***خاک ره عشقیم که او فانی نیست

جای خدای رفت ایدوست که در کون و مکان***هرچه دیدیم و شنیدیم ترا ثانی نیست

ص: 160

1-2. همان، ص 238 و 239.

2-3. همان، ص 238 و 239.

وصل جانان طلبی بایدت از جان گذری***زانکه دیدار رخ دوست باسانی نیست

زاهد از عشقم اگر منع کند معذورست***حیوان را خبر از عالم انسانی نیست. (1)

سید ابوالحسن رفیعی قزوینی (1310 - 1395 ه. ق.)

زندگی نامه

سید ابوالحسن رفیعی قزوینی (1310 - 1395 ه. ق.)

زندگی نامه

سید ابوالحسن رفیعی قزوینی، فرزند سید ابراهیم، در سال 1310 ه. ق. در شهر قزوین تولد یافت. وی تحصیلات ابتدایی را در قزوین سپری کرد و دروس سطح حوزه را نزد استاد حاج ملاعلی طارمی، و آیه الله ملاعلی اکبر تاکستانی فراگرفت. او در سال 1333 ه. ق. به تهران رفت و در درس فقه و اصول آیه الله حاج شیخ عبدالنبی نوری، حاج میرزا مسیح طالقانی، آیه الله سید محمد تنکابنی و آیه الله شیخ محمدرضا نوری شرکت کرد.

آیه الله رفیعی فلسفه و حکمت را نزد میرزا حسن کرمانشاهی، حاج فاضل تهرانی شمیرانی و میرزا محمود قمی و ریاضیات را نزد میرزا ابراهیم زنجانی فراگرفت.

وی در سال 1338 ه. ق. به قزوین برگشت و یک سال در زادگاهش توقف کرد و مجدداً به تهران رفت و در مدرسه عبدالله خان به تدریس کتب فقهی، مثل «شرح لمعه» و اصولی مثل «قوانین الاصول» و فلسفی

ص: 161

1-1. بدیع الزمان فروزانفر، مجموعه مقالات و اشعار، با مقدمه زرین کوب، ص 238.

مثل «شرح منظومه» و «اشارات و تنبیهات» پرداخت.

در پی تشکیل حوزه علمیه قم در سال 1340 ه. ق. آیه الله رفیعی قزوینی به قم مهاجرت نمود و در درس حاج شیخ عبدالکریم حایری یزدی شرکت کرد. وی در حوزه علمیه قم به تدریس «رسائل»، «مکاسب»، «کفایه»، «اسفار» و «شرح منظومه» مشغول شد. بعد به زادگاه خویش برگشت و تا سال 1380 ه. ق. حدود 30 سال، به تدریس متون فقهی و اصولی و فلسفی و خارج فقه و اصول و به اقامه نماز جماعت در مسجد سلطان قزوین، ارشاد و حل مشکلات مردم پرداخت.

ایشان از سال 1380 ه. ق. به تهران رفت و جنب «مسجد جامع»، در منزلی کوچک و محقر و بسیار قدیمی، به درس و نماز جماعت پرداخت. (1)

استادان

استادان او عبارتند از:

1. میرزا حسن کرمانشاهی؛
2. ملا محمد بن معصوم علی هیدجی زنجانی؛
3. میرزا ابراهیم زنجانی؛
4. حاج احمد سیاح؛
5. آیه الله حاج شیخ ابوالقاسم کبیر قمی؛

ص: 162

1-1. آیه الله رفیعی قزوینی سید ابوالحسن، مقدمه مجموعه رسائل و مقالات فلسفی، ص 3.

6. حاج شیخ محمدرضا مسجد شاهی؛

7. آقامیرزا هاشم اشکوری؛

8. حاج ملاعلی طارمی؛

9. ملاعلی اکبر تاکستانی؛

10. حاج شیخ عبدالنبی نوری؛

11. حاج میرزا مسیح طالقانی؛

12. سید محمد تنکابنی؛

13. شیخ محمدرضا نوری

14. حاج فاضل تهرانی؛

15. میرزا محمود قمی؛

16. آیه الله حایری یزدی؛(1)

شاگردان

شاگردان او عبارتند از:

1. میرزا محمدبن میرزا ابوالفضل بن میرزا قاسم کلانتری تهرانی، مشهور به ثقفی؛

2. سید جلال الدین آشتیانی؛

3. آیه الله حسن حسن زاده آملی؛

4. دکتر غلام حسین ابراهیمی دینانی؛

5. شیخ جعفر زاهدی؛

ص: 163

6. سید رضی شیرازی؛
7. شیخ محمدرضا ربانی تربتی؛
8. محمد امین.
9. دکتر غلام حسین رضائزاد.
10. میرزا ابوالقاسم خرمشاهی. (1)

آثار

آیه الله رفیعی قزوینی آثار زیادی تألیف نمود؛ از جمله:

1. «شرح دعای سحر»؛
2. «رساله معراج»؛
3. «رساله رفعت»؛
4. مقاله درباره «اسفار اربعه»؛
5. مقاله در بیان قوه و مولده؛
6. مقاله در مورد تخلیه و تجلیه و تحلیه؛
7. مقاله در حرکت جوهریه؛
8. مقاله در اتحاد عاقل و معقول؛
9. «رساله وحدت وجود»؛
10. «رساله در حقیقت عقل»؛
11. «رساله در حدوث دهری»؛
12. «رساله در اراده و مشیت»؛

13. حاشیه بر «اسفار»،

14. حاشیه بر «حکمة الاشراق»؛

15. حاشیه بر «شفاء»؛

16. حاشیه بر «اشارات و تنبیهات»؛

17. حاشیه بر «شرح اسماء» حاج ملاهادی سبزواری؛

18. حاشیه بر «اسرارالحکم»؛

19. حاشیه بر «مفتاح الغیب»؛

20. حاشیه بر «قبسات». (1)

وفات

آیة الله رفیعی قزوینی در سال 1395 ه. ق. در 85 سالگی، در تهران ندای حق را لبیک گفت و در شهر مقدس قم، در بارگاه حضرت فاطمه معصومه علیها السلام، کنار قبر آیة الله حاج شیخ عبدالکریم حایری دفن شد. (2)

علامه سید محمد حسین طباطبایی قدس سره، (1281 - 1360 ه. ق.)

زندگی نامه

علامه سید محمد حسین طباطبایی قدس سره، (1281 - 1360 ه. ق.)

زندگی نامه

علامه طباطبایی، در شرح حال خویش می نویسد:

نویسنده، محمد حسین طباطبایی، به سال هزار و دویست و هشتاد

ص: 165

1-1. همان، ص 61.

2-2. سید ابوالحسن رفیعی قزوینی، مقدمه مجموعه رسائل و مقالات فلسفی، تصحیح و مقدمه: غلامحسین رضائزاد، ص 3، گنجینه دانشمندان، ج، ص 466 - 467.

ویک (1281 شمسی) در تبریز در میان یک خانواده عالم به وجود

آمده ام. در سن پنج سالگی مادر، و در سن نه سالگی پدر را از دست دادم. و به مناسبت این که کم و بیش مایه معاش داشتیم، سرپرست ما (وصی پدر) وضع زندگی ما (من و برادر کوچکتر از خودم را که داشتم) به هم نزد و تحت مراقبت و پرستاری یک نفر خادم و یک نفر خادمه قرار گرفتیم. کمی پس از درگذشت پدر به مکتب و پس از چندی به مدرسه فرستاده شدیم. و بالاخره به دست معلم خصوصی که به خانه می آمد، سپرده گشتیم و به این ترتیب تقریباً مدت شش سال مشغول فراگرفتن فارسی و تعلیمات ابتدایی بودیم.

از آن روزها تحصیلات ابتدایی برنامه معینی نداشت. همین قدر به یاد دارم که در فاصله میان (1290 - 1296 شمسی) که مشغول بودم. قرآن کریم را که معمولاً پیش از هر چیز دیگر خوانده می شد، و کتاب گلستان و بوستان سعدی، و نصاب، و اخلاق مصور انوار سهیلی، و تاریخ معجم و منشآت امیر نظام، و ارشادالحساب را خواندم.

سال 1297 شمسی وارد رشته های علوم دینی و عربیه شدم و تا سال 1304 به قرائت متون سرگرم بودم.

در ظرف همین هفت سال در علم صرف؛ کتاب أمثله، صرف میر، تصریف، و در نحو؛ کتاب عوامل، انموذج، صمدیه، سیوطی، جامی، و مغنی؛ و در بیان؛ کتاب مطول؛ و در فقه؛ کتاب شرح لمعه، و مکاسب؛ و در اصول؛ کتاب معالم، قوانین، رسائل، و کفایه؛ و در منطق؛ [کتاب منطق] کبری، و حاشیه [ملاعبدالله]، و شرح شمسیه؛ و در فلسفه؛ کتاب

ص: 166

شرح اشارات؛ و در کلام: کتاب کشف المراد را خواندم. و به همین ترتیب دروس متن (در غیر فلسفه و عرفان) خاتمه یافت.

سال 1304 شمسی برای تکمیل تحصیلات خودم عازم حوزه نجف گردیدم و به مجلس درس مرحوم آیه الله آقای شیخ محمد حسین اصفهانی حاضر شده یک دوره خارج اصول، که تقریباً شش سال طول کشید، و چهار سال نیز خارج فقه - معظم له - را درک نمودم؛ و هم چنین هشت سال در خارج فقه مرحوم آیه الله نائینی و یک دوره خارج اصول - معظم له - حضور یافتم و کمی نیز به خارج فقه آیه الله آقای سیدابوالحسن اصفهانی رفتم. کلیات علم رجال را نیز پیش مرحوم آیه الله حجت کوه کمری رفتم.

در فلسفه نیز به درس حکیم و فیلسوف معروف وقت، مرحوم آقای سید حسین بادکوبی موفق شدم. در ظرف شش سال که پیش - معظم له - تلمّذ می کردم، منظومه سبزواری، اسفار، و مشاعر ملاصدرا؛ و دوره شفای بوعلی؛ و کتاب آئولوجیا، و تمهید ابن ترکه؛ و اخلاق ابن مسکویه را خواندم.

مرحوم بادکوبی از فرط عنایتی که به تعلیم و تربیت نویسنده، داشت، برای این که مرا به طرز تفکر برهانی آشنا ساخته و به ذوق فلسفی تقویت بخشد، امر فرمود که به تعلیم ریاضیات پردازم. در امثال امر - معظم له - به درس مرحوم آقا سید ابوالقاسم خوانساری که ریاضی دان زبردستی بود. حاضر شدم و یک دوره حساب استدلالی و یک دوره هندسه مسطحه و فضایی و جبر استدلالی از - معظم له - فرا گرفتم.

ص: 167

سال 1314 شمسی در اثر اختلال وضع معاش، ناگزیر به مراجعت شده، به زادگاه اصلی خود (تبریز) برگشتم و ده سال و خرده ای در آن سامان به سربردم که حَقاً باید این دوره را در زندگی خود دوره خسارت

روحی بشمارم، زیرا در اثر گرفتاری ضروری به معاشرت عمومی وسیله تأمین معاش - که از مجرای فلاحیت بود - از تدریس و تفکر علمی، جز مقداری بسیار ناچیز - بازمانده بودم و پیوسته با یک شکنجه درونی به سر می بردم.

در سال 1325 (شمسی) از سر و سامان خود چشم پوشیده، زادگاه اصلی را ترک گفتم و متوجه حوزه قم گردیده، بساط زندگی را در این شهر گستردم و دوباره اشتغالات علمی را از سر گرفتم و تاکنون که اوایل سال 1341 (شمسی) می باشد روزگار خود را در این سامان می گذرانم.

البته هرکسی حسب حال خود در زندگی خود، خوشی و تلخی و زشت و زیبایایی دیده و خاطره هایی دارد. من نیز به نوبه خود و خاصه از این نظر که بیش تر دوره زندگانی خود را با یتیمی یا غربت یا مفارقت دوستان یا انقطاع وسایل و تهیدستی و گرفتاری های دیگر گذرانیده ام، ولی پیوسته حس می کردم که دست ناپیدایی مرا از هر پرتگاه خطرناک نجات می دهد و جاذبه مرموزی از میان هزارها مانع بیرون کشیده به سوی مقصد هدایت می کند.

من اگر خارم وگر گل چمن آرایی هست که از آن دست که می پروردم می رویم

در اوایل تحصیل که به «صرف و نحو» اشتغال داشتم علاقه زیادی

به ادامه تحصیل نداشتیم و از این رو هرچه می خواندم نمی فهمیدم و چهار سال به همین نحو گذرانیدم. پس از آن یکباره عنایت خدایی دامن گیرم شده، عوض کرد و در خود یک نوع شیفتگی و بیتابی نسبت به تحصیل کمال، حس نمودم. به طوری که از همان روز تا پایان ایام

تحصیل که تقریباً هفده سال طول کشیده هرگز نسبت به تعلیم و تفکر، درک خستگی و دلسردی نکردم و بساط معاشرت غیر اهل علم را به کلی برچیدم. در خورد و خواب و لوازم دیگر زندگی به حد اقل ضروری قناعت نموده، باقی را به مطالعه می گذرانیدم. و همیشه درس فردا را، شب پیش مطالعه می کردم و اگر اشکالی پیش می آمد با هر خودکشی بود، حل می نمودم و وقتی که به درس حضور می یافتم از آنچه استاد می گفت قبلاً روشن بودم و هرگز اشکال و اشتباه درس را پیش استاد نبردم. (1)

استادان

استادان

1. آیه الله شیخ محمد حسین اصفهانی؛

2. آیه الله نائینی؛

3. آیه الله سید ابوالحسن اصفهانی؛

4. آیه الله حجت کوه کمری؛

5. آیه الله سید حسین بادکوبی، حکیم و فیلسوف؛

6. سید ابوالقاسم خوانساری. (2)

ص: 169

1-1. مرزبان وحی و خرد - یادنامه مرحوم علامه سید محمد حسین طباطبایی، ص 39.

2-2. همان، ص 40 و 44.

شاگردان

شاگردان

علامه طباطبایی شاگردان فراوانی تربیت کرد؛ از جمله:

1. آية الله حسن حسن زاده آملی؛
2. آية الله عبدالله جوادی آملی؛
3. علامه سيد جلال الدين آشتیانی؛
4. شيخ عبدالحمید شریانی؛
5. سيد عزالدین زنجانی؛
6. دکتر غلام حسین ابراهیمی دینانی؛
7. علامه شهید مرتضی مطهری؛
8. شهید دکتر محمد مفتح؛
9. سيد محمد حسين لاله زاری (مشهور به علامه تهرانی)؛
10. آية الله محمد تقی مصباح یزدی؛
11. شيخ يحيی انصاری دارابی.

آثار

آثار او عبارتند از:

1. «تفسیر المیزان» 20 جلد؛
2. «اصول فلسفه و روش رئالیسم»؛
3. «نهاية الحكمة»؛
4. «بداية الحكمة»؛

5. «رساله در برهان»؛

ص: 170

6. «رساله در مغالطه»؛
7. «رساله در تحلیل»؛
8. «رساله در ترکیب»؛
9. «رساله در اعتباریات» (افکاری که ساخته خود انسان است)؛
10. «رساله در نبوات و منامات»؛
11. «رساله در اثبات ذات»؛
12. «رساله در اسماء و صفات»؛
13. «رساله در افعال»؛
14. «رساله در وسائط میان خدا و انسان»؛
15. «رساله در انسان قبل الدنیا»؛
16. «انسان فی الدنیا»؛
17. «رساله در انسان بعدالدنیا»؛
18. «رساله در ولایت»؛
19. «رساله در نبوت» (در این رساله ها میان عقل و نقل تطبیق شده است)؛
20. کتاب «سلسله انساب طباطبائیان آذربایجان»؛
21. حاشیه «کفایة الاصول»؛
22. حاشیه بر کتاب «اسفار» ملاصدرا که در 9 جلد منتشر شده است؛
23. «وحی یا شعور مرموز»؛
24. «دورساله در ولایت و حکومت اسلامی» (فارسی و عربی)؛
25. مصاحبه های سال 1339 و سال 1340 شمسی با - معظم له - (در

یک جلد، تحت عنوان، رسالت تشیع در دنیای امروز، منتشر گردید؛

26. مصاحبه های سال 1338 با پرفسور کربن مستشرق فرانسوی در یک جلد تحت عنوان، شیعه؛

27. «رساله در اعجاز»؛

28. «علی و الفلسفة الالهیة» (به فارسی نیز ترجمه و منتشر شده است)

29. «شیعه در اسلام»؛

30. «قرآن در اسلام»؛

31. مجموعه مقالات، «پرسشها و پاسخها»؛ بحث های متفرقه علمی، فلسفی و...؛

32. «سنن النبّی» (1).

وفات

وفات

علامه طباطبایی در روز یکشنبه هیجدهم محرم سال 1402 ه. ق. ندای حق را لبیک گفت.

امام خمینی قدس سره

مقام معظم رهبری، آیه الله العظمی خامنه ای، که در آن هنگام رئیس جمهور بود، در پی درگذشت علامه طباطبایی، این پیام تسلیت را برای امام خمینی قدس سره، فرستاد.

بسم الله الرحمن الرحيم

محضر مبارک رهبر انقلاب و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران امام خمینی

ص: 172

ضایعه ارتحال عالم ربانی و دانشمند عظیم الشان فیلسوف و مفسر کبیر قرآن حضرت آیه الله علامه طباطبایی را که یکی از مفاخر کم نظیر عالم اسلام بودند، به پیشگاه ولی عصر - ارواحنا فداه - و حضرت امام خمینی رهبر کبیر انقلاب و حوزه های علمیه مخصوصاً حوزه مقدّس قم و مراجع عظام تقلید و شاگردان این مرحوم و همه اندیشمندان و عاشقان علم و فضیلت تسلیم عرض می کنم.

شادروان علامه طباطبایی عمری را در راه خدمت به اسلام و معارف اسلامی و تحقیق و تتبع در این راه صرف کردند. این چشمه جوشان و

فیاض دانش و عرفان و تقوای اسلامی در تعلیم و تربیت شاگردانی که هر یک در عالم اسلام دانشمندی برجسته اند توفیقی کم مانند داشته است، فقدان این عارف جلیل القدر و فیلسوف و متفکر بزرگ جهان اسلام ضایعه ای جبران ناپذیر است و بی شک جهان اندیشه باید از این فقدان و مصیبت سوگوار و داغدار باشد، یکبار دیگر این مصیبت را به حضور امام امت. مدظله العالی تسلیم گفته شادی روح آن فقید سعید را از درگاه ایزد منان مسألت می نمایم.

سید علی خامنه ای.

امام خمینی قدس سره (1281 - 1368 ش)

زندگی نامه و مختصری از فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی و علمی

زندگی نامه و مختصری از فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی و علمی

حاج سید روح الله مصطفوی، مشهور به امام خمینی: فقیه، مرجع تقلید، فیلسوف و عارف، نویسنده، مبارز و رهبر انقلاب و بنیانگذار

ص: 173

تولد: جد اعلا‌ی امام خمینی، به نام «سید دین علی‌شا» از علمای کشمیر و مقیم هندوستان و گویا اصالتاً نیشابوری بوده و به کشمیر هند مهاجرت کرده است، و فرزند او سید احمد هندی (جد امام خمینی) با دختر یوسف خان فراهانی ازدواج کرد، و حاصل آن سه دختر و یک پسر به نام مصطفی بود که به عنوان چهارمین فرزند در 10 بهمن 1241 (ه . ش) متولد شد.

مصطفی در زمان درگذشت پدر هشت سال داشت. او نیز به تحصیل علوم دینی در ایران و عراق پرداخت و پس از نیل به درجه

اجتهاد در سال (1273 ه . ش.) به خمین بازگشت. او که وارث املاک فراوان پدر بود، از مالکان و علمای با نفوذ منطقه خمین گردید. آیه الله حاج سید مصطفی که در 42 سالگی، به قصد دیدار عضدالسلطان شاهزاده قاجار و حاکم سلطان آباد (اراک) از خمین خارج شده بود، در بین راه به دلایل نامعلومی توسط دوتن از خوانین، با سلاح گرم کشته شد. (1379 شمسی). از سید مصطفی سه دختر و سه پسر برجای ماند. آخرین فرزند او روح الله بود که در شب پنجشنبه 20 جمادی الثانی (1320 ه . ق.)، مهر 1281 شمسی، به دنیا آمد. او هنگام درگذشت پدر 5 ماه داشت، از آن پس تحت سرپرستی مادر و دایه و نیز عمه اش که زنی شجاع بود، قرار گرفت. شهادت پدر، تأثیرات عمیقی بر روح، روح الله گذاشت و خاطره آن در شکل بخشیدن به شخصیت و روحیه وی بی تأثیر نبود.

امام خمینی 4 ساله بود که جنبش مشروطیت در ایران آغاز شد. در آن سال ها چون در خمین مدرسه ای وجود نداشت او به مکتب خانه رفت و بعد در یک مدرسه طلبگی (حوزه علمیه) نزد شیخ جعفر، پسر عموی مادرش، پس از آن نزد میرزا محمود و افتخار العلماء که معلم سرخانه بود و نیز گاهی نزد مادر افتخار العلماء دروس ابتدایی ادبیات فارسی و مقداری حساب و هیئت آموخت، دروس مقدمات را نزد حاج میرزا محمد مهدی و مقداری نزد حاج میرزا نجفی شوهر خواهر خویش و در همین سنین، تمرین خوشنویسی را زیر نظر برادر بزرگش آیه الله سید مرتضی پسندیده و آقا حمزه محلاتی فراگرفت. در 15 سالگی در اثر شیوع وبا، نخست عمه و چند ماه بعد مادر را از دست داد.

در 19 سالگی و در سال (1339 ه. ق.) برای ادامه تحصیل به اراک رفت، حوزه اراک در سال 1332 ه. ق دویاره به همت حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی گشوده شد. ابتدا در درس منطق شیخ محمد گلپایگانی و هم زمان در درس «مطول» شیخ محمدعلی بروجردی حاضر می شد. سپس نزد شیخ عباس اراکی «لمعه» را فراگرفت.

نوروز 1301 ه. ش برابر با 1340 ه. ق، آیه الله حائری به دعوت و اصرار جمعی از علماء به قم عزیمت کرد و حوزه علمیه قم را بنیان گذاشت. بسیاری از طلاب نیز به تبع وی به قم مهاجرت کردند و امام خمینی نیز حدود 4 ماه بعد به آنان پیوست. امام خمینی در این زمان جوانی مجرد، موقر، شوخ طبع و دارای ذوق شعری بود. نزد میرزا محمدعلی ادیب تهرانی ادامه درس «مطول» را خواند. قسمتی از

مکاسب را نزد آیه الله سید محمدتقی خوانساری فراگرفت و بخش دیگری از سطوح عالی را نزد آیه الله آقا میر سیدعلی یشربی کاشانی آموخت. همزمان با تحصیل فقه به تحصیل فلسفه پرداخت، ابتدا بخش مختصری از اسفار را نزد میرزا علی اکبر حکمی یزدی قمی خواند. سپس نزد حاج سید ابوالحسن رفیعی قزوینی رفت و تمام منظومه را مدت 4 سال فراگرفت. پس از آن در درس اسفار مرحوم قزوینی شرکت کرد و ضمن آن تدریس منظومه را آغاز نمود و در همان اثناء هیئت قدیم و جدید و شرح چغمینی را نزد آیه الله رفیعی خواند. امام به منظور آشنایی با افکار مادیون تا حدودی فلسفه غرب را در درس شیخ محمدرضا مسجد شاهی راجع به (نقد فلسفه داروین) و رساله عروض و قوانی او شرکت کرد.

در عرفان، امام خمینی از همان ابتدای ورود عارف حقیقی مرحوم شاه آبادی در تمام مدت هفت سالی که در قم بود. علاوه بر آن که درس خصوصی با او داشت در تمام درس های عمومی وی نیز حضور می یافت و او را با عبارت «شیخ ما» در تعدادی از آثارش نام می برد. امام می فرماید: «شیخ بزرگوار ما که حقاً حق حیات روحانی بر گردن اینجانب داشت که با دست و زبان از عهده شکرش بر نمی آیم».⁽¹⁾

در طی این هفت سال قسمتی از «مفاتیح الغیب» و «منازل السائرین» «شرح مصباح الانس»، «شرح فصوص قیصری» را نزد ایشان خواند.

امام از همان ابتدا توجه به مسایل سیاسی داشت و به مرحوم آیه الله

ص: 176

مدرس ارادت خاص و ویژه ای داشت و لذا گاه به تهران می رفت و در میان تماشاچیان مجلس (پارلمان ایران) حضور می یافت و مواضع ضد استبدادی مدرس در او تأثیرات عمیقی می نهاد و الگوی سیاسی خویش را از او می گرفت و شخصیت او اینک آمیزه ای بود از فقه و فلسفه و عرفان و سیاست.

در سال 1308، در 28 سالگی ازدواج کرد. در سال 1307 کتاب «شرح دعای سحر» را نوشت، یک سال بعد شرحی بر حدیث «رأس الجالوت» نگاشت. در سال 1349 قمری - 1309 شمسی، کتاب «مصباح الهدایة الی الخلافة والولایة» را تألیف کرد.

در سال 1313 شمسی یعنی حدود سیزده سال پس از ورود به قم به درجه اجتهاد نایل شد. و پس از رحلت مرحوم حائری در درس کسی شرکت نکرده و فقط به تدریس اشتغال داشت.

درس اخلاق امام با استقبال طلاب و مردم رو به رو شد و چون امام خمینی گاهی با کنایه در درسهایش مسایل سیاسی را مطرح می کرد، درسش در مدرسه فیضیه تعطیل شد و به مدرسه حاج ملاصادق منتقل شد. از نتایج این درس کتاب «اربعین - چهل حدیث» است که خلاصه بحث های اخلاقی اوست.

تصحیح و انتشار کتاب «عبقات الانوار» میرحامد حسین هندی در دفاع از عقاید شیعه و ائمه علیهم السلام ورد کتاب «تحفة الاثنی عشریة» که یکی از اهل سنت علیه شیعه نوشت. و به تألیف و حاشیه بر شرح «فصوص الحکم» و حاشیه «مصباح الانس» و «سراصلاة»،

و

از شهریور 1320 شمسی فعالیت سیاسی و علنی او آغاز شد. در سال 1323 شمسی، علیه کتاب «اسرار هزار ساله» که توسط حکمی زاده نوشته شده بود، بنام «کشف الاسرار» در دفاع از احکام اسلامی نوشت و حتی اجازه نداد اسمش روی کتاب ثبت شود.

در سال 1327 ه. ش، دولت اسرائیل رسماً اعلام موجودیت کرد، امام اعلا-میه ای در محکومیت آن صادر نمود و تا آخر این موضع را حفظ کرد.

در دوران پس از کودتای 28 مرداد 1332 شمسی، خفقان شدید حاکم بر کشور شد و امام در آن زمان به تدریس فلسفه و اخلاق و فقه و اصول اشتغال داشت و نیز تا سال 1340 ه. ش کتاب های «تعلیقة علی «العروة الوثقی»، «والطهارة»، و «مکاسب محرمة» را تألیف و منتشر نمود.

در سال 1341 (ه. ش)، که فعالیت سیاسی و انقلابی امام خمینی آغاز شد. سمت نخست وزیری از امینی به اسدالله علم سپرده شد. لایحه

انجمن های ایالتی و ولایتی در کابینه علم تصویب شد، سه شرط «مسلمان بودن، سوگند به کلام الله مجید و مذکر بودن» رأی دهندگان و انتخاب شوندگان تغییر می یافت. به دعوت امام جلسه ای از علمای طراز اول قم در منزل مرحوم شیخ عبدالکریم حائری تشکیل شد و پس از گفتگوهای زیاد تصمیم به ارسال پیام نگرانی علما و مراجع به شاه در مخالفت با این مصوبه و نیز ارسال پیام به علمای مراکز و شهرستانها اتخاذ گردید. سرانجام دولت عقب نشینی کرد و در آذر 1341 شمسی لغو مصوبه را اعلام کرد. این موفقیت به «نهضت

انجمن های ایالتی و ولایتی» یا «نهضت دوماهه» معروف شد. و برخی از مردم این پیروزی را جشن گرفتند. بعد شاه با حمایت امریکایی ها اصول شش گانه انقلاب سفید را اعلام کرد. با اعلام فرماندم انقلاب سفید، امام خمینی در اعلامیه دوم بهمن 1341 ه. ش مخالفت خود را چنین نوشت این فرماندم مقدمه ای برای از بین بردن مواد مربوط به مذهب است».

در سال 1342 شمسی با فرارسیدن نوروز امام به عنوان اعتراض به فرماندم، عید نوروز را عزای عمومی اعلام کرد. روز دوم فروردین 1342 شمسی به مناسبت سالگرد شهادت امام صادق علیه السلام، در مدرسه فیضیه مراسم سوگواری برگزار شد که منجر به زدو خورد میان طرفداران شاه و طلاب و مردم شرکت کننده در سوگواری شد و ارتش مداخله کرد و جمعی را دستگیر کرد. بعضی علماء در جو خفقان آن زمان زمزمه تقیه سر می دادند، اما امام خمینی با صدور اعلامیه ای تحت عنوان «شاه دوستی یعنی غارتگری» فتوای حرمت تقیه و وجوب

اظهار حقایق را صادر کرد. در عصر 14 خرداد 1342 که مصادف با عاشورا بود، امام خمینی با اعلام قبلی در حضور جمعیت انبوهی در مدرسه فیضیه، ضمن یادآوری و گرامیداشت یاد شهدای مدرسه فیضیه، سخنان مهیجی علیه شاه و اسرائیل ایراد کرد. بامداد 15 خرداد 1342 شمسی تعدادی از کماندوهای رژیم شاه با استفاده از تاریکی شب به منزل امام ریخته و او را دستگیر کرده و به تهران بردند. شاه تحت فشار علما و مردم، امام خمینی و عده ای از علمای دیگر را در 12

مرداد 1342 شمسی آزاد و در خانه ای در تهران تحت مراقبت قرار داد. و در 17 فروردین 1343 شمسی امام پس از ده ماه زندان و مراقبت، رسماً آزاد شد و به قم بازگشت. در 14 مهر 1343 شمسی، لایحه کاپیتولاسیون در مجلس تصویب شد. بعد از آن امام برای مبارزه با این مصوبه، جلسه ای با مقامات روحانی قم تشکیل داد. صبح روز 4 آبان 1343 شمسی، سخنرانی سرنوشت ساز خود را ایراد کرد. و سرانجام 13 آبان 1343 شمسی، صدها کماندوی رژیم شاه، منزل امام را محاصره و وی را بازداشت و به ترکیه تبعید کردند. امام در ترکیه مشغول نوشتن کتاب «تحریر الوسیله» که حاشیه بر کتاب «وسیلة النجاة» است، پرداخت و در آن کتاب احکام سیاسی مربوط به روابط خارجی و اسرائیل و امر به معروف و نهی از منکر، و قضاء و دفاع، درج شد. در 13 مهر 1344 شمسی امام و فرزندش حاج مصطفی بدون مأمور و مانند دو مسافر به عراق فرستاده شدند. امام در آن دوران به تدریس و فعالیت سیاسی خود ادامه داد و با اعلامیه های خود، مردم و علما را راهنمایی می کرد. در آن زمان رویدادهایی به وقوع پیوست که متذکر آن نشده ایم.

اول آبان 1356 شمسی، حاج آق مصطفی فرزند امام خمینی به طرز مشکوکی در نجف درگذشت. پس از خروج شاه از ایران در 26 دی ماه 1357 امام خمینی تصمیم خویش را برای مراجعت به ایران اعلام کرد. سرانجام علیرغم همه تهدیدات، امام خمینی در 12 بهمن 1357 شمسی به کشور بازگشت و ایران شاهد باشکوهترین استقبال تاریخ از او بود. میلیونها نفر به پیشواز آمدند و امام با حضور بر سر مزار شهدای

امام خمینی در روز شنبه 13 خرداد 1368، در 87 سالگی درگذشت. در روز 15 خرداد 1368، پیکر امام در بهشت زهرا با تشییع میلیون‌ها نفر، دفن گردید.

اکثر مسئولان و علمای طراز اول کشور و انقلابیون عزیز از شاگردان و مریدان حضرت آیه الله العظمی امام خمینی قدس سره، هستند؛ مخصوصاً مقام معظم رهبری، حضرت آیه الله سید علی خامنه ای - دامه ظلّه العالی - که یار وفادار و مجاهد فداکار و جانباز دل‌باخته امام راحل و سکان دار نظام جمهوری اسلامی ایران است.

ص: 181

1-1. دایرة المعارف تشیع، زیر نظر (احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی، بهادالدین خرمشاهی)، نشر شهید سعید حجّتی، ج 7، ص 265.

484. سید جلال الدین آشتیانی، منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم، ج 1، ص 2.
485. -----، مقدمه شواهد الربوبية، با تصحیح استاد سید جلال الدین آشتیانی، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم.
486. امام خمینی، صحیفه نور، ج 18.
487. امین سید محسن، اعیان الشیعة، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
488. میرزا عبدالله افندی اصفهانی، ریاض العلماء، چاپ کتابخانه حضرت آیه الله مرعشی.
489. غلامحسین ابراهیمی دینانی، ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، ج 2 و 3، انتشارات طرح نو، چاپ اول.
490. آقابزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، بیروت، دارالآضواء.
491. آقابزرگ تهرانی، نقباء البشر، دارالمرتضی، نشر مشهد.
492. خوانساری، روضات الجنات.
493. شیخ محمد شریف رازی، گنجینه دانشمندان، کتابفروشی اسلامیة.
494. -----، آثار الحجة، کتابفروشی برقی.
495. سید ابوالحسن رفیعی قزوینی، مجموعه رسائل و مقالات، تصحیح

496. جامى نورالدين عبدالرحمن، الدرّة الفاخرة فى تحقيق مذاهب الصوفيه والمتكلمين و الحكماء المتقدمين.
497. ملاعبدالله زنوزى، انوار جليه، مقدمه سيد جلال الدين آشتياني.
498. على قلى خان بن قرچغاي خان خلجى، احياءى حكمت، ج 1، تصحيح و تحقيق فاطمه فنا.
499. صائن الدين على بن محمد التركه، مقدمه تمهيد القواعد، با تصحيح و مقدمه سيد جلال الدين آشتياني.
500. منوچهر صدوقى سها، تاريخ حكماء و عرفاى متأخر، انتشارات حكمت.
501. فيض كاشانى، ده رساله، مركز تحقيقات علمى و دينى امام اميرالمؤمنين عليه السلام، اصفهان، با تصحيح و تحقيق رسول جعفریان.
502. -----، مقدمه تفسير صافى، ج 1، مؤسسة الأعلمى للمطبوعات (بيروت - لبنان).
503. قاضى سعيد، كليد بهشت، تصحيح سيد محمد مشكات.
504. -----، شرح توحيد صدوق، تصحيح دكتور نجفقللى حيبى، ج 1.
505. -----، شرح اربعين، چاپ قديم.
506. كرين هانزى، تاريخ فلسفه اسلامى، ترجمه جواد طباطبايى، انتشارات كوير، چاپ دوم.
507. عمررضا كحالة، معجم المؤلفين، ج 7، داراحياء التراث العربى.
508. مرتضى مطهرى، مجموعه آثار، ج 14.
509. سيد شهاب الدين مرعشى، المسلسلات، ج 2، انتشارات آية الله مرعشى.

510. رضا مختاری، سیمای فرزندگان، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم، چاپ چهارم.
511. مصطفی محقق داماد، نخبگان علم و عمل ایران، مرکز نشر علوم اسلامی، چاپ اول.
512. مدرس یزدی، ریحانه الادب، ج 3 - 1، کتابفروشی خیام، چاپ سوم.
513. مرزبان وحی و خرد، یاد نامه مرحوم علامه سید محمدحسین طباطبایی، مؤسسه بوستان کتاب قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم، چاپ اول.
514. دایرة المعارف تشیع، ج 7، زیر نظر (احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی، بهاءالدین خرمشاهی) نشر شهید سعید محبّی.
515. مجله رواق اندیشه، شماره 20.
516. گزیده گوهر مراد، ملا عبدالرزاق لاهیجی، به اهتمام صمد موحد، کتابخانه طهوری، چاپ اول.
517. تاریخ قم، محمدحسین ناصرالشریعه، دارالفکر، چاپ سوم.

اشاره

تاریخ حکمت در شهر قم

حوریه عظیمی

ص: 185

ایران همواره مهد و از مؤلفه های اصلی تمدن بوده است. از میان علمی که در ایران پرورش یافته، فلسفه اسلامی درخشندگی خاصی پیدا کرده است.

صدرالمتألهین شیرازی

زندگی و تحصیلات ملاصدرا

صدرالمتألهین شیرازی

زندگی و تحصیلات ملاصدرا

صدرالدین محمدبن ابراهیم قوامی شیرازی، مشهور به ملاصدرا و ملقب به صدرالمتألهین، در شیراز متولد شد. در مورد برخی مقاطع زندگی شخصی وی نکات مبهم و تاریکی وجود دارد، حتی تاریخ ولادت وی مورد اختلاف است؛ به طوری که تا چند دهه اخیر، تاریخ قطعی و مستندی ارائه نشده بود. علامه طباطبایی تاریخ تولد او را از محاسبه تاریخی برخی تألیفات وی، استخراج و سال 979 ه.ق. را اعلام کرد.

در حاشیه اسفار، در بحث اتحاد عاقل و معقول، به خط قوام الدین

احمد - فرزند ملاصدرا - آمده است: «تاریخ این افاضه - اتحاد عاقل و

معقول - روز جمعه ماه جمادی الاول از سال یکهزار و سی و هفت قمری است که از عمر مصنف 58 سال گذشته است»⁽¹⁾.

وی تحصیلات خود را در مدارس شیراز آغاز کرد و پس از گذراندن تحصیلات مقدماتی - بنا بر یک احتمال - در آغاز دهه سوم عمر خویش که مصادف با سال های آغازین قرن یازدهم هجری بود، در جستجوی استاد - که سنتی تقریباً رایج در آن دوره بود - شیراز را به قصد اصفهان و قزوین ترک کرد.

وی در اصفهان، ابتدا نزد شیخ بهاءالدین عاملی علوم نقلی را تحصیل نمود، بعد به حوزه درس میرداماد که برجسته ترین استاد در علوم عقلی آن زمان بود، راه یافت. همچنین او نزد میرفندرسکی به فراگیری دانش پرداخت و علوم رسمی آن دوران را نزد بهترین استادان آموخت و به سمت استادی رسید. او در برخی شاخه های حکمت، از استاد خویش نیز فراتر رفت.⁽²⁾

وی پس از اتمام تحصیلاتش - به احتمال زیاد - در سال 1107 ه. ق. به زادگاهش بازگشت.⁽³⁾

ص: 188

1-1. این مطلب را علامه قزوینی هم در مقاله خویش بیان کرده است. ر.ک: یادنامه ملاصدرا، ص 1. یعنی اگر از سال 1037، عمر مصنف 58 سال کم شود سال تولد صدرا 979 هجری قمری خواهد بود.

2-2. ر.ک: روضات الجنان، ج 4، ص 122.

3-3. ر.ک: ملاصدرا، ج 1، ص 233 - 234.

ملاصدرا در سال 1107 ه. ق با دنیایی از آموخته هایش، به زادگاهش

بازگشت تا علوم خود را در اختیار طالبان آن قرار دهد. اما علمای قشری و جاهلان عالم نما او را تکفیر کردند. او در مقدمه اسفار اربعه، در این باره چنین می گوید.

«...مطالبی را دریافته بودم که در هیچ یک از کتاب های اهل فن و حکمای روزگار پیدا نمی شد... اما موانع مرا در نیل به مقصود مانع می شد و زمین گیرم کرده بود و نمی توانستم یافته های خود را به سبب آنچه از دشمنی روزگار می دیدم بیان کنم با مشاهده این شرایط، روشی را که مولای من و مولای آن کسانی که رسول خدا مولای آنهاست انتخاب کردم... پس خار در چشم داشتم و استخوان در گلو» (1).

صدرا بر آن شد از مردم کناره گرفته، به روستای «کهک» - از توابع قم - سکونت گزیند و به تأملات و تفکرات فلسفی خود مشغول گردد. برخی نوشته اند که وی «به روستای کهک تبعید شد» (2) یا «سالیانی دراز در کوهستان قم (دهکده کهک) متواری بود» (3).

برخی معتقدند تحصیل علم نتوانست ملاصدرا را راضی کند و از زندگی دنیوی و اجتماع کناره گیری کرد و به روستای کهک رفت؛ زیرا

ص: 189

1-1. مقدمه اسفار.

2-2. تاریخ علوم و فلسفه ایرانی از جاماسب حکیم تا حکیم سبزواری، ص 762؛ دکتر حلبی نیز این مطلب را بدون ذکر منبع و مأخذ بیان کرده است.

3-3. ر.ک، همان.

این سفر، سفر سوم از اسفار اربعه ای بود که وی در کتاب کبیر خویش آن را بیان کرده بود.⁽¹⁾ و این که در آخر عمر به شیراز برگشت، سفر چهارم از اسفار مذکور بود.

از نظر نگارنده، هر دو عقیده ناصحیح است و شواهد تاریخی خلاف این ادعا را ثابت می کند؛ هر چند که سفرهای وی، اسفار چهارگانه را که در اسفار بیان فرموده، در ذهن تداعی می کند. سفرهای وی به قصد جامه عمل پوشانیدن به این اعتقاد نبود؛ زیرا می توان در کنار مردم و در اجتماع نیز این مراحل را طی کرد. وی 15 سال در کهک بود⁽²⁾ و مکتب فلسفی اش را در آن جا سامان بخشید و همان طور که خود در مقدمه اسفار می گوید به شهود عالم معقول نائل آمد و آن چه را که قبلاً از طریق استاد و کتاب آموخته بود، با کمک ریاضت هایی شرعی که انجام می داد، از طریق اشراق می دید.⁽³⁾

ریاضت هایی که از استادان خویش شیخ بهایی و میرداماد آموخته بود، التیام بخش دردها و نردبان ترقی اش در کشف و شهود شده بود. او برخی از این کشف و شهودها را در کتاب اسفار، با عنوان اشراق و الهام عرشی، یاد کرده است.

او در دوران اقامت در قم، توانست به تدریس و تألیف بپردازد و

ص: 190

1-4. ر.ک: «تاریخ فلسفه در اسلام»، ج 2، ص 475 - 476.

2-1. این مدت را عده ای بدون ذکر ماخذ آورده اند و تاریخی در همین حدود را می توان از محاسبه و سال های تحصیل و مراجعت به شیراز به دست آورد.

3-2. ر.ک: مقدمه اسفار اربعه،

شاگردان برجسته ای را تربیت کند که پس از ترک قم به مقصد شیراز، یکی از شاگردانش حلقه تدریس وی را اداره کرد.

دوران زندگی ملاصدرا را می توان به دو دوره زیر تقسیم کرد: (1)

1. دوره تحصیلات وی در شیراز و اصفهان و قزوین؛

2. دوران پختگی وی که تدریس و تألیف وی در آن دوره بود. این دوره به اقامت در قم و بازگشت به شیراز - که به احتمال زیاد در سال 1038 ه.ق. (2) بوده - تقسیم می شود. اگر همان طور که از نوه وی نقل شده است، او در سال 1045 رحلت نموده باشد، (3) حدود 7 سال از این دوران را در شیراز و بیش تر آن را در قم گذرانده و کتاب اسفار را در قم تألیف نموده است.

با توجه به آن چه گفته شد، ملاصدرا نه تنها حکیمی قمی است، بلکه در رأس حکمای قم قرار دارد.

ص: 191

1-3. برخی دوران زندگی وی را به سه دوره تقسیم کرده اند و مرحله دوم را عزلت در قم و مرحله سوم را از زمان پختگی و تألیفات وی در شیراز دانسته اند و زمان شکل گیری حکمت متعالیه اش را غیر از زمان اقامت وی در قم به شمار آورده اند و مدت اقامت در قم را با عنوان دوران عزلت و کناره گیری یاد کرده اند. ر.ک: «تاریخ علوم و فلسفه ایرانی از جاماسب حکیم تا حکیم سبزواری»، ص 760 - 776. از نظر نگارنده، این مطلب ناصحیح است؛ زیرا دوره دوم را جدا از دوره سوم دانسته اند، در حالی که دوران ریاضت های وی مصادف با شهودهای عرفانی و تعلیم و تدریس وی بود.

2-1. ر.ک: ملاصدرا، ج 1، ص 332 - 333.

3-2. سال وفات ملاصدرا را 1050 ه.ق. ضبط کرده اند؛ اما از نوشته های یکی از نوادگان صدرا، چنین بر می آید که سال 1045 ه.ق. صحیح است. سیر حکمت در ایران و جهان، ص 276.

اهمیت و ارزش ملاصدرا نه تنها در این است که پس از ویرانگری‌هایی که مغول‌ها در صحنه علم و ادب به بار آوردند، مشعل علم را بر افروخت؛ بلکه ویرانگری‌های برخی علما قشری را نیز آباد و به طور کلی، به احیای فلسفه اسلامی همت گماشت و مکتبی جدید را بنیان نهاد. فلسفه او را نه می‌توان کاملاً مستقل از فلسفه پیشینیان، و نه می‌توان عین همان فلسفه‌ها و احیا شده آن دانست.

درست است که برخی از نظریات فلسفی او ریشه در آرای فلاسفه پیشین دارد، اما این هرگز به معنای ترکیب بین مشرب‌های گذشته نیست. او برخی نظریات فلسفه‌های مشاء و اشراق را پذیرفت و اشکالات آنها را با دلایل متقن رد نمود.

بیش تر مسائل حکمت متعالیه برگرفته از فلسفه مشاء و اشراق است و صدرا از خرمن بزرگان فلسفه و عرفان و کلام خوشه‌هایی چیده و با هماهنگ کردن آنها حکمت متعالیه اش را بنیان نهاد، اما حکمت متعالیه او با فلسفه‌های پیشینیان فرسنگ‌ها فاصله دارد.

برخی صدرا را احیاگر فلسفه نامیده‌اند.⁽¹⁾ «ملاصدرا در خاکستر مکتب مرده ابن سینا که بر اثر حملات ناروای غزالی و پیروان اشعری مسلک و حنبلی مآب او و همچنین به دنبال حملات ویرانگر علم و اندیشه ترکان و مغول بی‌جان شده بود، روحی تازه دمید و جوانی را به

ص: 192

1-1. ر.ک: تاریخ فلسفه در اسلام، ج 2، ص 475. چنین آمده است که احیاء حیات فکری... با ظهور صدرالدین به اوج خود رسید.

هرکس که با فلسفه اسلامی آشنایی داشته باشد و در آثار ملاصدرا و حکمای پیشین به طور عمیق نظر کند، تصدیق خواهد کرد که صدرا بنیان گذار و مبتکر حکمت متعالیه است؛ هرچند برخی مبانی آن را وامدار فلاسفه پیشین دانسته اند. صدرا احیاگر فلسفه اسلامی و بنیان گذار حکمت متعالیه است و بین وحی و عرفان و فلسفه جمع کرده و ثابت کرده که برهان و عرفان و قرآن از هم جدایی ندارند.

افکار ملاصدرا

افکار ملاصدرا

در فلسفه ملاصدرا، نوآوری های فراوان به چشم می خورد که به چند نمونه برجسته آن اشاره می شود:

الف) اصالت و وحدت وجود: محور اصلی فلسفه صدرالمتألهین، اصالت و وحدت وجود است. بحثی با این عنوان در آثار فارابی و بوعلی سینا و شیخ اشراق دیده نمی شود؛ هرچند که در کلام حکمای مشائی گاه اشاراتی تلویحی درباره اصالت وجود می توان یافت که صدرا برخی از آنها را بیان کرده است. (2) شیخ اشراق نیز در اعتباری بودن وجود مطالبی ذکر کرده (3) که از نظر ملاصدرا، دقیق جلوه می کند.

این بحث از مهم ترین مباحثی است که ریشه در عرفان اسلامی

ص: 193

1-2. سیر حکمت در ایران و جهان، ص 283.

2-1. ر.ک: الاسفار الاربعه، ج 1، ص 39، 48 و 66.

3-2. ر.ک: کتاب المقامات، (مجموعه مصنفات شیخ اشراق)، ج 1، ص 156.

دارد؛ ولی چنین شکل فلسفی را در مکتب میرداماد و شاگردش صدرای به خود گرفت. میرداماد با این که پیرو حکمت مشاء بود، اعتقاد به اصالت ماهیت داشت. شاگردش، ملاصدرا به تبعیت از استاد، اصالت ماهیت را پذیرفت؛ ولی پس از گذشت اندک زمانی، این نظریه را مردود اعلام کرد.

«وَأَنَّ كُنْتَ شَدِيدَ الذَّبِّ عَنْهُمْ فِي عِبْتَارِيَةِ الوجودِ وَتَأْصُلِ المَاهِيَاتِ حَتَّى هَدَانِي اللهُ وَانْكَشَفَ لِي انْكَشَافاً انْ الامرِ خِلاَفَ ذَلِكِ هَوَانِ الوجوداتِ هِيَ الحَقَائِقُ المَتَأْصِلَةُ الوَاقِعِ فِي العَيْنِ وَانِ المَاهِيَاتِ المَعْبَرِ عَنْهَا فِي عَرَفِ طَائِفَةٍ مِنْ اَهْلِ الكَشْفِ وَاليَقِينِ بِالاعْيَانِ الثَّابِتَةِ مَاشِمَتِ

رائحة الوجود»⁽¹⁾

اصل دیگری که از پایه های اساسی فلسفه ملاصدرا محسوب می شود، وحدت و تشکیک وجود است. در این باب، ملاصدرا یکسره بر تعالیم فلسفه مشاء پشت پازد. فیلسوفان مشائی معتقد بودند وجودات، تباین ذاتی باهم دارند؛⁽²⁾ هرچند که وجود هر موجودی نسبت به ماهیت خودش اصالت دارد. از نظر صدرای، وجود در سراسر قلمرو هستی یکی بیش نیست؛ حقیقتی یگانه است که دارای شدت و ضعف و به عبارت دیگر، ذو مراتب است. ملاصدرا شالوده فلسفه اش را بر این مبانی استوار کرد.

ص: 194

1-1. ر.ک: الاسفار الاربعه، ج 1، ص 49.

2-2. حکیم سبزواری در شرح المنطومه، بخش حکمت، ص 242، آن را به نظم کشیده است. وعند مشائیه حقایق تبانیت و هو لدی زاهق

ب) حرکت جوهری: از مباحث دیگری که قبل از ملاصدرا در بین حکمای اسلامی مورد انکار قرار گرفت، حرکت جوهری است. قبل از وی، حکمای مشایی، حرکت در چهار مقوله کم و کیف و این و وضع را پذیرفته و در رد حرکت در مقوله جوهر دلایلی آورده بودند.

این اصل در فلسفه هراکلیتوس و عرفای اسلامی به نحوی بیان شده بود، ولی دلایلی که در اثبات آن آورده شده و نتایج مهمی که از آن گرفته شد، تنها مختص صدرا است.

وی به وسیله این اصل، بسیاری از مشکلات فلسفی از جمله ربط متغیر به ثابت، حدوث عالم و معاد جسمانی را که ابن سینا از اثبات برهانی آن اظهار عجز نموده بود، حل کرد.

معنای حرکت در جوهر این است که حرکت در اصل وجود است و جوهر اشیاء به تدریج تغییر می یابد، این دگرگونی تدریجی جوهر را، حرکت در جوهر می نامند. (1) پس ذات اشیاء، نا آرام و هر آن در حال تغییر و تحول است.

این حرکت از چنان نظمی برخوردار است که به راحتی نمی توان به آن پی برد؛ مثل کسی کنار نهر آب می ایستد و بر اثر شیب تند رودخانه و سرعت آب، عکس خود را به طور ثابت در آب می بیند؛ حال آن که عکس حاصل، انعکاس شعاعی از چشم در آب است و آب هیچ آرام و قراری ندارد ولی صورت موجود در آن ثابت است.

ص: 195

شاید آیه «و ترى الجبال تحسبها جامدةً و هي تمرّ مرّاً السحاب»⁽¹⁾ اشاره به حرکت جوهری باشد.

از جمله مباحثی که ملاصدرا در آن ها نوآوری داشته و یا با دلایلی متقن آنها را برهانی کرده، برهان صدیقین در اثبات واجب تعالی، بحث تحقیقی در وجود ذهنی، اتحاد عاقل و معقول، قاعده بسیط الحقیقة کل الاشیاء و علم خدا است.

شاگردان و آثار ملاصدرا

شاگردان و آثار ملاصدرا

وی در اکثر علوم رسمی زمان خویش، به درجه استادی رسیده و همیشه صدر نشین کرسی تدریس و سرآمد علمای عصر خویش بود، اما تاریخ، شاگردان زیادی برای وی ثبت نکرده است.

نکته حائز اهمیت این است که چند تن از شاگردان وی چنان در بین فلاسفه، برجسته و ممتازند که به حق سزاوار شاگردی استادی چون ملاصدرا را داشتند؛ از جمله آنها ملامحسن فیض کاشانی و ملاعبدالرزاق لاهیجی است.⁽²⁾

ص: 196

1-2. سوره نمل، آیه 88 .

2-1. استاد علامه سید ابوالحسن حسینی قزوینی معتقد است فیض، فیاض و تمام شاگردانی که برای ملاصدرا ذکر کردیم، در شیراز، در مدرسه ای است که الله وردی خان تأسیس کرده بود، نزد ملاصدرا به تحصیل علم پرداختند. ر.ک: یادنامه ملاصدرا، ص 3 و 4؛ اما این مطلب از نظر نگارنده صحیح نیست؛ چون ما دلایل متقنی داریم که فیض و فیاض و پسران صدرا در قم از محضر استاد بهره بردند؛ هر چند که علاقه به استاد، فیض را به شیراز کشانید، اما او تنها دو سال در شیراز بود و فیاض به شیراز عزیمت نکرد و تا آخر عمر در قم ماند.

مسلم است که صدر المتألهین شاگردان دیگری نیز داشته است که ما از آنها اطلاعی نداریم. در ادامه بحث، به معرفی برخی از شاگردان صدر که صفحاتی از تاریخ علوم عقلی در قم را به نام خویش مزین کرده اند، خواهیم پرداخت.

نکته شایان ذکر در مورد ملا صدرا آثار نفیسی است که به جا گذاشته است. بیش از 40 کتاب و رساله از او باقی مانده است. اسفار اربعه مشهورترین اثر او در علوم عقلی است. وی در علوم شرعی نیز آثار گرانبهائی مانند تفسیر آیه الكرسي و اصول کافی و تفاسیر قرآنی نوشته است. وی اسفار و تفسیر آیه الكرسي را در قم، با عنایت خاص حضرت معصومه علیها السلام، نگاشته است. وی در مقدمه تفسیر آیه الكرسي، به قمی بودن خود اشاره کرده است:

«محمد المشتهر بصدرالدین ابن ابراهیم، الشیرازی مولداً والقمی مسکناً»

آثار دیگری نیز از او در دست است که برخی از آنها را در قم و برخی دیگر را در شیراز نوشته است و این آثار، تا امروز الهام بخش و راهگشای اهل علم و حکمت و یکه تاز میدان فلسفه الهی بوده اند؛ که عبارتند از: الشواهد الربوبیه فی مناهج السلوکیه، المبدأ و المعاد، المشاعر، الحکمة العرشیه، شرح الهدایه الاثیریة، تعلیقة برالهیات شفا، الواردات القلبیه، مفاتیح الغیب، شرح اصول کافی، اسرارالآیات، حاشیه بر شرح

ص: 197

تجربیر خواجه نصیر، فی التصور والتصدیق و...؛ که نشان از وسعت علمی صدررا دارد. (1)

ملا محسن فیض کاشانی

شرح حال

ملا محسن فیض کاشانی

شرح حال

محمد بن شاه مرتضی بن شاه محمود، معروف به ملا محسن، از علمای قرن یازدهم هجری است. وی در خانواده ای دانشمند به دنیا آمد؛ پدر و دایی اش از فقهای معروف کاشان بودند. وی علوم ادبی و عربی و منطق را نزد آنان فراگرفت.

سال تولد وی را 1007 ه. ق. نوشته اند؛ که صحت و سقم آن جای بحث دارد. او در فقه، حدیث، تفسیر، فلسفه، اخلاق و شعر توانا بود.

وی در 20 سالگی به اصفهان رفت و علوم ریاضی را نزد استادان حوزه علمیه اصفهان فراگرفت. همچنین در آن شهر، محضر استاد شیخ بهاء الدین عاملی را درک کرد نیز نزدیک به دو سال از تبصر استاد سید ماجد بحرانی در علوم حدیث، در شهر شیراز استفاده کرد.

پس از طی این مراحل از تحصیل، به زیارت خانه خدا مشرف شد که در بازگشت، شهر به شهر می گشت و از دانشمندان شهرهای مختلف استفاده می کرد، تا این که در قم محضر ملا صدررا را درک کرد و در این آشنایی استاد به او لقب فیض داد. ملا محسن فیض چگونگی آشنایی خویش با صدررا را چنین می نویسد:

ص: 198

1-1. برای مطالعه بیش تر آثار ملا صدررا، ر. ک: ریحانة الادب، ج 2، ص 459 - 460.

«بعد از حج، شهر به شهر می گشتم و هر جا دانشمندی می یافتم از او استفاده می کردم؛ تا این که در قم به خدمت صدر اهل عرفان و بدر فلک ایقان، ملاصدرا - آن که در فنون علم باطن، امام عصر و وحید دهر بود - مشرف گشتم. مقیم آستان وی شده و بیش از هشت سال به مجاهده نفس و ریاضات مشغول شدم؛ تا در علوم باطن نیز بصیرت حاصل گشت و در آخر الامر به شرف مصاهرت وی نائل و دختر او را در نکاح خویش در آوردم.»⁽¹⁾

استفاده وی از محضر استاد به این جا ختم نمی شود. او چون شیفته استاد بود، همراه استاد به شیراز رفت و مدت دو سال دیگر در کنار استاد بود و پس از آن به کاشان برگشت.

شاید سال حرکت وی از قم به شیراز سال 1039 ه. ق. یا سال 1038 ه. ق. و احتمالاً همراه همسر جوان و فرزندش ملا محمد علم الهدی - یکی از مفاخر ایران - بوده است. وی در سال 1091 ه. ق. در 84 سالگی درگذشت.⁽²⁾

اهمیت فیض

اهمیت فیض

فیض از جمله نوادری است که در علمی که آموخته بود، به حد اعلا رسید و جامع علوم عقلی و نقلی و از مهره های کم نظیر در عرصه علم گردید. درباره او در ریحانة الادب آمده است:

ص: 199

1-1. ملاصدرا، ج 1، ص 234.

2-2. ریحانه الادب، ج 3، ص 245.

«...عالم ربانی فاضل کامل صمدانی و عارف سبحانی از اجلای علمای امامیه قرن یازدهم هجری، عهد شاه عباس ثانی؛ که فقیه، محدث، مفسر، محقق، مدقق، و حکیم، متکلم متأله، ادیب، شاعر ماهر و علوم عقلیه و نقلیه را جامع و در خبر فهمی و تفتن به مبانی احادیث و اخبار دینیه بی نظیر و در تطبیق اصول ظواهر با بواطن و جمع ما بین اصول شریعت و طریقت متفرد بود و به فرموده روضات الجنات، نظر او در این موضوع در تمامی فرقه محقه معلوم نشده و علاوه بر مراتب علمیه در مکارم اخلاق طاق و مشهور آفاق...»⁽¹⁾

در اهمیت ملا محسن فیض همین بس که محضر یگانه حکیم دوران اخیر جهان اسلام، ملا صدرا را درک کرده و از سرچشمه حکمت متعالیه سیراب گشته است.

استادش، ملا صدرا، از ستارگان درخشان عرفان بود، مرحوم فیض نیز مذاق عرفانی داشت. از این رو، بُعد عرفانی اش در مراتب بالاتری شکوفا شد. وی به حدیث و اخلاق گرایش بیش تری پیدا کرد.

این که وی در عرفان و اخلاق پیش رفت چشمگیری نسبت به فلسفه داشت، از ارزش فلسفی وی کم نمی کند؛ زیرا ورود در حوزه یک علم او را از حوزه های دیگر غافل نساخته بود. علاوه بر آن، همه

فلاسفه بعد از ملا صدرا، فلسفه او و پیشینیان وی را خوب درک کرده اند و حکیم سبزواری نیز از حکمای بنام پس از ملا صدرا، بنیان گذار مکتبی نو نیست، بلکه توانست فلسفه صدرا را به خوبی یاد بگیرد

ص: 200

و خوب تقریر کند؛ هرچند که در بعضی موارد نیز نظراتی مخالف صدرا اتخاذ کرده است. همچنین است ملامحسن فیض.

وی 10 سال - که 8 سال آن در قم و 2 سال در شیراز بود - حکمت را نزد استادان فرزانه آموخت.

هانری کوربن وی را ممتازترین شاگرد ملاصدرا در حکمت عرفانی می داند و معتقد است:

«لامحسن هم بر حکمت مشاء اشراف دارد و هم بر حکمت اشراق. هیچ یک از قلمروهای دانش اسلامی برای او ناشناخته نیست. او

همچون استاد خود ملاصدرا، برجسته ترین نمایندگان اندیشه شیعی است.»⁽¹⁾

شاگردان و آثار فیض

شاگردان و آثار فیض

کثرت و تنوع آثار فیض، نشان از کمالات و تبحر وی در علوم مختلف دارد. برخی، آثار او را افزون بر 200 کتاب و رساله نوشته اند. تمام آثار فیض به دست ما نرسیده است.

تعداد آثار وی به طور دقیق مشخص نیست. برخی 89 کتاب برای وی ثبت کرده اند. در ریحانة الادب، 120 کتاب وی نام برده شده است؛⁽²⁾

از جمله:

المحجة البيضاء فی تهذیب الاخلاق، آداب الضیافة، الامکان والوجود،

ص: 201

1-1. «فلسفه ایرانی و فلسفه تطبیقی»، ص 67.

2-2. ر.ک: ریحانة الادب، ج 3، ص 242 - 245.

اصول المعارف، عین الیقین، اذکار الصلوة و اذکار الطهاره و الاذکار المهمه، جواب الابهري عن كيفية علم الله تعالى بالموجودات في الازل، جواب السؤال عن تجدد الطبائع و حرکت الوجود الجسماني بتجدد الامثال، جواب مسئله الوجود في بيان انه مشترك لفظی او معنوی، حاشیه اواشح سماویه استاد خود میرداماد، احسن التقویم، التوحید، صافی و اصفی، مصفی، تنویر المذاهب، الجبر والاختیار، الجبر والتفویض، جلاء العیون و الشافی و الوافی.

بحث دیگری که بیانگر جامعیت ابعاد علمی اوست، شاگردانی است که تربیت کرده است. از بزرگ ترین شاگردان وی، فرزندش ملا محمد علم الهدی و قاضی سعید قمی است.

ملا عبدالرزاق لاهیجی

مختصری از زندگی محقق لاهیجی

ملا عبدالرزاق لاهیجی

مختصری از زندگی محقق لاهیجی

ملا عبدالرزاق بن علی بن حسین لاهیجی قمی، از دانشمندان بزرگ قرن یازدهم هجری و شاگرد و داماد ملاصدرا بود و لقب «فیاض» را از استاد گرفته بود.

به نظر می رسد از نظر سنی، فیاض از فیض بزرگ تر بوده و در حکمت، بیش تر از او درخشیده؛ که آثار علمی اش گویای آن است.

برخی از رابطه فیاض با استاد چنین استنباط کرده که وی مدّت بیش تری نزد استاد بوده (1) و قبل از فیض محضر استاد را درک کرده

است. از اشعارش چنین بر می آید که وی نه تنها شاگرد ملاصدرا، بلکه

ص: 202

او فلسفه، منطق، کلام و عرفان را از صدرا در قم آموخته و به وی بسیار علاقه مند شده بود. نکته ای که از نظر نباید دور داشت، این است که با این همه علاقه، ملا عبدالرزاق همراه ملا صدرا در سال 1039 ه. ق به شیراز نرفت و با مکاتباتی که با استاد داشت، دوری وی را تسکین می داد. اشعاری که او در وصف استاد سروده، بیانگر آن است که هر آن آرزوی رسیدن به استاد را می کرد، اما این که چرا همراه استاد قم را ترک نکرد، نکته ای است که در بحث از اهمیت فلسفه ملا عبدالرزاق روشن خواهد شد.

فیاض در صحنه علم، خدمات ارزنده ای نمود. شاگردان ممتازی تربیت کرد و آثار ارزشمندی به یادگار گذاشت و در سال 1051 یا 1072

ص: 203

1-1. آن چه در زیر می آید تنها بخشی از اشعاری است که پس از رحلت استاد خویش سروده است: برجانم از مصیبت استاد من رسید دردی که بر دل علی از فقد مصطفاست خالی نبودم ارچه دمی از مصیبتی آنها جدا و این غم دندان شکن جداست استاد من که هم آب و هم ربّ معنوی است تا حشر اگر پرستش خاکش کنم رواست طبعم که خاک تیره جهل و غرور بود از صنع کیمیگریش این زمان طلاست از چاه ذل رساند به معراج عزّتم اقبال او، که بر سر من سایه هماغست

ه. ق. در قم رحلت کرد. احتمال صحّت تاریخ اول (1051 ه. ق) بسیار ضعیف است.

برخی محققان و مورخان با در نظر گرفتن تاریخ جلوس شاه عباس به تخت سلطنت و این که محقق لاهیجی کتاب «گوهر مراد» را به نام

سلطان وقت نوشته و کتاب «سرمایه ایمان» را پس از آن تألیف نموده، تاریخ دوم مورد تأیید است. (1)

اهمیت فیاض در تاریخ فلسفه

اهمیت فیاض در تاریخ فلسفه

چرا فیاض همراه استاد خویش به شیراز نرفت؟!

به این سؤال، جواب های متعددی می توان داد که هرکدام از آنها اشکالاتی دارد.

پاسخ صحیح از نظر نگارنده این است که تدریس، او را از رفتن به شیراز بازداشت؛ زیرا با رفتن وی حلقه تدریس از هم گسسته می شد یا به مسیری هدایت می شد که مدنظر و مورد قبول ملاصدرا و ملاعبدالرزاق نبود. از این رو، با کراهتی که از دوری استاد داشت و شاید به دستور استاد، در آن شهر ماند:

«سنت رایج در میان اساتید حوزه های علمیه بر این بوده است که گاه بنابر مصالحی شاگردانی را که توشه کافی از استاد برده اند و به مرتبه اجتهاد و کفاف رسیده باشند، طوعاً و کرهاً از خود دور می کنند. این نه به سبب بی علافگی که به سبب شناخت قدر و مقام آنان و لیاقت

ص: 204

استادی آنها برای داشتن شاگردان دیگر بوده است... جدایی فیاض و صدرالمتهین و ماندن یکی در قم و رفتن دیگری به شیراز به حکم همین قاعده و سیره و سنت بوده و بعید نیست که صدرالمتهین شاگردان و حوزه درس خود در قم را به وی سپرد و او را خلیفه و جانشین خلف خود کرده باشد...»⁽¹⁾

مطلب دیگری که در اهمیت فیاض بسیار چشمگیر است و نباید از نظر دور داشت، آثار وی و شاگردانی است که به دست وی پرورش یافته اند.

آثار او که حاکی از تنوع علمی وی است عبارتند از:

«الکلمات الطیبه» در اصالت ماهیت یا وجود؛ «شرح الهیاکل» در حکمت اشراق؛ «حاشیه شرح اشارات خواجه نصیر»؛ «حدوث العالم»؛ «مشارق الالهام فی شرح تجرید الکلام»؛ «حاشیه بر حاشیه حفری بر الهیات شرح تجرید»، «حاشیه بر حاشیه ملاعبدالله یزدی بر تهذیب المنطق»، «حاشیه جواهر و اعراض شرح تجرید قوشچی»؛ «سرمایه ایمان»؛ «دیوان شعر» و...⁽²⁾

ارزش دیگر فیاض به شاگردان اوست که از میان آنان، قاضی سعید قمی و میرزا حسین لاهیجی فرزند فیاض از ستارگان درخشان آسمان علم و حکمت بوده اند. فرزند دیگرش، میرزا ابراهیم، نیز شاگرد او بود

ص: 205

1-2. ملاصدرا، ج 1، ص 362 - 363.

2-1. برای اطلاع بیش تر از آثار فیاض، ر.ک: «ریحانه الادب»، ج 3، ص 234 و «تاریخ علوم و فلسفه ایرانی از جاماسب حکیم تا حکیم سبزواری»، ص 778 - 779.

که اطلاع زیادی از ایشان در دست نیست، جز این که وی نویسنده کتاب «القواعد الحکمیة و الکلامیة» است. (1)

فیاض؛ فیلسوفی متکلم نما

فیاض؛ فیلسوفی متکلم نما

ملاصدرا توانست در برابر متکلمان و محدثین اخباری، خود را فیلسوف بنامد و حوزه فلسفی تشکیل دهد؛ اما فیاض مباحث فلسفی

را در لباس مباحث کلامی مطرح می کرد، تا از تیررس دشمنان بدخواه در امان باشد. (2) این فیلسوف بزرگ و شاگرد بلاواسطه صدرا که حکمت اشراقی و مشایی و متعالیه را از او به تمام و کمال آموخته بود، علم کلام را تدریس می کرد و اغلب او را به عنوان متکلم می شناسند. آثار کلامی زیادی از وی به جا مانده و متکلمانی را تربیت کرده است.

مطلب دیگری که درباره وی حائز اهمیت است، اعتقاد وی به اصالت ماهیت است. نکته دیگری که فیاض لاهیجی را از دیگران ممتاز می سازد، عقیده وی به دلالت ذاتی الفاظ بر معانی است. وی معتقد بود نسبت و رابطه حقیقی بین لفظ و معنا بر قرار است؛ یعنی اگر شخصی لغتی را قبلاً نشنیده و آشنایی به آن ندارد و بشنود، ممکن است که با تفکر، معنای آن را حدس بزند. (3)

ص: 206

1-2. ر.ک: «ریحانة الادب»، ج 3، ص 234.

2-1. لازم به ذکر است که ملاصدرا نیز که خود را فیلسوف نامید، خالی از تبعات و پیامدها نبود؛ بلکه تاوان سنگینی پرداخت کرد که خود در مقدمه اسفار آن را بیان کرده است.

3-2. برای مطالعه بیش تر، ر.ک: «روضات الجنات».

شرح حال قاضی سعید

قاضی سعید قمی

از حکما و عرفای عصر صفویه و نیمه دوم قرن یازدهم هجری، قاضی سعید قمی است که بسیار مورد احترام حکومت وقت بود و شاه عباس ثانی و درباریانش به زیارت وی می رفتند.

شرح حال قاضی سعید

محمد سعید، فرزند محمد مفید، معروف به قاضی سعید، در دهم ذی القعدة سال 1049 ه. ق. در قم متولد شد. او پس از تحصیل مقدمات

در قم و بعد از این که طب را نزد پدر آموخت، به اصفهان مهاجرت کرد و بین اصفهان و قم در طول عمر شریفش در رفت و آمد بود و در ابتدای ورود به اصفهان، در زمره اطبای شاه عباس ثانی قرار گرفت.

در مورد سال وفات وی اختلاف نظر است و سالهای 1100 (1) و 1103 ه. ق. (2) و... را سالهای رحلت وی نوشته اند. اما مصحح کتاب «شرح توحید صدوق» معتقد است وی در هیجدهم رمضان سال 1107 ه. ق. در قید حیات بوده است. (3) وی در قم به خاک سپرده شد.

- آشنایی قاضی سعید با علوم رسمی زمان خویش

- آشنایی قاضی سعید با علوم رسمی زمان خویش

قاضی سعید با بسیاری از علوم رسمی زمان خویش آشنایی کامل داشت. وی علاوه بر تبحری که در مباحث تصوف و عرفانی داشت و

ص: 207

1-1. ر.ک: «طرائق الحقایق»، ج 3، ص 162.

2-2. ریحانة الادب، ج 3، ص 268.

3-3. ر.ک: شرح توحید صدوق، مقدمه مصحح، ص 3.

کتاب هایی در این زمینه نوشت، در فلسفه اشراق و مشاء، طب، فقه، علوم ریاضی، حدیث، تفسیر و رجال نیز از ستارگان درخشان عصر خویش محسوب می شد؛ به طوری که به «حکیم کوچک» لقب یافت (1) و به سبب این که در قم منصب قضاوت داشت، به قاضی سعید قمی شهرت یافت این سمت وی بیانگر احاطه او بر علوم شرعی است. برخی وی را مؤید به «روح القدس» می دانند. (2) او شاگرد ملامحسن

فیض، ملاعبدالرزاق لاهیجی و ملارجبعلی تبریزی و به شدت تحت تأثیر مشارب فکری استادان خود بود. وی در حکمت متعالیه و عرفان از مرحوم فیض و در حکمت مشاء از محضر ملارجبعلی و ملاعبدالرزاق استفاده کرد. برخی معتقدند وی برخی آثار شیخ اشراق را نزد ملاعبدالرزاق لاهیجی خوانده است. (3) نکته جالب توجه این است که استادان قاضی سعید از مذاهب فلسفی مختلفی بودند؛ فیض و فیاض بیش تر طرفدار حکمت متعالیه و نظریه اصالت وجود ملاصدرا بودند و ملارجبعلی تبریزی طرفدار اصالت ماهیت و مشرب مشائیان بود.

ص: 208

1-4. ر.ک: ریحانة الادب، ج 3، ص 268.

2-5. مؤیداً بروح القدس فی استنباط الدقایق و النکات الخقیة والاطلاع علی الاساریر الکشفه.

3-1. ر.ک: «منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران»، ج 3، ص 60 - 59. قبلاً گفتیم که برخی معتقدند ملاعبدالرزاق در سال 1052 ه. ق. رحلت کرد و مصحح «شرح توحید صدوق» با توجه به این مطلب نتیجه گرفته از آنجا که قاضی در سال 1049 به دنیا آمده است و در سال 1052 ه. ق. سه ساله بوده، بنابراین نمی توانسته استاد قاضی سعید باشد، حال آن که گفتیم این تاریخ برای رحلت ملاعبدالرزاق، صحیح نیست.

با مطالعه آثار قاضی سعید، چنین به نظر می‌رسد که سبک قاضی و برخی دلایلی را که برای اثبات مطلوب خویش اقامه کرده، با واسطه استادان خویش، از ملاصدرا اخذ نموده است و در برخی موارد، اصولی را از فلسفه اسلامی پذیرفته است که تنها با تأیید و پذیرش مبانی صدرایی امکان پذیر است. با این حال، اختلاف نظر بین قاضی و ملاصدرا به چشم می‌خورد از جمله مبانی صدرای که مورد انکار وی قرار گرفته است، حرکت جوهری است. قاضی سعید تعلیقه‌ای بر اثولوجیای افلوطین نوشته که در کتاب «منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران» به چاپ رسیده و در این کتاب قاضی به ردّ حرکت جوهری

پرداخته است.

استاد جلال الدین آشتیانی تناقض موجود در برخی آرای وی را ناشی از اختلاف مسلک استادانش دانسته و معتقد است با وجود این تناقضات، نباید مقام علمی و ارزش وی را نادیده گرفت.⁽¹⁾

اصل دیگر فلسفه ملاصدرا که وی به تبعیت از استاد خویش ملارجبعلی تبریزی آن را انکار کرده و خلاف آن را تأیید می‌کند، اصالت وجود است. وی در کتاب «نفحات الهیه» این مطلب را تحقیق کرده است.

عقیده دیگری که قاضی سعید به آن شهرت یافته اطلاق اشتراک لفظی وجود بر واجب تعالی و ممکنات است که در کتاب های «شرح التوحید» و «کلید بهشت»، به طور صریح متعرض این نکته شده است.

ص: 209

1-1. ر.ک: «منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران»، ج 3، ص 61.

بر این اساس، اطلاق صفات کمالیه نیز به نحو اشتراک لفظی خواهد بود و نه وجود خلق از جنس وجود حق است و نه صفاتش. پس وقتی می‌گوییم خداوند عالم و قادر است، به این معنا است که خداوند جاهل و عاجز نیست. به عبارت دیگر، وی در باب اسماء و صفات حق تبارک و تعالی، قائل به نفی مقابلات است. (1) با توجه به این عقیده، بشر راهی برای شناخت حق و سخن گفتن در باره او - جل و علا - ندارد و زبان وی از اثبات صفات حق تعالی عاجز است. بنابراین، باب معرفت الهی به طور کامل مسدود است.

انبیا و اولیای الهی نیز در این باب اظهار عجز کرده‌اند؛ گرچه در ظاهر، صفاتی برای حضرت حق اثبات کرده‌اند، اما نهایت معرفت او را نفی صفات دانسته‌اند. وی در تأیید این عقیده، به حدیث «أول عبادة الله معرفته و اصل معرفة الله توحیده و نظام توحید الله نفی الصفات عنه...» (2) از حضرت امام رضا علیه السلام استناد می‌کند.

وی در مورد آیات قرآن که صفاتی را برای خدا اثبات کرده، آن را اعتقاد اقراری اساس ایمان شمرده است که همین اعتقاد اقراری برای نجات انسان‌ها کافی خواهد بود. (3)

این طرز تفکر وی ناشی از این است که به تباین در هستی قائل است و سنخیت میان خالق و مخلوق را نفی می‌کند. این، یکی از اختلافات

ص: 210

1-2. شرح توحید الصدوق، ص 482.

2-1. «التوحید»، ص 15.

3-2. ر.ک: شرح توحید الصدوق، ص 247.

اساسی بین او و ملاصدرا است. بایی که در فلسفه ملاصدرا به نام «سنخیت علت و معلول» گشوده شد، توسط شاگردانش به شدت مورد انکار قرار گرفت اشکالاتی که وی به ملاصدرا وارد کرد، همگی در زمان خود وی و پس از آن جواب داده شده اند.

آثار قاضی سعید

آثار قاضی سعید

قاضی سعید آثار زیادی دارد که هرکدام از آنها، از آشنایی وی با ابعاد مختلف علوم اسلامی حکایت می کند. این آثار عبارتند از:

«الاربعون حدیثاً» که در سی سالگی تألیف کرده و «شرح چهل حدیث» در معارف اسلامی است؛ «شرح توحید صدوق» که در 3 جلد به چاپ رسیده است؛ «فوائد الرضویه» که با تعلیقه حضرت امام خمینی به چاپ رسیده است؛ «کلید بهشت»؛ «حقیقة الصلوة»؛ «روح الصلوة»؛

«اسرار الصنایع» (در صناعات خمس)؛ «تعلیقه بر اثولوجیا»؛ «حاشیه به شرح اشارات خواجه»؛ «حدیقة الوردیه»؛ «السوانح المعراجیه» و.... (1)

میرزا حسن لاهیجی

زندگی نامه

میرزا حسن لاهیجی

زندگی نامه

بسیاری از حکمای معاصر از آبخور فلسفه ملاصدرا سیراب شده اند. هنوز هم آثار گرانقدر او در حوزه های علمی و دانشگاهها

ص: 211

1-1. آثار قاضی سعید را مصحح «شرح توحید الصدوق» در مقدمه، به طور کامل ذکر کرده است.

تدریس می شود.

ملا محمد بن ملا محسن فیض (ملقب به علم الهدی)، میرزا ابراهیم و میرزا حسن لاهیجی فرزندان فیاض و ملا ابراهیم و قوام الدین احمد فرزندان صدر المتألهین ستارگان درخشانی از نسل ملا صدرا هستند.

از میان همه آنان، آقامیرزا حسن، نوه دختری ملا صدرا و شاگرد و فرزند فیاض لاهیجی نسبت به دیگر فرزندان صدرا، بخش زیادی از تاریخ فلسفه در قم را به نام خود رقم زده است. وی بیش تر از همه آنان، در قم تألیف و تدریس داشته است. وفات وی نیز در سال 1121 ه. ق. در قم بوده و در همان شهر در قبرستان معروفی در مجاورت علمای اسلامی دیگر به خاک سپرده شده است.

جایگاه

جایگاه

وی از شاگردان ممتاز فیاض بود و همچون پدر در شهر مقدس قم،

در کنار بارگاه ملکوتی حضرت معصومه علیها السلام حوزه تدریس داشت و یکی از افاضل و حکما و متکلمین بنام عصر خویش به شمار می رفت. وی بیش از 13 اثر نفیس و ارزشمندی از خود به یادگار گذاشته است. او با حکمت کاملاً آشنا بود. آثار وی دلیل روشنی بر توانایی وی در بحث های فلسفی است.

میرزا حسن برخی از مبانی فلسفه صدرایی - از جمله اصالت وجود و وحدت آن - را پذیرفته؛ ولی به فلسفه مشاء گرایش بیش تری دارد. (1)

ص: 212

پدرش - محقق لاهیجی - به خاطر شرایط حاکم، به ظاهر از پیروان شیخ الرئیس و شارح افکار وی بود؛ او نیز همان روش پدر را در پیش گرفت.

وی علاوه بر فلسفه، در کلام نیز تبّحّر داشت و برخی از آثار خود را به مباحث کلامی اختصاص داده است.

او با تمام آن چه که گفته شد، و با وجود کثرت تألیفات و تدریسی که داشته نتوانست به طور کامل پا جای پای استاد و پدر خویش بگذارد؛⁽¹⁾ هرچند برخی وی را هم طراز و شاید برتر از پدر دانسته اند. از جمله این افراد آقامیرزا طاهر تنکابنی است که به نقل از یکی از علمای معاصر، معتقد است اگر وی بر محقق لاهیجی ترجیح نداشته باشد، کمتر از او نیست.

استاد آشتیانی نظر میرزا طاهر را درست نمی داند و معتقد است با وجود احاطه قابل توجه وی بر بحث های کلامی و فلسفی و مهارت در این مباحث، نمی تواند با ملاعبدالرزاق برابری کند.

(... پختگی و ورزیدگی و تسلط به مشارب مختلف حکمت و عرفان از مختصات مشخص آخوند ملاعبدالرزاق می باشد و همسنگ او کمتر کسی را می توان یافت و بعد از سید محقق داماد و ملاصدرا، شاید صاحب شوارق به کلیه متأخران ترجیح داشته باشد و گفته مرحوم

ص: 213

1-2. لازم به ذکر است که پدرش محقق لاهیجی نیز نتوانست در مرتبه علمی به حد استاد خویش برسد و با او برابری کند؛ بلکه وی تنها توانست علم و آرای استاد را به خوبی فرا بگیرد و آنها را تدریس کند، ولی هرگز همسنگ ملاصدرا نبود. امثال صدر المتألهین کم نظیر، بلکه بی نظیر است که در رتبه علمی به مرتبه استاد خویش رسیده و حتی از استادان خویش برتر شده و مکتب فلسفی جدیدی بنیان نهاده باشند.

آقامیرزا طاهر تنکابنی را باید حمل بر سبق لسان و یا صریحاً گفت آقای میرزا در این مقام گزاف کرده است.»⁽¹⁾

وی دارای کمالات علمی و حکیمی است که گمنام مانده و آن چنان که شایسته مقامش بود شناخته نشده است. و تنوع آثار علمی وی دلیلی بر این مدعاست. یکی از تألیفات وی کتاب «منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران» به چاپ رسیده که به خوبی بیانگر سطح علمی مؤلف است.

آثار

آثار

آثار وی عبارتند از: «آئینه حکمت» به زبان فارسی که در باره اصول دین تألیف نموده است؛ «اثبات الرجعة»، «اصول الدین»، «الفة الفرقه» (علم کلام)، «بدایع الحکم»؛ «جمال الصالحین فی اعمال السنة و الادب المستحسنه»؛⁽²⁾ «تالیف المحبة او تزکیة الصحبة فی ترجمة کشف الریبه

عن احکام الغیبه»؛⁽³⁾ «التقیه»، «حاشیه بر وافی» ملا-محسن فیض، «روایع الحکم» در حکمت؛ «زواهر الحکم» این کتاب در «منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران» به چاپ رسیده است؛ «شمع الیقین» در امامت،⁽⁴⁾ «مصاییح الهدی» و...

ص: 214

-
- 1-1. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج 3، ص 289 - 290.
 - 2-2. این کتاب آخرین تألیف وی است و در سال آخر عمرش تألیف این کتاب به پایان رسیده است.
 - 3-1. مؤلف در این کتاب، «کشف الریبه» شهید ثانی را تلخیص و به فارسی ترجمه کرده و تحقیقاتی نیز به آن افزوده است.
 - 4-2. اغلب میرزا حسن را به نام صاحب «شمع الیقین» می شناسند.

پس از ملاصدرا، ملاعبدالرزاق لاهیجی حوزه فلسفی را زنده نگه داشت، اما چند دهه پس از رحلت وی، با رونق گرفتن حوزه شیراز و اصفهان، حوزه قم رونق خود را تا حدودی از دست داد و طالبان حکمت و دانش از سراسر ایران به سوی شیراز و اصفهان سرازیر شدند. هرچه چراغ حکمت در دیگر مراکز اسلامی روشن تر می شد، در قم رو به ضعف و خاموشی می گرایید؛ به گونه ای که حکمایی مانند محمد نعیم طالقانی، بهاءالدین محمد اصفهانی، ملاعبدالرحیم دماوندی رازی، ملامحمد صادق اردستانی، ملااسماعیل خواجهویی، آقامحمد بیدآبادی، ملامحمد مهدی نراقی، ملاعلی نوری و ملانظرعلی گیلانی در حوزه اصفهان و شیراز پرورش یافتند، اما در قم حکمایی در این مرتبه و مقام ظهور نکرد، البته ملامحمد نعیم که در زمان شاه سلطان حسین در اصفهان بود، هنگام سقوط اصفهان به دست افغانها، اقوام و خویشان خود را از دست داده بود به قم پناه برد که احتمالاً پس از ختم غائله دوباره به اصفهان بازگشت.

انتقال حکمت از دیگر مراکز اسلامی به قم

انتقال حکمت از دیگر مراکز اسلامی به قم

آقامحمد رضا قمشه ای صهبا از حکمای بنام حوزه اصفهان بود که بنا به دلایلی اصفهان را ترک، و به تهران عزیمت و در مدرسه صدرا اقامت کرد. او عده ای از علما و دانش پژوهان را دور خود جمع و از سرچشمه وجود خویش سیراب نمود و شاگردان زیادی را تربیت کرد؛

از جمله آنان آقامیرزا هاشم اشکوری است که پس از رحلت استاد، عمر خود را صرف تألیف و تدریس در رشته های عرفانی و فلسفی کرد. شماری از شاگردان او که اغلب آنان از استادان علمای بزرگ معاصر ایران هستند، عبارتند از:

آقابزرگ حکیم، سید ابوالحسن رفیعی قزوینی، آقامیرزا احمد آشتیانی، آقاسیدحسین بادکوبه ای و آقامیرزا محمد علی اصفهانی. آقامیرزا محمد علی اصفهانی شاه آبادی پس از اتمام تحصیلات در نجف و تهران، در عهد زعامت آیه الله حائری به شهر مقدس قم مشرف شد و سالیان متمادی در آن شهر به تدریس فلسفه و عرفان پرداخت. به گفته استاد آشتیانی، به وسیله این عارف فیلسوف، پای فلسفه به قم باز شد. (1)

قبل از تأسیس حوزه علمیه قم نیز به طور غیر رسمی، فلسفه توسط آقامیرزا علی اکبر حکیم یزدی تدریس می شد. امام خمینی قدس سره فرمود: زمانی که حوزه تأسیس شد یکی از مقدسین گفته بود که بین کار اسلام به کجا رسیده که در خانه آقامیرزا علی اکبر باز شده است. (2) وقتی

این حکیم بزرگ رحلت کرد، با وجود این که وی از اکابر و افاضل حوزه و فردی متقی بود، شخصی بالای منبر در وصف وی گفت که من خود دیدم که او قرآن می خواند. (3)

بنابراین، هرکس که فلسفه تدریس می کرد، محکوم به کفر می شد و

ص: 216

1-1. ر.ک: شرح مقدمه قیصری، ص 32 - 33.

2-2. ر.ک: تفسیر سوره حمد، ص 121.

3-1. ر.ک: همان.

این روند تا زمان علامه طباطبایی و حضرت امام نیز ادامه داشت. این جواناسالم هرچند که برای فلاسفه مشکلاتی چند به بار آورد - که در طی مقاله به برخی از آنها اشاره خواهیم کرد - اما نتوانست به طور جدی، مانع تدریس و اشاعه فلسفه شود؛ به نحوی که حکمایی مانند میرزعلی اکبر حکیم، حاج شیخ مهدی حکیم قمی، میرزامحمد علی اصفهانی شاه آبادی، میرزا مهدی آشتیانی، سیدابوالحسن رفیعی قزوینی، امام خمینی، علامه طباطبایی، حاج میرزاخلیل کمره ای، آیه... حسن زاده و آیه الله جوادی آملی به تدریس فلسفه پرداختند. در این بخش از مقاله، به طور مختصر و جداگانه، در باره برخی از آنها سخن خواهیم گفت.

آیه الله میرزامحمد علی شاه آبادی

زندگی نامه

آیه الله میرزامحمد علی شاه آبادی

زندگی نامه (1)

میرزا محمد علی بن میرزا محمد جواد مجتهد اصفهانی، از اکابر و رجال بزرگ فلسفه، حکمت، علوم غریبه، فقه و اصول در زمان خود بود. او در سال 1292 ه. ق.، در اصفهان، در خانواده ای دانشمند دیده به جهان گشود. وی علوم اسلامی را نزد پدر که خود از شاگردان ممتاز صاحب جواهر بود، فراگرفت. سپس برای تکمیل تحصیلات به حوزه درس برادر بزرگ خود، آقا شیخ احمد مجتهد - که پیش از بلوغ به مرحله

ص: 217

اجتهاد رسیده بود - و درس آقا میرزاهاشم چهارسوقی راه یافت.

شاه آبادی که تشنه فراگیری بود، به این مقدار قناعت نکرد، برای ادامه تحصیل به تهران عزیمت کرد، وی پس از آن، در نجف محضر برخی از بزرگان را درک کرد. سپس به ایران برگشت و در تهران در محله شاه آباد اقامت گزید و از این رو به شاه آبادی معروف گشت. وی 7 سال پس از تأسیس حوزه علمیه، به قم رفت و در آن حوزه درسی تشکیل داد، شاه آبادی در سال 1354 قم را به قصد تهران ترک کرد و در آن شهر، در سال 1369 ه. ق. دیده از جهان فروست و در شهر ری و جوار حضرت عبدالعظیم علیه السلام به خاک سپرده شد.

استادان

استادان

وی علاوه بر پدر و برادرش، از محضر استادان بزرگ دیگری نیز بهره برد که از آن جمله اند آقامیرزا حسن آشتیانی، آخوند خراسانی، حاج میرزا حسین خلیلی و میرزامحمد تقی شیرازی.

او شاگردان فرهیخته ای را نیز تربیت نموده است. بهترین راه شناخت مرحوم شاه آبادی، شاگردان معظم له و آثار قلمی وی است. از برجسته ترین شاگردان وی، امام خمینی قدس سره است که در کتاب های خویش از استاد به نیکی و احترام یاد کرده است.

از آثار شاه آبادی می توان به «رشحات البحار»، «الانسان و الفطرة»، «الایمان و الرجعة»، «حاشیه بر کفایه» آخوند خراسانی، «مردم، اسلام»، «منازل السالکین» و «القرآن والعترة» اشاره کرد.

ص: 218

زندگی نامه

آقامیرزا مهدی آشتیانی

زندگی نامه

آقامیرزا مهدی آشتیانی تنها یک سال در قم اقامت کرد، اما در این مدت کم بسیاری از فضلاء حوزه علمیه قم از محضرش استفاده کردند. وی در شکوفایی استعدادهای فلسفی، سهمی به سزا داشت و در مدت حضور در قم، اسفار اربعه را تدریس کرد. (1) مزار شریفش در قم است.

آقامیرزا مهدی در ذی القعدة سال 1306 ه. ق. در شهر تهران، در خانواده ای عالم و علم پرور دیده به جهان گشود. او فرزند آقامیرزا جعفر مشهور به آقامیرزا کوچک است.

وی علوم ادبی و عقلی و نقلی را نزد پدر و عموی خویش آیه الله حاج میرزا حسن آشتیانی فراگرفت و محضر استادان فرزانه ای مانند آقاشیخ مسیح طالقانی، آخوند ملا عبدالرسول، آقاسید عبدالکریم، نجم الدوله، میرزا جهان بخش منجم و آقاشیخ محمد حسین ریاضی را درک کرد.

او در 15 سالگی، به کسب اجازه نایل شد؛ اما به این مقدار بسنده نکرد؛ برای تکمیل علوم عقلی، به خدمت میرزا ابوالحسن جلوه، آقامیرزا حسن کرمانشاهی و آقامیرزا هاشم گیلانی تشریف یافت و در

سال 1327 ه. ق. به عتبات عالیات رفت و از حوزه درس آخوند خراسانی بهره مند گردید؛ اما به سبب مریضی نتوانست در آن جا توقف

ص: 219

1-1. امام خمینی در مدت تدریس ایشان، جهت احترام، کلاس خود را تعطیل کردند.

کند و به ایران بازگشت. وی پس از معالجه، به نجف برگشت و در حوزه درس آیه الله یزدی طباطبایی راه یافت و از ایشان اجازه گرفت.

وی مسافرت های زیادی به مصر، بخارا، اسکندریه، هند، بلژیک، فرانسه، آلمان و ایتالیا داشت که برخی از آنها به قصد تحصیل و تدریس و برخی دیگر برای معالجه بود.

او در مسافرت به کشورهای غیر اسلامی، برخی معضلات کتاب «شفاء» و کتاب های فلسفی دانشمندان آن کشورها را حل کرد.⁽¹⁾

وی از محضر آیه الله فیروزآبادی، آیه الله نائینی، آیه الله آقاضیاء عراقی و آیه الله اصفهانی استفاده کرد و از آنها به دریافت اجازه نایل شد.⁽²⁾

جایگاه

جایگاه

نکته حائز اهمیت درباره ایشان، آثار محققانه و کم نظیری است که به یادگار گذاشته است که برخی از آنها عبارتند از:

1. «اساس التوحید»: کتابی است به فارسی درباره قاعده «الواحد».

2. «ترجمه اسفار».

3. «ترجمه اشارات».

ص: 220

1-1. ر.ک: آثار الحجّة، ج 1، ص 230 - 231.

2-2. ر.ک: همان. علاوه بر استادانی که ذکر شد، ایشان از محضر استادان دیگری نیز استفاده کرده است. برای اطلاع بیش تر در این زمینه و درباره مراحل مختلف زندگی ایشان و اطلاعاتی جامع از این دانشمند بزرگ، ر.ک: تاریخ حکماء و عرفای متاخر، ص 373 - 379.

4. «تعلیقات اشارات».

5. «تعلیقات شفاء».

6. «تعلیقات اسفار».

7. «تعلیقات غرر الفوائد».

8. «تعلیقات فصوص الحکم».

9. «تعلیقات مصباح الانس».

10. «رساله در معاد جسمانی».

11. «رساله در جبر و تقویض».

آقامیرزا مهدی به خاطر علاقه و مهارتی که به تدریس داشت، به مدرس مشهور شد. کلامی از بزرگانی چون آقامیرزا هاشم اشکوری و آیت الله شاه آبادی در روشن ساختن اهمیت این حکیم و مدرس بزرگ بسی مفید است.

آقامیرزا هاشم اشکوری درباره وی فرمود: «اگر حاج ملا هادی سبزواری صاحب منظومه نیز زنده بود بدین گونه تدریس نمی کرد.»⁽¹⁾

آیه الله شاه آبادی نیز فرمود:

«اگر اسباب برای ایشان جمع شود می توانند صدها حکیم ربانی تحویل جامعه بدهند.»⁽²⁾

آیه الله میرزا مهدی آشتیانی در سال 1373 ه. ق دعوت حق را اجابت نمود.

ص: 221

1-1. ر.ک: تاریخ حکماء و عرفای متأخر، ص 379.

2-2. آثار الحجة، ج 1، ص 231.

زندگی نامه

علامه رفیعی قزوینی

زندگی نامه

میرزا سید ابوالحسن رفیعی قزوینی، در میدان عقل و نقل، از یکه تازان و مفاخر امامیه است. وی در عصر خویش از استادان برجسته ای بود که شاگردان بزرگی در حکمت متعالیه تربیت کرد.

علامه در سال 1315 ه. ق. در شهرستان قزوین، در خانواده ای از اهل علم پا به عرصه وجود نهاد.

وی علوم دینی را در محضر پدر بزرگوارش آموخت و قزوین را به قصد تهران و آموختن علوم ترک کرد. او پس از تأسیس حوزه علمیه قم، به قم رفت و از محضر آیه الله حائری بهره برد و بعدها از مدرسان بنام آن حوزه گردید.

وی در محرم 1396 ه. ق. در 81 سالگی، در قم ندای حق را لبیک گفت و در مسجد بالاسر حرم مطهر حضرت معصومه علیها السلام به خاک سپرده شد.

جایگاه

جایگاه

الف) استادان

وی پس از فراگیری دروس سطح، برای ادامه تحصیل، به تهران رفت و در درس حاج شیخ عبدالنبی نوری، آیه الله حاج میرزا مسیح طالقانی، و آیه الله سید محمد تنکابنی و آیه الله شیخ محمد رضا نوری شرکت کرد و حکمت را نزد حکیم آقامیرزا حسن کرمانشاهی

ص: 222

علامه حسن زاده - یکی از شاگردان برجسته ایشان که از نزدیک با ایشان آشناست - در این مورد چنین می گوید:

«از آنجا که ذوق فطری و جبلت الهی او متمایل به معارف حقه حقیقی بوده و تار و پود وجودش از عشق به علوم عقلی - کلام و حکمت و عرفان و ریاضیات - درهم بافته شده بود، چنان چه از آثار او نیز مشهود است، حکمت را نزد حکیم متأله میرزا حسن کرمانشاهی، که استاد مشهور این فن بود، فراگرفت و علاوه بر این از محضر درس حکیم مرحوم حاج فاضل تهرانی شمیرانی و حکیم مرحوم میرزا محمود رضوانی قمی و حکیم ریاضی دان و شاعر ملامحمد هیدجی زنجانی بهره های شایان اهمیت گرفت و سپس علوم ریاضی را از محضر آقامیرزا ابراهیم زنجانی ساکن و مقیم تهران تحصیل کرد.⁽¹⁾»

وی عرفان را نزد آقامیرزا هاشم اشکوری فراگرفت.

استادان دیگر وی عبارتند از:

آقامیرزا محمود کهکی قمی، حاج شیخ ابوالقاسم کبیر قمی، حاج شیخ محمد رضا مسجد شاهی اصفهانی و حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی - مؤسس حوزه علمیه قم - و آقاشیخ علی رشتی، میرزا محمود رضوان قمی.⁽²⁾

ص: 223

1-1. در آسمان معرفت.

2-2. آقامیرزا محمود کهکی قمی، متخلص به رضوان، از حکمای بزرگ قم است. وی در روستای کهک قم به دنیا آمد و برای تحصیل به حوزه قم و سپس به تهران رفت و در علوم عقلی از محضر حکیم محمد رضا قمشه ای بهره برد و یکی از بزرگ ترین مدرسان این علوم گردید. وی در تهران رحلت کرد و جسد پاکش به قم منتقل شد و در جهت شمالی صحن اتابکی حرم مطهر به خاک سپرده شد. تاریخ حکماء و عرفای متأخر، ص 305.

ب) آثار

آثار وی عبارتند از: «رساله معراج»، «رجعت»، «شرح دعای سحر»، «حرکت جوهریه»، «غوصی در بحر معرفت» و...

این آثار همگی از فصاحت در کلام و موجز نویسی ایشان حکایت دارد. عقاید علامه را که در آثار ایشان انعکاس یافته است. شاید بتوان گفت که افکار ملاصدرا به بیانی ساده تر، بر زبان علامه جاری شده است.

ج) شاگردان

علامه قزوینی شاگردانی را تربیت کرد که هر کدام نقش بسیار مهمی را در سیر فلسفه در شهر مقدس قم ایفا کرده اند و از نوادر روزگار به حساب می آیند که از جمله آنها حضرت امام خمینی قدس سره، آیه الله حسن زاده آملی و آیه الله سید جلال الدین آشتیانی است.

امام خمینی قدس سره

زندگی نامه

امام خمینی قدس سره

زندگی نامه

امام خمینی در تاریخ بیستم جمادی الثانی 1320 ه. ق. - مصادف با سال روز میلاد مسعود حضرت فاطمه زهرا علیها السلام - در شهرستان خمین دیده به جهان گشود.

ص: 224

ایشان از عنفوان کودکی، شروع به تحصیل کرد و از آن جا که استعدادی فوق العاده داشت، قبل از پایان 15 سالگی تحصیلات ابتدایی را تمام کرد و به تحصیل علوم اسلامی در محضر برادر

بزرگوارش، آیه الله پسندیده پرداخت. امام خمینی در سال 1339 ه. ق. برای ادامه تحصیل، به حوزه علمیه اراک راه یافت و در محضر استادان خبره، ادبیات را فراگرفت.

در سال 1340 ه. ق. آیه الله حائری به قم رفت و حوزه علمیه قم را تأسیس کرد. امام خمینی نیز به قم رفت و در مدرسه دارالشفاء ساکن شد و با جدیت هرچه تمام تر به تحصیل پرداخت؛ به نحوی که در سال 1345 ه. ق. در 25 سالگی سطوح عالی را به اتمام رسانید و به محضر درس آیه الله حائری راه پیدا کرد تا در محضر ایشان پایه های علمی، فقهی و اصولی خویش را محکم گردانید و به اجتهاد رسید. در زمان رحلت آیه الله حائری امام خمینی از علمای برجسته حوزه محسوب می شد. علمی که امام خمینی آموخته بود، به فقه و اصول و تفسیر خلاصه نمی شود؛ بلکه ایشان در هئیت و فلسفه و عرفان نیز دستی توانا داشت. ایشان فلسفه مشاء و اشراق، به خصوص حکمت متعالیه صدرای و عرفان محی الدین را به خوبی آموخته بود.

جایگاه

جایگاه

هرچند که نوشتن درباره اهمیت علما به راحتی میسر نیست و اندیشه ای به وسعت اندیشه آنها می طلبد، و شاید سال ها بگذرد و

ص: 225

تاریخ روند تکاملی خویش را طی کند ولی ابعاد وجودی این بزرگان بویژه حضرت امام تفسیر صحیحی نیابد؛ اما آن چه در این جا مطرح می شود، بررسی همه جانبه خدمات ارزنده ایشان از مبارزات سیاسی و هدایت مردم، سقوط شاه و زمینه های فقهی و اصولی و... نیست، بلکه

اهمیت ایشان تنها از جهت علوم عقلی در چند نکته مختصر بیان می شود:

الف) اولین نکته ای که درباره حضرت امام حائز اهمیت است و نباید از نظر دور داشت، این است که در میان دانشمندان معاصر کمتر کسی پیدا می شود که در تمام علوم زمان سرآمد باشد، اما امام خمینی قدس سره در چند رشته از علوم رسمی مهارتی ویژه داشت.

ایشان در فقه، اصول، تفسیر، هئیت، ریاضیات، فلسفه، کلام، عرفان و اخلاق، نه تنها در زمان خویش، بلکه پس از آن نیز ممتاز است.

ب) اهمیت دیگر حضرت امام، در آثار ارزشمندی است که به یادگار گذاشته است. از جمله آثار ایشان، «شرح اربعین حدیث» است که 7 حدیث آن مربوط به مسائل عقل و 33 حدیث مربوط به اخلاقیات است. در ضمن احادیث اخلاقی، مطالب عقلی بیان شده است.

از آثار دیگر ایشان کتاب «مصباح الهدایه» است که در 27 سالگی تألیف کرده و کتابی عرفانی در مباحث نبوت و ولایت است. ایشان در 29 سالگی کتاب «شرح دعای سحر» را به رشته تحریر در آورده است.

برخی دیگر از تألیفات حضرت امام عبارتند از: «تعلیقه علی شرح فصوص الحکم»، «حاشیه بر مفاتیح الغیب»، «اسرار الصلاة» یا «معراج

السالكين»، «رسالة في الطلب والارادة»، «حاشیه بر رساله شرح حديث رأس الجالوت» قاضی سعید قمی و شرح مستقلى بر آن حديث، «كشف الاسرار»، «شرح حديث جنود عقل و جهل»، «آداب الصلوة»، «تفسير سورة حمد»، «تقرير بر شرح المنظومه» و «تقرير اسفار اربعة». (1)

ج) نکته سوم حائز اهمیت در مورد حضرت امام قدس سره تعداد شاگردانی است که در علوم عقلی و نقلی، از محضر ایشان بهره مند شده اند که برخی از آنها عبارتند از:

آیه الله سید علی خامنه ای، آیه الله شهید محمدعلی قاضی طباطبایی، آیه الله مصطفی خمینی، (فرزند امام)، آیه الله شهید دکتر محمد حسین بهشتی، آیه الله جوادی آملی، آیه الله شهید مطهری، آیه الله سبحانی، آیه الله مشکینی و آیه الله محمدی گیلانی و... (2)

د) نکته دیگر در اهمیت حضرت امام، استادانی است که ایشان درک کرده است و همگی از اعظام و اکابر بوده اند و برخی با چند واسطه به علمای بزرگی مانند صدرالمتهلین می رسند.

حضرت امام قدس سره در فلسفه و عرفان، از محضر آیه الله شاه آبادی و آیه الله سید ابوالحسن رفیعی قزوینی و آیه الله میرزا علی اکبر حکمی یزدی بهره برده و همچنین محضر استادان خبره مانند آیه الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی، آیه الله میرزا جواد آقا ملکی

ص: 227

1-1. از ایشان آثار زیاد دیگری در زمینه فقه و اصول و زمینه های دیگر به جا مانده است.

2-1. برای مطالعه بیش تر درباره شاگردان ایشان ر.ک: بررسی و تحلیل از نهضت امام خمینی قدس سره.

تبریزی و آیه الله آقامیر سید علی یثربی کاشانی، آقا شیخ محمد گلپایگانی، آقا شیخ محمد علی بروجردی و آیه الله حاج سید مرتضی پسندیده را درک کرده است. (1)

ه) اهمیت دیگر، تألیف کتابی است به نام «کشف الاسرار» که در جواب کتاب «اسرار هزار ساله» نگاشته شده است.

با توجه به این که مطالب کتاب «اسرار هزار ساله» در باره مسائل عقلی بود، از طرف علمای قم، پاسخ به آن بر عهده امام گذاشته شد. امام نیز آن را به نحو احسن انجام داد و با این که مدت مدیدی به درد چشم مبتلا بود و قادر به خواندن و نوشتن نبود، شروع به کار تألیف کرد و به طور معجزه آسا، درد چشم ایشان برطرف شد. (2)

ی) ایشان از همان عنفوان جوانی، به عنوان پاسخ گوی شبهات عقلی نسبت به اسلام، در حوزه علمیه قم ایفای نقش می کرد؛ به گونه ای که «آن روز اگر کسی نسبت به مسائل دینی اشکالی داشت و برای حل آن به قم رجوع می کرد، با این که علمای طراز اول در قم می زیستند، او را برای برطرف کردن ابهام و اشکالش به حضور امام خمینی معرفی می کردند.» (3)

به طور مثال، در سال 1363 ه. ق. شخصی به علت شبهاتی که

ص: 228

1-2. جهت اطلاع بیش تر، از استادان حضرت امام، ر. ک: «مجله آئینه پژوهش»، شماره 58، مقاله آیه الله استادی، ص 2 - 9.

2-1. ر. ک: «بررسی و تحلیلی از نهضت امام خمینی»، ص 37 - 38.

3-2. همان.

معاندین به او تلقین کرده بودند، در اعتقاداتش دچار تزلزل شده بود. او برای کشف حقیقت، به قم مراجعه کرد. حضرت امام سه روز، با اهتمام هرچه تمام تر و تعطیل تدریس خویش، در رفع شبهات وی کوشید و او را به حقیقت رهنمون شد.

- تدریس علوم عقلی

- تدریس علوم عقلی

حضرت امام قدس سره مهارتی کم نظیر در علوم عقلی و تحقیق در مسائل پیچیده فلسفی و عرفانی داشت، و تارسیدن به نتیجه مطلوب، جدیت و پیگیری می کرد. این جدیت، ایشان را از استادان منحصر به فرد حوزه علمیه قم قرارداد.

ایشان چهار سال، «شرح منظومه» را نزد آیه الله قزوینی فراگرفت سپس در درس «اسفار اربعه» ایشان شرکت کرد، ولی سه جلسه در درس اسفار که شرکت کرد، احساس بی نیازی از فراگیری اسفار کرد و از رفتن به کلاس خودداری و با مرحوم آیه الله آقامیرزا خلیل کمره ای به مباحثه اسفار پرداخت و همزمان با آن، در سال 1347 ه. ق.، در 27 سالگی به تدریس منظومه مشغول شد. با وجود استقبال گرم دانش پژوهان، ایشان مواظب بودند که در کلاس درس افراد غیر متعهد شرکت نکنند. ایشان در این زمینه چنین می فرمایند:

«وقتی من در صحن حضرت معصومه علیها السلام حکمت درس می گفتم، حجره ای انتخاب کرده بودم که حدود هفده نفر جا داشت. عمداً چنان جایی را انتخاب کرده بودم که بیش تر نیایند آنها که می آمدند»

ص: 229

و افراد خاص و شناخته شده ای بودند، هم می گفتم درس مرا بنویسند و بیاورند اگر دیدم فهمیده اید اجازه می دهم بیایید وگرنه شما نباید فلسفه بخوانید چون مطالب را درک نمی کنید و باعث زحمت خواهید شد.»⁽¹⁾

حضرت امام همزمان با تدریس فلسفه، برای افراد خاصی کتاب های عرفان، از جمله «منازل السائرین»، را تدریس می نمود. این بدین معنا نیست که جو، کاملاً برای تدریس کتب فلسفی و عرفانی مناسب بود و حضرت امام در محیطی آرام و بسیار مناسب برای عده ای خاص فلسفه تدریس می کرد؛ بلکه امام در شرایطی فلسفه را تدریس

می کرد که جوّ علیه اهل فلسفه و عرفان و شعر و هنر بود، حتی برخی از طلبه ها کتاب «مثنوی مولوی» را با انبردست بلند می کردند و حضرت امام به عنوان استاد مسلم فلسفه از این هجمه مستثنی نبود و خود ایشان درباره جوّ حوزه علمیه قم نسبت به تدریس فلسفه چنین می فرمایند:

«در مدرسه فیضیه، فرزند خردسالم، مرحوم مصطفی، از کوزه ای آب نوشید؛ کوزه را آب کشیدند، چرا که من فلسفه می گفتم.»⁽²⁾

مشرب فکری

مشرب فکری

حضرت امام با این که در فلسفه اسلامی به حد اجتهاد رسید، مکتب فلسفی جدیدی ارائه نکرده است.

ایشان در پذیرش آرای حکما، خود را به گرایش خاص از مذاهب

ص: 230

1-1. پا به پای آفتاب.

1-2. صحیفه امام.

فلسفی محدود نکرده و در ضمن این که به تعبیر فرزندشان «دل بسته حکمت صدرایی است»⁽¹⁾، دیگر مکاتب فلسفی از جمله مشاء و اشراق را به خوبی در وجود خویش هضم کرده بود؛ چنان که در برخی از مباحث، نظریات صدرالمتألهین را مورد نقد قرار داده و نظریه شیخ شهاب الدین سهروردی و گاهی فلاسفه مشاء را تأیید می کند و گاه نظری نو ارائه می دهد.

علامه سید محمد حسین طباطبایی

زندگی نامه

علامه سید محمد حسین طباطبایی

زندگی نامه

علامه طباطبایی در بیست و نهم ذی الحجه سال 1321 ه. ق. در تبریز چشم به جهان گشود. ایشان در اوان کودکی، پدر و مادر خود را از دست داد. پس از آن، همراه برادر بزرگش، محمد حسن، راهی مکتب شد و در مدت 5 سال توانست کتاب های متداول درسی مکتب «قرآن کریم»، «بوسستان» و «گلستان سعدی»، «اخلاق مصور»، «ارشاد الحساب»، «نصاب الصبیان» و «تاریخ معجم» را فراگیرد و مقدمات و دوره سطح را در همان زادگاهش به پایان رسانید و در سال 1344 ه. ق. به خاطر علاقه ای که به ادامه تحصیل داشت، به مرکز بزرگ علم و دانش شیعه به نجف اشرف هجرت کرد و مدت 10 سال از محضر استادان آن حوزه بهره مند شد. روح بلند پرواز وی هنوز از چشمه علم و عرفان استادان خویش سیراب نشده بود، که گرفتاری در امر معاش

ص: 231

گریبانگیرش شد و او سال 1354 ه. ق. به زادگاهش بازگشت و مشغول کشاورزی شد و تا حدودی از مطالعه و تحصیل فاصله گرفت. در سال 1324 شمسی، با ظهور فرقه دموکرات و حمایت های شوروی از آنها، آذربایجان ناامن شد و علامه تصمیم به مهاجرت به قم گرفت و در شب عید نوروز سال 1325 از زادگاه خویش هجرت نمود و در آن شهر مقدس فعالیت های علمی و تحقیقی اش را شروع کرد. (1) ایشان در طی سال هایی که در قم تحت عنایت حضرت معصومه علیها السلام بود، آثار ارزنده ای مانند تفسیر کبیر «المیزان» را تألیف نمود و شخصیت های علمی بسیاری را تربیت کرد. علامه طباطبایی در روز یکشنبه هجدهم محرم سال 1402 ه. ق. (24/8/1360) رحلت کرد.

اکنون آرامگاه علامه در قسمت مسجد بالای سر حضرت معصومه علیها السلام در شهر مقدس قم، در کنار آرامگاه آیه الله خوانساری، زیارتگاه طالبان علم و دانش است.

تحصیلات

تحصیلات

قبلاً به برخی از مراحل تحصیلی علامه به طور گذرا اشاره کردیم. اما آن چه بیان آن ضروری به نظر می رسد، استادانی است که وی برای تحصیل علوم مختلف درک کرده است.

علامه طباطبائی دروس مقدماتی حوزه را نزد محمد علی سرابی، خط را نزد میرزا علی نقی و دروس سطح را نزد برخی استادان

ص: 232

زادگاهش آموخت و پس از اتمام آن، به شوق تحصیلات بیش تر و بهتر، به نجف اشرف مشرف شد.

بدیهی است که مدت حضور ایشان در نجف از بهترین و پر بارترین سال های زندگی و تحصیل وی بود؛ زیرا در این 10 سال، قتل رفیع علوم مختلف اسلامی از جمله فقه و فلسفه و عرفان را فتح کرد.

ایشان 8 سال در درس آیه الله نائینی در فقه و اصول شرکت کرد و چند سال از محضر آیه الله سید ابوالحسن اصفهانی و آیه الله حاج میرزاعلی ایروانی در فقه بهره برد. (1)

ایشان ریاضی عالی را به پیشنهاد یکی از استادان نزد علامه سید ابوالقاسم خوانساری آموخت.

استاد فلسفه ایشان، آیه الله سید حسین بادکوبه ای بود. علامه عالی ترین کتاب های فلسفی را از ایشان فراگرفت.

علامه درباره فراگیری فلسفه چنین می نویسد:

«...در فلسفه نیز به درس حکیم و فیلسوف معروف وقت مرحوم آقاسید حسین بادکوبه ای موفق شدم در ظرف 6 سال که نزد معظم له تلمذ می کردم «منظومه سبزواری»، «اسفار» و «مشاعر» ملاصدرا، دوره «شفای بوعلی»، کتاب «اثولوجیا»، «تمهید القواعد» و «اخلاق» ابن مسکویه را خواندم. مرحوم بادکوبه ای از فرط عنایتی که به تعلیم و تعلم بنده داشت برای این که مرا با طرز تفکر برهانی آشنا سازد، به ذوق

ص: 233

1-1. برای مطالعه بیش تر در مورد مراحل مختلف زندگی ایشان، ر.ک: زندگی نامه علامه طباطبایی به قلم علامه.

فلسفی تقویت بخشید، امر فرمود به تعلیم ریاضیات پردازم و در امثال امر معظم له به درس مرحوم سید ابوالقاسم خوانساری که ریاضی دان زبردستی بود حاضر شدم و یک دوره حساب استدلالی، یک دوره هندسه مسطحه و فضایی و جبر استدلالی از معظم له فراگرفتم.»⁽¹⁾

علامه در نجف از محضر آیه الله حجت نیز در اصول کلی رجال بهره برد.

جامع معقول و منقول

جامع معقول و منقول

شخصیت علمی علامه شخصیتی کم نظیر بود. تعداد انگشت شماری از علما هستند که همزمان علوم مختلف را تحصیل کنند و ابعاد مختلف وجودی خویش را به طور هماهنگ رشد دهند.

جامعیت علمی و عملی علامه را از سه چیز می توان به دست آورد:

1. استادانی که در رشته های مختلف اسلامی درک کرده است.
2. آثاری که به یادگار گذاشته است، حاکی از جامعیت علمی ایشان است.
3. شاگردان علامه که به خوبی بیانگر شخصیت علمی او هستند.

در این جا، به اختصار، به آثار و شاگردان وی اشاره می شود:

از علامه بیش از 30 کتاب که هر کدام از آنها خود دارای چند جلد است و همچنین مقالات زیادی به جا مانده است. «المیزان فی تفسیر القرآن» اثر ارزشمند تفسیری علامه در 20 جلد به زبان عربی نگارش

ص: 234

1-1. مرزبان وحی و خرد، ص 81.

یافته است که علاوه بر مزایا و محاسنی که نسبت به تفاسیر دیگر دارد، در ضمن تفسیر به مباحث فلسفی نیز پرداخته است.

اثر دیگر ایشان «اصول فلسفه و روش رئالیسم» است. ایشان از طریق آشنایی و مصاحباتی که با استاد هانری کورین فرانسوی داشت، در طی 20 سال، اسلام را به نقاط مختلف جهان معرفی کرد.

برخی دیگر از آثار علامه عبارتند از:

برخی دیگر از آثار علامه عبارتند از:

«قرآن در اسلام»، «بداية الحکمه»، «نهاية الحکمه»، «علی و فلسفه الهی»، «شیعه در اسلام»، «حاشیه بر کفایه»، «رساله ای در حکومت اسلامی»، «رساله ای در ولایت»، «رساله ای در نبوت»، «رساله ای در برهان»، «رساله ای در مغالطه»، «رساله ای در مشتقات»، «رساله ای در عالم غیب» و «رساله ای در توحید ذاتی».

شاگردان علامه طباطبایی اکنون از افتخارات ایران اسلامی محسوب می شوند و هریک از آنان دارای حوزه تدریس و آثار قلمی

ارزنده ای هستند. از برجسته ترین شاگردان ایشان آية الله حسن زاده آملی، آية الله جوادی آملی و آية الله مصباح یزدی را می توان نام برد.

مشکلات تدریس علوم عقلی در قم

مشکلات تدریس علوم عقلی در قم

در آن زمان، عده ای بر سر راه تدریس وی موانعی را به وجود آوردند و این مشکل روح آزادمش وی را عذاب می داد؛ اما همت و پشتکار آن بزرگوار چنان بود که در برابر مشکلات طاقت فرسا، برای

ص: 235

رسیدن به هدف والای خویش مقاومت می کرد.

هنگامی که ایشان «اسفار اربعه» ملاصدرا را در حوزه علمیه قم تدریس می کرد از طرف برخی مقدس مآب ها و علمای قشری به وی اعتراض شد؛ تا آن که کار به جایی کشید که خواستند با واسطه قراردادن آیه الله بروجردی، به اهداف خود برسند.

به این منظور، عده ای از نجف و مشهد نامه ای به آیه الله بروجردی نوشتند که چرا به طور رسمی در حوزه علمیه قم علوم عقلی تدریس می شود و صدها نفر در آن شرکت می کنند. آنان آن قدر فشار آوردند که آیه الله بروجردی شخصی را نزد علامه طباطبایی فرستاده و پیغام دادند که من با فلسفه مخالف نیستم، خودم هم در اصفهان نزد جهانگیرخان قشقایی فلسفه خوانده ام، اما تفاوتی بین فلسفه ای که استاد ما تدریس می کرد، با فلسفه ای که شما تدریس می کنید، وجود دارد؛ به این صورت که مرحوم جهانگیرخان، عده ای را که صلاحیت داشتند، انتخاب می نمود و شخصی که استعداد درک مطالب فلسفی را نداشت، اجازه حضور در آن درس را نداشت؛ ولی شنیده ام که درس فلسفه شما

عمومی است و افراد زیادی در آن حضور دارند. و اگر شما صلاح می دانید، درستان را محدود کنید تا کسانی که صلاحیت دارند از آن استفاده کنند.

علامه طباطبایی نامه ای در جواب ایشان نوشتند که مضمون آن عبارت است از:

من وقتی وارد قم شدم، مطالعه ای در وضعیت موجود قم کردم و در

ص: 236

نیازهای جامعه اسلامی اندیشه کردم. نیاز سنجی کردم، دیدم جامعه ما نیاز دارد که اسلام را از منابع اصیل خودش بشناسند تا در صورت نیاز بتوانند از معارف اسلامی دفاع کنند و در درجه اول وظیفه روحانیت همین است... بنابراین ما در حوزه باید درسی داشته باشیم که طلبه از لحاظ استدلالی قوی شود و بتواند عقاید اسلامی را اثبات کند و از مواضع اسلام دفاع کند. و این تنها از راه فلسفه میسر است.

ایشان در جواب آیه الله بروجردی که گفتند در کلاسهای ما تعداد محدودی شرکت می کردند، چنین گفتند که، در آن زمان شبهات اعتقادی و الحادی تنها در کتاب و بحث های فلسفی بیان می شد. اما امروز این شبهات نقل قهوه خانه هاست. شبهات بین مردم پخش است و چون عام و فراگیر است، جوابگویی نیز باید عمومیت داشته باشد.

اکنون نمی توان چند نفری را انتخاب کرد. و برای آنها درس گفت. و به این صورت به شبهات پاسخ گفت و تربیت چند نفر مفید فایده نخواهد بود. و در پایان متذکر شدند که این نظری است که من دارم و برای خودم بر اساس آن واجب دانستم که این درس ها را ادامه دهم و الان ادامه این درس ها را برای خودم واجب شرعی می دانم. ولی در

کنار این قضیه اطاعت از شما و جلوگیری از شق عصای مسلمین را هم واجب می دانم. اگر شما امر بفرمائید من آنچه را که وظیفه خود تشخیص داده ام عمل خواهم کرد.

به دنبال این قضیه چند روزی درس استاد تعطیل شد. و دوباره تدریس را شروع کردند. و اتفاقات زیادی در این سال ها افتاد و

مشکلاتی را حضرت علامه در راه تدریس تا آخر تحمل کرد تا این که ندای حق را لبیک گفتند. (1)

علامه حسن حسن زاده آملی

زندگی نامه

علامه حسن حسن زاده آملی

زندگی نامه

حسن حسن زاده آملی در سال 1307 ه. ق.، در اطراف لاریجان آمل، در خانواده ای مذهبی دیده به جهان گشود. او پدر و مادرش را در یک جمله چنین توصیف می کند:

«... در حجر کفالت و تحت مراقبت پدر و مادری الهی تربیت و از پستان پاک مادری مؤمنه عقیقه صدیقه شیر نوشیده ام.» (2)

ایشان تا 22 سالگی در زادگاه خود، به تحصیل کتب ابتدایی رایج محصلین علوم دینی، نزد استادان و روحانیون آمل مشغول بود و پس از آن به شوق تحصیل به تهران عزیمت کرده و در بیست و پنجم جمادی الاول 1383 ه. ق.، در 35 سالگی، تهران را به قصد قم ترک گفت و سالیان متمادی به تدریس و تألیف پرداخت.

تحصیلات

تحصیلات

همان طور که قبلاً اشاره شد، ایشان تحصیلات ابتدایی را در آمل به پایان رسانید. برخی از کتاب هایی که ایشان در این دوره فراگرفته،

ص: 238

1-1. روزنامه جمهوری اسلامی، مقاله استاد مصباح یزدی، ص 9 (22/8/68)

2-2. نامه ها و برنامه ها، ص 232.

عبارتند از: «نصاب الصبیان»، «جامع المقدمات»، «شرح الفیه سیوطی»، «حاشیه ملا عبدالله» بر تهذیب منطق، «شرح جامی بر کافیه» در نحو و «شمسیه» در منطق، «شرح نظام» در صرف، «مطول» در معانی و بیان و بدیع، «معالم» در اصول و... را از محضر استادان آن سامان، مانند آقای محمد غروی، آیه الله عزیزالله طبرسی، آقاشیخ احمد اعتمادی، آقاعبدالله اشراقی و آقابوالقاسم رجایی بهره گرفت.

وی در سال 1329، در مدرسه حاج ابوالفتح تهران، به درس آیه الله سیداحمد لواسانی و سپس در مدرسه مروی به محضر حاج میرزا ابوالحسن شعرانی تهرانی راه یافت.

علامه درباره استفاده از محضر این استاد کلامی دارد که بیان آن در این مقام، جهت آشنایی با مقامات علمی ایشان سزاوار است:

«... آن بزرگوار چون پدر مهربان سالیانی دراز در کنف عنایتش هم خویش را به تربیت و تعلیم من مصروف داشت و از فنونی چند دری به روی این ناچیز گشود.»⁽¹⁾

ایشان در معقول، شرح خواجه نصیرالدین طوسی بر «اشارات»، «اسفار اربعه» صدرالمألهین، کتاب «نفس و حیوان و نبات» و تشریح «شفا»، را در محضر علامه شعرانی خوانده و علاوه بر آن در محضر

آیه الله رفیعی قزوینی نیز تلمذ و برخی از کتب عرفانی و فلسفی را نزد آن حکیم بزرگ تحصیل کرده است. کتبی که ایشان از آن استاد آموخته، عبارتند از: «اسفار اربعه» ملاصدرا، شرح علامه فناری بر «مصباح

ص: 239

همچنین حکمت «منظومه»، بحث نفس «اسفار» و نصف شرح خواجه بر «اشارات» را از استاد میرزا مهدی آشتیانی فرا گرفت. علاوه بر آن چه گفته شد، وی محضر استادان فرزانه ای مانند آیه الله حاج محمدتقی آملی، استاد محمد حسن فاضل تونی، علامه محمد حسین طباطبایی، آقای محمد حسن الهی طباطبایی، حاج سید علی قاضی تبریزی و سید مهدی قاضی را درک کرده و از خرمن آنها خوشه ها چیده است. (1)

تألیفات و تدریس

تألیفات و تدریس

ایشان از همان ابتدا در ضمن تحصیلات ابتدایی در آمل، تدریس می کرد؛ اما تدریس وی به طور متوالی از بدو ورود به قم شروع شد. در مورد تألیفات علامه نکته حائز اهمیت، کثرت و تنوع موضوعی آثار ایشان است که از گستردگی دامنه علوم آن حکیم عارف حکایت می کند.

1. «تکمله منهاج البراعه» به زبان عربی، در 5 جلد تألیف یافته و با مقدمه ای از استاد علامه شعرانی به چاپ رسیده است.

2. رساله ای در رؤیت و عدم آن بر مشرب حکمت و کلام.

3. «انسان کامل» از دیدگاه نهج البلاغه.

ص: 240

1-1. برای اطلاع بیش تر از استادان ایشان، ر.ک: تاریخ حکماء و عرفای متأخر؛ نامه ها و برنامه ها.

4. «نهج الولایه» کتابی است در مورد امام العصر و الزمان حضرت مهدی (عج).

5. «تعلیقات بر شرح خواجه طوسی بر حکمت اشارات ابن سینا».

6. «تعلیقات بر اسفار اربعه ملاصدرای شیرازی».

7. «شرح فصوص فارابی».

8. «دروس اتحاد عقل و عاقل و معقول»⁽¹⁾.

ص: 241

1-1. عنوان 60 اثر از ایشان در کتاب «نامه ها و برنامه» بیان شده است. برخی دیگر از کتب ایشان که پس از سال 1363 ه. ش. تألیف یافته، در آن ذکر نشده است.

518. آثار الحجة (یا تاریخ و دائرة المعارف حوزه علمیه قم)، محمدرازی، 1374.
519. التوحید، محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی (صدوق)، بوذر جمهری مصطفوی، تهران، 1375 ه. ق.
520. الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، صدرالدین شیرازی، داراحیاء التراث العربی، بیروت، چاپ چهارم، 1400 ه. ق.
521. المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء، فیض کاشانی
522. بررسی و تحلیلی از نهضت امام خمینی، سید حمید روحانی، دفتر انتشارات اسلامی، تهران، چاپ دوم، 1361.
523. پا به پای آفتاب، امیر رضا ستوده، چاپ پنجره، چاپ دوم، 1374.
524. تاریخ حکماء و عرفای متاخر، منوچهر صدوقی سها، انتشارات حکمت، تهران، چاپ اول حکمت، 1381.
525. تاریخ علوم و فلسفه ایرانی از جاماسب حکیم تا حکیم سبزواری، عبدالرفیع حقیقت، انتشارات کوشش، تهران، چاپ اول، 1372.

526. تاریخ فلسفه در اسلام، میان محمد شریف، مرکز نشر دانشگاهی، تهران،

چاپ اول، 1365.

527. تفسیر سوره حمد، امام خمینی قدس سره، جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، 1373.

528. تقریرات شرح المنظومه.

529. در آسمان معرفت، حسن حسن زاده آملی، انتشارات تشیع، چاپ سوم، 1376.

530. روزنامه جمهوری، 23/8/68.

531. روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، میرزا محمد باقر موسوی خوانساری، تحقیق: اسدالله اسماعیلیان، مکتبه اسماعیلیان، قم، 1391 ه. ق.

532. ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه اولقب یا الکنی و الالقاب، محمدعلی تبریزی معروف به مدرس.

533. سیر حکمت در ایران و جهان، سید محمد خامنه ای، بنیاد حکمت اسلامی ملاصدرا، تهران، چاپ اول، 1380.

534. شرح المنظومه، حاج ملاهادی سبزواری، انتشارات حوزه علمیه قم.

535. شرح توحید الصدوق، قاضی سعید قمی، تصحیح و تعلیق: دکتر نجفعلی حبیبی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1373.

536. شرح مقدمه قیصری، سیدجلال الدین آشتیانی، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، 1365.

537. صحیفه امام.

ص: 243

538. فصلنامه حضور، خرداد 1370، شماره 1، تهران.

539. فلسفه ایرانی و فلسفه تطبیقی، هانری کوربن، ترجمه سید جواد طباطبایی،

انتشارات توس، چاپ اول، 1369.

540. کتاب المقاومات، (ج 1، از مجموعه مصنفات شیخ اشراق)، شیخ شهاب الدین سهروردی، تصحیح و مقدمه: هانری کوربن، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، چاپ دوم، 1373.

541. مجله آینه پژوهش، 1378، شماره 58، قم.

542. مرزبان وحی و خرد، (یادنامه مرحوم علامه سید محمد حسین طباطبایی)، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، 1381.

543. مشخصاتی از آثار حکمای الهی ایران، استاد سید جلال الدین آشتیانی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، قم، چاپ دوم، 1378.

544. ملاصدرا، زندگی، شخصیت و مکتب صدرالمآلهین، سید محمد خامنه ای، انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا، تهران، چاپ اول، 1379.

545. نامه ها و برنامه ها، حسن حسن زاده آملی، انتشارات قیام، قم، چاپ سوم، 1377.

546. یادنامه ملاصدرا، (به مناسبت چهارصدمین سال تولد حکیم عالیقدر صدرالدین شیرازی)، انتشارات دانشگاه تهران، 1340.

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر / 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

